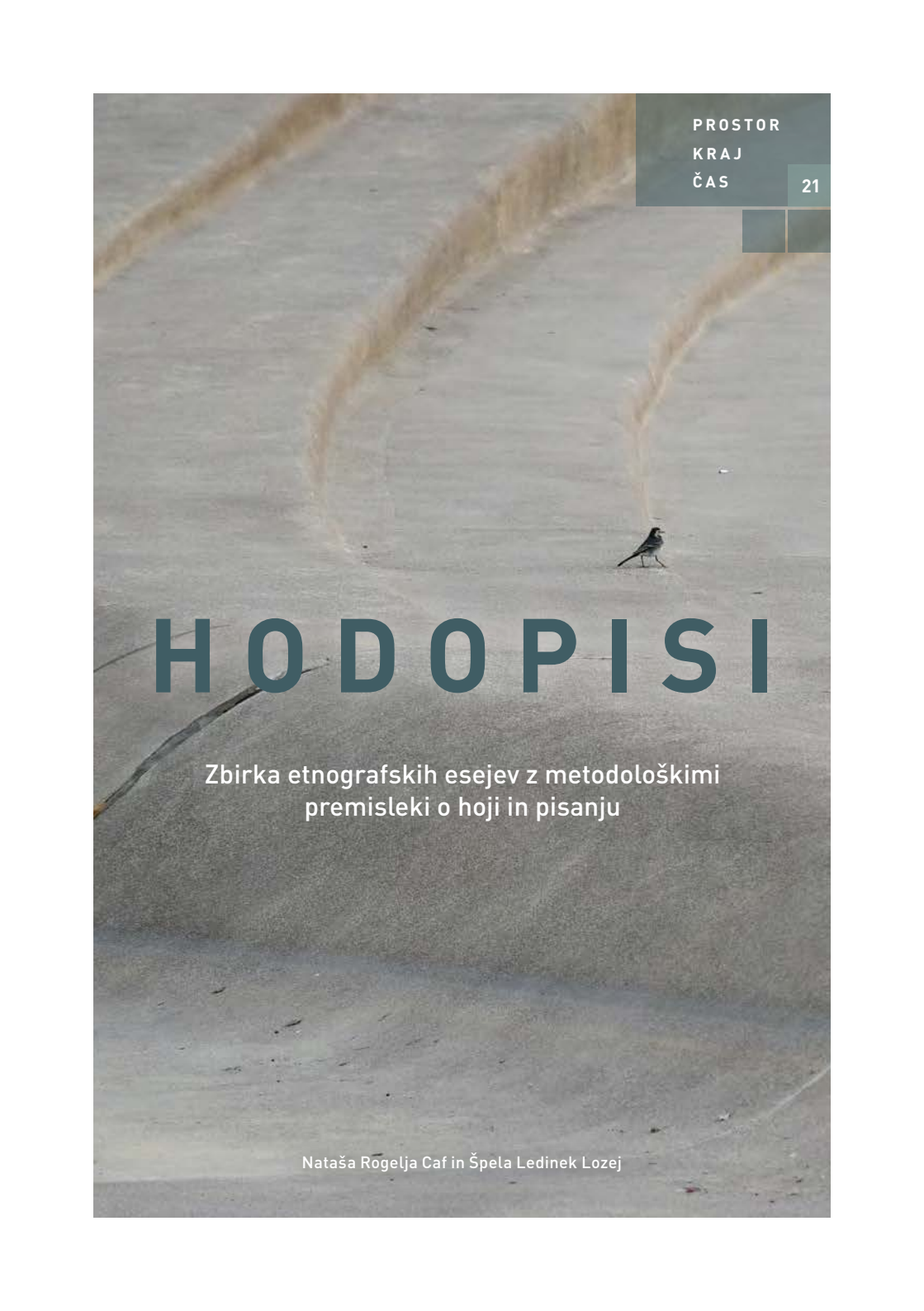

PROSTOR

KRAJ

ČAS

21

HODOPISI

Zbirka etnografskih esejev z metodološkimi
premisleki o hoji in pisanju

Nataša Rogelja Caf in Špela Ledinek Lozej

PROSTOR, KRAJ, ČAS 21

Založba ZRC

PROSTOR, KRAJ, ČAS 21

Hodopisi

**Zbirka etnografskih esejev z metodološkimi
premisleki o hoji in pisanju**

Nataša Rogelja Caf in Špela Ledinek Lozej

Založba ZRC | Ljubljana 2023

PROSTOR, KRAJ, ČAS 21

Urednika zbirke | Nataša Gregorič Bon in Žiga Kokalj

Hodopisi

Zbirka etnografskih esejev z metodološkimi premisleki o hoji in pisanju

Avtorici | Nataša Rogelja Caf in Špela Ledinek Lozej

Uredila | Nataša Gregorič Bon in Žiga Kokalj

Recenzenti | Martina Bofulin, Mateja Habinc in

Ana Sarah Lunaček Brumen

Lektor | Tadej Turnšek

Prevod v angleščino | Ana Jelnikar

Lektura angleškega povzetka | Andy Eagle

Oblikovanje in prelom | Jaka Šuln, jakasuln.com

Izdajatelj | ZRC SAZU, Inštitut za

antropološke in prostorske študije

Za izdajatelja | Ivan Šprajc

Soizdajatelja | ZRC SAZU, Inštitut za slovensko izseljenstvo

in migracije ter Inštitut za slovensko narodopisje

Za soizdajatelja | Marina Lukšič Hacin in

Ingrid Slavec Gradišnik

Založnik | Založba ZRC

Za založnika | Oto Luthar

Glavni urednik založbe | Aleš Pogačnik

Tisk | Collegium Graphicum

Naklada | 400 izvodov

Fotografije na naslovnih straneh | Špela Ledinek Lozej

(str. 172-173), Nataša Rogelja Caf (naslovnica, str. 12-13,

34-35, 56-57, 186-187, 191-192) in Maja Topole (str. 19-20)

Prva izdaja, prvi natis. Prva e-izdaja je pod pogoji licence

Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0

prosto dostopna: <https://doi.org/10.3986/9789610507086>

© 2023 avtorici in ZRC SAZU

Knjiga je izšla s podporo Javne agencije za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije, prek razpisa za znanstvene monografije v letu 2022, raziskovalnih projektov Doživljanje vodnih okolij in okoljskih sprememb (J6-1803), Biografije istrskih poti (J6-4611), Migracije in družbene spremembe v primerjalni perspektivi (J5-2571) in programa Dediščina na obrobjih (P5-0408).

CIP - Kataložni zapis o publikaciji

Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

796.421(081)

003.052(081)

ROGELJA, CAF Nataša

Hodopisi : zbirka etnografskih esejev z metodološkimi premisleki o hoji in pisanju / Nataša Rogelja Caf in Špela Ledinek Lozej ; [prevod v angleščino Ana Jelnikar]. - 1. izd., 1. natis. - Ljubljana : Založba ZRC, 2023. - (Prostor, kraj, čas / ZRC SAZU, ISSN 2712-2840 ; 21)

ISBN 978-961-05-0707-9

COBISS.SI-ID 141904131

ISBN 978-961-05-0708-6 (PDF)

COBISS.SI-ID 141961219

Kazalo

Prolog	10
Hoja in antropologija	18
Po poti raziskovalnih korakov	20
Pisanje in antropologija	32
Meandriranje po okljukih antropološkega pisanja	34
Sedem antropoloških esejev	54
Po poti Šavrink	57
Odgoni živine, iskanje opuščenih kazonov in praznik transhumance	77
Od meje do meje in onkraj	95
Blatne stezice in papirne cvetice Porabja	109
Med pozabo, spominom in zgodovino koroških grap	127
Novogoriški (post)modernizem	137
Kje je Rižana?	155
Hodopisni epilog	170
Summary	184
Literatura	192

HODOPISI

ZBIRKA ETNOGRAFSKIH ESEJEV Z METODOLOŠKIMI PREMISLEKI O HOJI IN PISANJU

Nataša Rogelja Caf in Špela Ledinek Lozej

Izvleček

V knjigi je zbranih deset besedil – sedem antropoloških hodopisnih esejev, pospremljenih z dvema daljšima uvodnima tekstoma ter epilogom o hoji in pisanju kot dveh utečenih, a na tem mestu sveže premišljenih metodah antropološkega in etnološkega raziskovanja. Sedem esejev se sprehodi po obmejnih pokrajinah Istre, Goričkega, Porabja, Koroške in Julijskih Alp, predhodi jim dialoška faza brušenja misli med različno formiranimi raziskovalci, končno pa vseh sedem izriše svojo sled v vmesnem prostoru med znanstvenim tekstom in esejistiko. Z osredotočanjem na korake, besede in poti, bodisi prehojene ali zapisane, poskuša knjiga osvetliti vmesni prostor, hojo in pisanje pa pri tem razume kot spoznavni proces, terensko izkušnjo, kot del dolgega pogovora, ki meandrira med okljuki življenja. Gre za hibridno, robno, tudi mejno in drzno meditativno hodopisje, ki bralcu ponudi nedokonč(a)ne eksperimentalne antropološke tekste.

Ključne besede: hoja, pisanje, eksperimentalno etnografsko pisanje, raziskovalni esej, mobilno opazovanje z udeležbo, hodinar

FOOTNOTES

ETHNOGRAPHIC ESSAYS WITH METHODOLOGICAL REFLECTIONS ON WALKING AND WRITING

Nataša Rogelja Caf and Špela Ledinek Lozej

Abstract

Altogether, the book encompasses ten texts, seven of which are anthropological essays, accompanied by two introductory texts and an epilogue on walking and writing as two long-established, but here freshly reappraised, methods of anthropological research. The essays take us across Istria, Goričko, Porabje, Koroška, and the Julian Alps, coming on the back of a preliminary brainstorming session between researchers from a variety of disciplines and fields, before finally carving out distinct paths. Something between what is an academic text and an essay. By focusing on steps, words, and paths, whether walked or written, the book seeks to illuminate the in-between spaces, understanding walking and writing as a cognitive process, part of the fieldwork experience, a long conversation that meanders between the circuits of life. The book's seven meditative essays therefore foreground hybrid, liminal and bold writing that is quintessentially anthropological.

Key words: walking, writing, experimental ethnographic writing, research essay, mobile participant observation, walking seminar

Prolog

Antropologija, pisanje in hoja so tesno prepleteni. Izkušnja premikanja namreč rodi zgodbe, takšne, ki povezujejo svetove in nakažejo nove poti, ki rodijo nove zgodbe. Tisti, ki hodimo, pišemo in raziskujemo, smo del poti in potovanja, del naših zgodb, del procesa, del življenja, o katerem pišemo, ga opazujemo in živimo. Lahko bi rekli, da imajo tako pisanje in hoja kot antropologija povezovalno vlogo; pletejo niti med tu in tam, ustvarjajo mostove, utirajo poti, a kot zapišeta Anand Pandian in Stuart McLean (2017), se naša razmišljanja vse prevečkrat osredotočajo na »začetno in končno točko premika«, medtem ko napori v medprostoru, med tu in tam, ostajajo v ozadju naših zanimanj. Z osredotočanjem na korake, besede in poti, bodisi prehojene ali zapisane, poskuša knjiga osvetliti vmesni prostor, hojo in pisanje pa pri tem razume kot spoznavni proces, terensko izkušnjo, kot del dolgega pogovora, ki meandrira med okljuki življenja. Gre za hibridno, robno, tudi mejno in drzno meditativno hodopisje, ki bralcu ponudi nedokonč(a)ne eksperimentalne antropološke tekste.

V knjigi je zbranih deset besedil – sedem antropoloških hodopisnih esejev, pospremljenih z dvema daljšima uvodnima tekstoma in epilogom o hoji in pisanju kot dveh utečenih, a na tem mestu sveže premišljenih metodah antropološkega in etnološkega raziskovanja. Sedem esejev se sprehodi po obmejnih pokrajinah Istre, Goričkega, Porabja, Koroške in Julijskih Alp, predhodi jim dialoška faza brušenja misli med različno formiranimi raziskovalci, končno pa vseh sedem izriše svojo sled v vmesnem prostoru med znanstvenim tekstom in esejistiko. V knjigi podajava več tematskih krožišč raziskovalnih poti, ki sva jih prehodili, dobesedno in preneseno, bodisi posamično, v dvojce ali pa v večji skupini raziskovalcev in raziskovalk. Mestoma črpava iz starejših izkušenj, pridobljenih v raziskavi o trgovskih poteh po Istri ali pri preučevanju planinske paše v Julijskih Alpah, glavnino pa iz recentnejših skupinskih hodinarjev (angl. *walking seminars*), ki sva jih izvedli s sodelavkami in sodelavci programske skupine *Dediščina na obrobjih* in projektnih skupin *Doživljanje vodnih okolij in okoljskih sprememb*, *Biografije istrskih poti* in *Migracije in družbene spremembe v primerjalni perspektivi*.

Hodinarji so se navdihovali ter deloma sledili eksperimentalni metodologiji Nicka Shepherd, Christiana Ernstena in Dirk-Jana Visserja (2018), mestoma pa so ubirali lastne poti; predvsem z uporabo pisanja kot raziskovalne metode, ki se prepleta s hojo, pa tudi z uvajanjem raziskovalne meditacije v etnografski dogodek. Hojo in pisanje obravnavava v kontekstu raziskovalne meditacije, ki ima potencial uglaševanja in osredinjenja raziskovalca oziroma raziskovalke in raziskave med dejanskostjo in potencialnostjo. Tematska krožišča – mobilne prakse, biografija v prostoru, hoja z reko, meje in dediščina – pri tem niso osrednji fokus knjige, kot tudi niso izčrpen nabor tem, ki jih lahko naslavljam s hojo in pisanjem. So prizorišča diskusij, ki odpirajo vprašanja razmerij med hojo in opazovanjem z udeležbo, med pisanjem, terenskimi zapiski

in dnevnikom, med znanstvenim tekstom in esejem, ter preizprašujejo uporabnost in smotnost hoje in pisanja kot raziskovalnih metod v antropologiji. V sedmih esejih, ki sledijo uvodnima poglavjema, razmišljamo, kakšna spoznanja prinašata hoja in pisanje, kakšne veščine in znanja so potrebni za izvedbo različnih »hodečih« in »pišočih« metod, v kakšnih okoliščinah so te izvedljive, kakšne teme so bolj ali manj primerne, v kakšnih (spo)znanjih (so)deležimo, naposled pa tudi o hoji kot etnografskem dogodku ter o možnostih metodologij onkraj procedur v okviru postkvalitativnih metodoloških premislekov. Takšna postkvalitativna zastavitev hoje in pisanje odpre k potencialnosti in ju osvobodi vnaprej začrtanih metodoloških prijemov in raziskovalnih ciljev. Hodopisi postanejo ustvarjalno-raziskovalni etnografski dogodki, ki sledijo (na)ključnosti korakov in nikoli končanemu dolgemu pogovoru. Efemerni odtisi gibljive meditacije.

Čeprav so eseji, ki jih predočava, vsebinsko in epistemološko raznorodni, jih poleg hoje in pisanja kot metode povezuje tudi dejstvo, da se vsi sprehodijo po (ob)mejnih območjih. V prvem esejju, *Po poteh Šavrink*, prečiva današnjo hrvaško-slovensko ter slovensko-italijansko mejo, pri čemer slediva nekdanji trgovski poti med osrednjo Istro in Trstom. Najina pešpot se vije po nekdanj enotnem severnoistrskem območju, prepredenem z novimi, starimi in prihodnjimi potmi, pa tudi spomini na hojo in novodobnimi načini premikanja. Metodološko je v središču podoživljanje trgovske, življenjske in raziskovalne poti, pravzaprav biografija v prostoru, pospremljena s fotostripom prehojene poti.

Na mejno območje Julijskih Alp so umeščene pastirske poti, ki jih je ob raziskovanju pašništva in pisanju eseja *Odgoni živine, iskanje opuščenih kazonov in praznik transhumance* prehodila Špela. Avtorica uporablja hojo za opazovanje z udeležbo mobilnih praks oziroma za mobilno opazovanje z udeležbo ter ga prepleta z drugimi metodami, kot je intervju med hojo, ter za videodokumentiranje in esejistično refleksijo. Ugotavlja, da je prav skupna hoja olajšala in pospešila umestitev v teren, bodisi navezavo stika s sogovorniki ali skupno početje ter posledično temeljitejše razumevanje utelešenih vedenj in detajlov, ki bi brez skupne prehojene poti ostali prezrti.

Na prvem skupinskem hodinarju, ki ga opisuje v poglavju *Od meje do meje in onkraj* smo hodili znotraj meja današnje slovenske obale, a smo meje prečili na drugačen način. Ena izmed idej v ozadju skupinskih raziskovanih hodinarjev je namreč želja po brisanju hierarhij med teorijo in prakso, med znanstvenoraziskovalno in ustvarjalno prakso, med disciplinarnimi izhodišči udeležencev, vključenih v raziskovani eksperiment. Nekakšen izbris meja, ki ne zanika integritet raznolikih znanj. Skupinska hoja, fizična aktivnost je blažila »disciplinarno nasilje« in neke »med tukaj in tam« zao-kročila naše ostre in včasih disciplinarno ali osebno zamejene misli (in predsodke) z

vzajemnim spoštovanjem in razumevanjem. Hodili smo od meje do meje, a pravzaprav smo z vsakim korakom zakoračili preko, bližje drug drugemu, kot smo zaznali v pogovorih. Zelo pomemben del hodinarja so bile večerne diskusijske delavnice, ki so dodatno pregnete naše poglede in premešale naše odgovore na dve izhodiščno zastavljeni vprašanji – *Kaj je dediščina?* in *Kaj dela dediščina?* – na opazovanem, z dediščino in mejami nasičenem območju.

Esej *Blatne stezice in papirne cvetice Porabja*, ki vijuga po čezmejnem območju Goriškega in v Porabju, je zaznamovan z dediščinskimi projekti, originalnimi zgodbami, tipičnimi vzorci in razpisi, ki zahtevajo pravilne odgovore in jasno izrisane meje, tuje vsakdanjim praksam. Hodinar se je zdel poseben prav v zaznavi sobivanja pričakovano izrisane »originalne« reprezentacije dediščine ter finančnih in drugih sistemskih mehanizmov, ki dediščino podpirajo, a tudi uokvirjajo, pa tudi v razumevanju praks, ki krmarijo v morju vsakdanjih pomenov, potreb, pragmatizma, meja, domačnosti, spominov, priložnosti in omejitev. Mejna območja, kakršno je bilo prizorišče našega hodinarja, so ob takšnih razmislekih še posebej plodna, saj se tu križajo državne, mednarodne (predvsem evropske) ter lokalne politike pa tudi vsakdanja dinamika skupinskosti ter načini premikanja in premoščanja meja. V metodološkem smislu smo v Porabju razmišljali o naših predhodnikih, ki so tod hodili in raziskovali, o Avgustu Pavlu, ki je popisoval črne kuhinje, ter o Orlovih terenskih ekipah, ki so na dan prehodile okoli petnajst kilometrov in ob tem zamenjale lepo število čevljev. Naša skupina je imela dobre čevlje, bilo nas je manj, šli smo za manj časa, naša zanimanja pa so bila nekako obratno sorazmerna z dokumentacijskimi namerami Orlovih terenskih ekip. Stvari nismo reševali pred pozabo; zanimalo nas je, kaj ljudje želijo ohraniti, zaščititi, pokazati, dokumentirati in izpostaviti ter zakaj. Esej o blatnih stezicah gre brati predvsem iz očišča metode pisanja, saj gre za esej, ki meandrira med vhodi in izhodi terenske izkušnje ter predstavlja nadgradnjo terenskih zapisov in dnevnika. Razmišljanje v pisanju, ki mu predhodi hoja. Hodopisna meditacija.

Hodopisni esej *Med pozabo, spominom in zgodovino koroških grap* je uokvirjala literatura koroških pisateljev. Takšne »literarne pohode« in literarna dela je moč vključevati v antropološke raziskave na različne načine, kot metodološko orodje, za vsebinsko kontekstualizacije pisatelja in zapisanega ali kot obliko soraziskovanja. Na našem pohodu po Koroški smo prav tako ugotavljali, da ima vsak teren svoje meje. Terenu gre najprej začrtati lastne razsežnosti, časovne in prostorske. Čas, ki sva mu na hodinarju sledili v pripovedih sogovornikov, se je razpenjal od pomladi narodov 19. stoletja do zim 21. stoletja, ki so se raztapljale v podnebnih spremembah globalnih razsežnosti. Po koroških grapah smo hodili z vodičem, kar je bil posebne vrste metodološki element. Ko smo ga poslušali in hodili zdaj gor, zdaj dol po gozdnatih pobočjih, se je tudi prostor širil – iz

koroških grap na vso Evropo in čez. In večkrat je kdo na glas pomislil, da je ena izmed osrednjih značilnosti, ločnic in veznikov Evrope prav druga svetovna vojna.

V eseju *Novogoriški (post)modernizem*, ki opiše skupinski hodinar po mestu, sledimo novogoriškim prizadevanjem za odmejevanje, skristaliziranim v sloganu o »brezmejnosti« evropske prestolnice kulture, kar bo Nova Gorica skupaj z Gorico postala leta 2025. Po prostoru in času Nove Gorice sta naju skupaj s sodelavkami in sodelavcem popeljala dva vodiča, kolega raziskovalca, vsak na svoj način. Naš prvi sogovorec je pred nas razgrnil družbeno-politično zgodovino območja in nas skozi vsakodnevne podrobnosti, čeprav sedeč v pisarni, po mestu popeljal »peš«. Z drugim vodičem smo mesto fizično prehodili, a vendar smo imeli občutek, da smo si modernistično mesto ogledali skozi postmodernistično lupo turista, kot ga je opisal Zygmunt Bauman (1996). Na turistično dediščinskem sprehodu se v dialogu med vodičem, vodenimi, avtorico teksta in mestom izrišejo različne sodobne napetosti novogoriškega vsakdana.

V zadnjem eseju, *Kje je Rižana?*, se Nataša sprašuje, kako pristopiti k več-kot-človeškim akterjem? Raziskovati reko v kontekstu antropocena in posthumanih razmišljanj je pravzaprav vaja v povezanosti, v raztapljanju meja, med vami, nami in njimi, med včasih, danes in jutri, tudi med zgoraj in spodaj. Opis hodinarja ob Rižani najjasneje izriše metodo pisanja v povezavi s hojo. Vaja pisanja in medsebojnega branja raziskovalnih esejev se je zdela ob »tipajočem« raziskovanju več-kot-človeških subjektov še posebej primerna. Prav tako hoja, saj reka teče, se premika. Pisanje »vmesnega teksta« je omogočilo več svobode pri izbiri besed, kar se je zdelo pomembno ravno pri raziskovanju reke. Metafore in ohlapnejši jezik namreč (lahko) povabijo v razpravo negotovosti in odpirajo vrata novim povezavam. Pisanje raziskovalnega eseja o Rižani je omogočilo, da se z besedami dotaknemo nevidne sedanosti, da izrazimo svoja (negotova) predvidevanja in ugibanja, da pišemo o namigih, ki nam jih je dala reka, da naslikamo vzdušje, do točke, kjer se pisanje uglaši z opisanim. Breme pisanja zapiskov, pri katerih je raziskovalec venomer na preži, da ne bo česa pozabil, ali breme končne objave, kjer naj bi bila vsaka beseda podprta s teoretskim konceptom, nas tu ni omejevalo. Besede so lahkotneje steke po strmcu računalniškega zaslona.

Sedem esejev je pospremljenih z uvodnima premislekoma o hoji in pisanju – dveh utečenih, a na tem mestu sveže preiščenih antropoloških metodah. Poglavje o hoji uvodoma razloči dve smeri zanimanja za hojo med raziskovalci, in sicer preučevanje hoje kot obče in specifične človeške prakse v povezavi s prostorom, časom in preživetvenimi strategijami ter zanimanje za hojo z metodološkega vidika, ki se mu avtorici posvetita v nadaljevanju. Orišeta različne načine pritegnitve hoje v raziskovalni proces – od hoje z namenom spoznavanja s terenom in predstavitve terena, intervjujev med

hojo in pridružitve preučevanim pri njihovi »hodeči« dejavnosti do kompleksnejših s hojo prepletenih metodologij, tudi v povezavi z umetnostjo in aktivizmom. Če je hoja v zadnjih desetletjih, predvsem v okviru čutne antropologije, antropologije čutov in mobilnega obrata, deležna nekoliko več zanimanja in je pogostejše uporabljena kot metoda, pa je s pisanjem, uporabljenim v raziskovalne namene, nekoliko drugače. Uvodno besedilo o antropologiji in pisanju v prvem koraku osvetli razmisleke o pisanju s treh zornih kotov – pisanje kot predmet raziskovanja, pisanje kot metoda antropološkega raziskovanja ter refleksija samega antropološkega pisanja – v drugem koraku pa se posveti eksperimentalnim etnografskim tekstom ter nakaže razmisleke o antropološkem pisanju v prepletu z uporabo pisanja kot metode. Diskusija o uporabi hoje in pisanja kot dveh prepletenih metod antropološkega raziskovanja je strnjena v epilogu, kjer v razmislek ponudiva hodopisno meditacijo, specifično intervencijo, ki omogoča prostorsko in časovno raztegnitev ter meditativno poglobitev etnografskega dogodka z razmišljanjem hodeč in pišoč. Hodopisna meditacija je prizorišče sopostajanja in so-nastajanja, transformiranja pomenov raziskovalnega dogodka in možnosti odpiranja novih vprašanj onkraj pike. Epilog tako ostaja odprt za nove možnosti, presenečenja, nevednosti, radovednosti, tavanja, tveganja in odgovornosti, vse prevečkrat pozabljene kvalitete znanstvenega raziskovanja.

Nataša Rogelja Caf in Špela Ledinek Lozej

v Ljubljani, 23. avgust 2022

A monochromatic photograph of a landscape. In the foreground, a grassy hillside slopes upwards. A dirt path with visible tire tracks winds through the grass. In the lower right, two people are walking away from the viewer. The background is a dense, dark forest covering a hillside.

Hoja in antropologija

> Hoja in antropologija

Po poti raziskovalnih korakov

Špela Ledinek Lozej in Nataša Rogelja Caf

Hoja se zdi tako banalna, samoumevna in obče človeška aktivnost, da ji največkrat ne pripisujemo velike pozornosti. Hodimo, da nekam pridemo. In vendar se med *tu* in *tam* ulovijo misli, čustva in fizični občutki, ki (lahko) vodijo v svojevrstno razumevanje sveta, tiste vrste raz-umevanje, ki pride *blizu*, četudi gre *daleč* ali vsaj *vstran*. Hoja je stanje – pravi Rebecca Solnit v svoji knjigi *Wanderlust* (2014 [2001]) – ko so misli, telo in svet poravnani, ko spoznavamo svet skozi telo in telo skozi svet.

Smo v telesu in v svetu, pa ne preveč zaposleni z njima. Kar omogoča, da mislimo, ne da bi se popolnoma zgubili v lastnih mislih.¹

Solnit 2014: 5

Ali kot je daleč pred našim časom, sredi osemnajstega stoletja, razmišljal Jean Jacques Rousseau, hoja oživi duha. Rousseau, ki si ga kot začetnika lastijo mnoge vede, tudi antropologija (Levi-Strauss 1963), je bil eden prvih

¹ Če ni navedeno drugače, sva vse citate izvirno neslovenskih del, ki niso bila izdana v slovenščini, prevedli avtorici.

evropskih mislecev, ki je hojo uporabil v raziskovalne namene. V svojih *Izpovedih* (1955 [1770/1782]) je med drugim priznal, da mu je žal, ker ob sprehodih ni vodil dnevnika, in morda bi bile njegove *Les Rêveries du promeneur solitaire* [Sanjarije osamljenega sprehajalca] (1796 [1776–1778]) še precej bolj antropološke, če bi se napajale iz dnevnških zapisov.

Ob teh podrobnostih iz mojega življenja, ki sem preneke že pozabil, mi je najbolj žal, da nisem na svojih popotovanjih pisal dnevnika. Nikdar nisem toliko mislil, toliko živel, toliko doživljal, bil toliko jaz sam, ako smem tako reči, kakor tedaj, ko sem popotoval peš. Hoja ima v sebi nekaj, kar navdihuje in oživlja moje misli. Kadar sem na mestu, sem skoraj nezmožen misliti; moje telo se mora gibati, da zaživi v njem duh.

Rousseau 1955: 237

Hoja torej ni novo metodološko orodje, a vendar se je v kontekstu 21. stoletja, v svetu povečane (ne)mobilnosti stvari, ljudi in podatkov, s pripono »ne« prikrojeno trenutku, prostoru in privilegijem, plodno ustaviti prav v medprostoru, ki ga hoja in pisanje lahko ponudita raziskovalcem, ne glede na teoretsko ozadje, ki poganja korake. Medprostor, o katerem govoriva, je pravzaprav čas, tisti nestrukturiran, navidezno neuporaben in relativno enostaven niz trenutkov, ki se v konkretni izkušnji hoje in pisanja (lahko) izriše izrazito nelinearno in (lahko) ponudi premislek o lastni poziciji, refleksijo možnih poskusov zaznave (ne)predvidljivih povezav, vse to na igrivo resen način, podobno, kot so svoje raziskovalne pohode (angl. *walking seminars*) zastavili Nick Shepherd, Christian ErNSTEN in Dirk-Jan Visser.

Igrivosti ne razumemo v opoziciji z resnostjo, ampak kot nekaj, kar je v dosti bolj kompleksnem razmerju z njo, kot kazalnik specifične vrste resnosti.

Shepherd in dr. 2018: 5

Zanimanje za hojo med raziskovalci lahko uvodoma razdelimo na dve smeri. Nekateri raziskovalci so se osredotočili na razumevanje hoje kot obče in specifične človeške prakse v povezavi s prostorom in preživetvenimi strategijami, drugi pa so hojo premislili z metodološkega vidika, kot raziskovalno tehniko oziroma metodo raziskova-

nja, čemur se pretežno posvečava v pričujoči monografiji. Hojo je v primerjalni etnološki raziskavi telesnih tehnik – kot sredstvo kolektivnih reprezentacij – med prvimi obravnaval že francoski etnolog in antropolog Marcel Mauss v eseju *Tehnike telesa* (fr. *Les techniques du corps*) (1996 [1934]). V nedokončanem in fragmentarnem tekstu, ki je šele čez pol stoletja pritegnil pozornost raziskovalcev telesa in telesnosti, je opozoril na dejstvo, da so tehnike hoje, teka in plavanja v različnih družbah različne. Med drugim je navedel primer angleških vojakov med prvo svetovno vojno, ki niso znali uporabljati francoskih lopat, razlike med polinezijskim in francoskim načinom plavanja ter mamo, ki je hčerko opozarjala na »pravilen« način hoje. Osrednje sporočilo eseja je, da so telesne tehnike družbeno pogojene, in ne zgolj individualne navade, nagoni ali instinkti. Sledeč Pierru Bourdieuju (1977) se v razmišljanju o hoji lahko premaknemo še korak dlje. S preseganjem dihotomije med subjektom in objektom znotraj habitusa hoja ni le odraz družbeno pogojenih in priučenih misli ter občutkov, ampak je sama po sebi način razmišljanja in čutenja, ki poraja prav to hojo. Na drugi strani pa je Michel de Certeau v delu *Iznajdba vsakdanjosti* (fr. *L'invention du quotidien*) (2007 [1980]) razumel »umetnost hoje« – ki obsega tako mišljenje kot prakso – kot obliko prisvajanja topografskega sistema. S pomočjo hoje je razločil »taktike« tistih, ki hodijo po mestu, in »strategije« snovalcev mesta. Njegovi razmisleki so med drugim odprli pot preučevanju povezav med hojo in tvorjenjem kraja (angl. *place-making*) v okviru prostorskega obrata (Gray 2003), pa tudi povezav med hojo in pisanjem, dveh aktivnima oblikama bivanja v svetu.

Pripoved hoje se poigrava s prostorskimi organizacijami, pa naj bodo še tako panoične: ni jim tuja (saj ne poteka drugje), pa tudi v skladu z njimi ni (svoje identitete ne dobi od njih). V njih ustvarja sence in dvoumja. Vanje vtihotaplja množico svojih referenc in citatov (družbene modele, kulturne običaje, osebne količnike).

De Certeau 2007: 192

Našteti avtorji so začrtali premisleke o hoji, do porasta zanimanja v antropologiji pa je prišlo po izidu zbornika *Ways of Walking* (Ingold in Lee Vergunst 2008), ko je Tim Ingold zapisal, da je »premikanje in ne kognicija izhodišče zaznavanja« (Ingold 2000: 166) in da »smo z nogami zagotovo v najbolj fundamentalnem in kontinuiranem stiku z okolico« (Ingold 2004: 330). Hoja je bila izpostavljena tudi v okviru »nove paradigme mobilnosti« (Sheller in Urry 2006),² kot telesna praksa pa premišljena v okviru čutne

2 Ta sledi poststrukturalistični dovzetnosti za gibanje in prakse – prim. Creswell in Merriam 2011 ter Gregorič Bon in dr. 2013.

antropologije (angl. *sensory anthropology*) in antropologije čutov (angl. *anthropology of the senses*)³ (Ingold 2000, 2004; Ingold in Lee Vergunst 2008; Pink in dr. 2010). Tim Ingold je skupaj z Jo Lee Vergunst in drugimi udeleženci seminarja različnih disciplin in teoretskih usmeritev v Aberdeenu na Škotskem (2005) ter v zborniku *Ways of Walking* (2008) orisal različne vrste hoje in opozoril na razkorak med terenskimi zapisi o hoji in teoretiziranjem hoje.

Dasiravno je tematika o načinih hoje pogosta v terenskih zapiskih, le redko ugleda luč sveta v člankih in knjigah. [...] Zdi se, da je hoja v ozadju zaradi ločevanja med *kaj* se počne namerno (npr. priti nekam) in *kako* se to počne (npr. korak za korakom po poti).

Lee Vergunst in Ingold 2008: xi

Ob predpostavkah, da je hoja socialna dejavnost in ne le »aktivnost, ki jo telo počne, temveč kar telo je« (Ingold in Lee Vergunst 2008a: 2), so avtorji prispevkov v zborniku etnografsko analizirali hojo z več zornih kotov – kako ljudje hodijo, kako se pripravijo, odpravijo in kako prispejo. Na podlagi fenomenološkega izročila so svoje ideje o družbenem in simbolnem vpeli v vsakodnevne dejavnosti, ki povezujejo prakse in reprezentacije, delovanje, mišljenje in upovedovanje, ter pokazali, »da je vse, tako ali drugače, v gibanju« (ibid.: 3).

Številne raziskovalce je hoja zanimala prav v povezavi z utelešenjem (angl. *embodiment*) – in sicer prvič, z individualno fizičnim, drugič, z družbeno-relacijskim, ter tretjič, s haptičnim oziroma afektiranim utelešenjem. Geograf Hayden Lorimer (2011) je povečano zanimanje za hojo poimenoval kar »novo preučevanje hoje« (angl. *new walking studies*) ter ga strnil v štiri tematske sklope: prvič, hoja, kot produkt kraja (npr. hribo-lazništvo, romanja); drugič, hoja kot značilnost vsakdanjega življenja (tj. habituirana namenska oziroma ciljna hoja, kot je npr. sprehajanje psa, hoja v šolo ali na delo, pa tudi hoja, povezana s preživetvenimi praksami); tretjič, refleksije hoje (posameznikov, ki jim hoja omogoča boljšo umeščenost v svet); in četrtič, zavestna hoja z umetniškimi ali političnimi namerami (npr. protestni pohodi, umetniški performansi).

Verjetno bi v tematski sklop zavestne hoje lahko uvrstili tudi raziskovalno hojo, ki nas zanima v pričujoči knjigi. Gre za hojo kot spoznavno orodje, zavestno rabljeno tehniko

3 Za več o razmerju med čutno antropologijo in antropologijo čutov glej Bajič in dr. 2022: 15–21.

oziroma metodo⁴ preučevanja, pri čemer so obseg, modalitete in zavestnost pritegnitve hoje v preučevanje različni – od opisa hoje z namenom predstavitve terena (prim. npr. Selwyn 2012; Rogelja in Janko Spreizer 2017), intervjujev med hojo (angl. *walking interview*, prim. npr. Anderson 2004; Evans in Jones 2011; O'Neill in Roberts 2020) in pridružitve preučevanim pri njihovi »hodeči« dejavnosti (prim. Kusenbach 2003; Lee in Ingold 2006) do kompleksnejših s hojo prepletenih metodologij (prim. Büscher in dr. 2011; Shepherd in dr. 2018; Springgay in Truman 2018; Bajič in Abram 2019; Muršič in dr. 2022), tudi v povezavi z umetnostjo in aktivizmom (prim. Pink 2007; Pink in dr. 2010).⁵

Raziskovalni hoji lahko – navkljub nekaterim umeščanjem začetkov v starogrško filozofsko šolo peripatetikov⁶ – sledimo od že omenjenega kanoničnega dela Jeana Jacquesa Rousseauja *Les Rêveries du promeneur solitaire* (2000 [1796]).⁷ Rousseau je namreč v svojih dnevniških zapisih in spominih opozoril na povezave med razmišljanjem in hojo, hojo je uporabljal kot spoznavno orodje, pri tem pa navdihnil številne romantične pisce (Solnit 2014), tudi izven Evrope (Kuwabara 1963). Figura »raziskovalca-pohodnika« se je v nadaljevanju, v drugi polovici 19. in prvi polovici 20. stoletja, izrisala tako v literaturi in esejistiki, romantični duh pohajkovanja pa je kasneje v določeni meri oplazil tudi antropologijo. V urbanem miljeu sta Charles Baudelaire (1863) in za njim Walter Benjamin (1996, 1998 [1939]) vpeljala koncept flanerja – urbanega pohajkovalca in raziskovalca mesta, ki mu lahko sočasno ob bok postavimo »poulično preganjanje«

4 Nekateri raziskovalci govorijo o hoji »le« kot o raziskovalni tehniki (Lee Vergunst in Ingold 2006; Pink 2007; Ingold in Lee Vergunst 2008), drugi, ki hojo vpenjajo v raziskovalne metode ali uvajajo kompleksnejše raziskovalne metodologije v povezavi s hojo (Anderson 2004; Pink in dr. 2010; Shepherd in dr. 2018; Springgay in Truman 2018; O'Neill in Roberts 2020), pa jo obravnavajo kot metodo ali celo metodologijo. V pričujočem besedilu hojo razumeva in predstavlja kot raziskovalno metodo, vpeto v širšo metodologijo terenskega dela, ne glede na to, da dopušča, da je mestoma le (pomožna) raziskovalna tehnika.

5 V drugi polovici 20. stoletja je bila hoja pomembna v okviru umetniških in umetniško-znanstvenih projektov, ki so si – z večjim odklikom od vplivov romantike – prizadevali zblížiti umetnost in naravo (npr. pristop *land art*) ter s hojo izpostavili problematiko ekologije ali protestov. V sodobnejših umetniških projektih raziskovalne narave je hoja povezana tudi s tehnologijo, kot tehnološko posredovana praksa ali kot družbeno angažiran performans (prim. Solnit 2014; Lorimer 2011; Psarras 2018; Bajič in Abram 2019).

6 O tem, kako in zakaj je prišlo do obče sprejete predstave o Aristotelovih dolgih sprehodih, med katerimi naj bi predaval, ter o šoli peripatetikov, dasiravno se je ta imenovala po stebrišču (gr. *peripatos*), ki je povezoval templje in kjer so se res zbirali učenci, prim. Solnit 2014: 14–16.

7 Hojo so za premišljevanje predhodno uporabljali tudi mnogi drugi pisci in filozofi, ki pa za razliko od Rousseauja hoje niso rabili kot spoznavnega orodja (Selwyn 2018).

(angl. *street haunting*) Virginie Woolf (1930).⁸ Med hojo in o hoji izven urbanih okolij je na drugi strani Atlantika premišljeval in pisal pisatelj, esejist, politični aktivist, okoljevarstvenik in filozof Henry David Thoreau (2019 [1862]). Prepletanje hoje, raziskovalnih in aktivističnih vzgibov je bilo navzoče tudi v performativni umetnosti, npr. v dadaističnih in nadrealističnih performansih,⁹ pa tudi v filozofiji. O hoji sta v svojih dnevnikih pisala Søren Kierkegaard in Edmund Husserl (Solnit 2014). Kasneje se je hoja uveljavila kot inovativna raziskovalna metoda v različnih teoretsko-metodoloških obratih – narativnem, vizualnem, čutnem, biografskem, prostorskem in performativnem, v sociološkem in geografskem raziskovanju marginaliziranih, v kritični teoriji in v participatornih metodologijah, pri čemer gre precedens »etnografskim« disciplinam – antropologiji, etnologiji, humani geografiji in sociologiji (prim. O'Neill in Roberts 2020). Kljub temu, da se »etnografski« raziskovalci na terenu pogosto premikamo oziroma hodimo s preučevanimi (prim. npr. Turnbull 1961; Geertz 2019 [1973]) in je pri tem hoja sestavni del etnografske prakse,¹⁰ pa je bila do izteka 20. stoletja hoja tudi v »etnografskih« disciplinah razmeroma redko opisana in reflektirana kot raziskovalna metoda. Prvim metodološkim premislekom hoje sicer sledimo fragmentarno v okviru orisov terenskega dela, temeljitejši refleksiji hoje kot raziskovalne metode pa, prvič, v okviru preučevanj telesa, utelešenosti in čutov – preučevanj, ki so bila dovzetna za nove etnografske pristope – ter, drugič, v okviru teoretskega in vsebinskega zanimanja za (po)krajino, kraj ter mobilnost – zanimanj, ki so lastna poststrukturalistični dovzetnosti za gibanje in prakse (Creswell in Merriam 2011; Gregorič Bon in dr. 2013).

Mobilnostni obrat oziroma »nova paradigma mobilnosti« sta vzpodbudila, kot ugotavlja Monika Büscher in John Urry (2009: 99), tudi nove oblike raziskovanja, razlag in angažmaja oziroma »mobilne metode« preučevanja (ne)mobilnosti. Med mobilnimi metodami, ki implicirajo rabo hoje, omenita opazovanje in »sledenje« (angl. *shadowing*; Jirón 2011), »hojo z« (angl. *walking with*) ali, kot izpostavi Margarethe Kusenbach (2003), »hojo vštric« (angl. *walking along*) ter mobilno video etnografijo (Büscher in Urry 2009;

8 In ne flanerke, kajti ženska različica flanerja (angl. *streetwalker*) je, kot je zapisal že Walter Benjamin in kot je izraz preveden v slovenščino, pomenila počestnico (Seal 2012).

9 Tako je na primer leta 1921 skupina dadaističnih umetnikov izvedla serijo sprehodov po nevidnem in banalnem Parizu z namenom osvetljevanja in opolnomočenja perifernih urbanih prostorov ter spreminjanja obstoječih hierarhij. Na drugi strani pa so nadrealisti na sprehodih poudarjali naključnosti in brskali po globinah nezavednega (prim. Lorimer 2011; Psarras 2018; Bajič in Abram 2019).

10 Kot je opozorila Sarah Pink, je navedeno še posebej pogosto v vizualni in urbani etnografiji. V okviru prve je opozorila na film *Lorang's Way* Davida in Judith MacDougall (1979), pa tudi na novejšo primere dokumentacije hoje v filmu Metje Postma *Of Men and Mares* (1998) in Petra Crawforda *Alfred Melotu – the funeral of a paramount chief* (2003). V okviru urbane etnografije pa so raziskovalci pogosto sledili Walterju Benjaminu pri rabi hoje kot pivota za opazovanje vsakdanjega življenja (Pink 2007, Pink in dr. 2010).

Büscher in dr. 2011). Naštetemu dodajava še »hodeči intervju« (angl. *walking interview*) oziroma »intervju med hojo« (angl. *go-along interview*), s pomočjo katerega lahko dobimo več spontanih podatkov, saj elementi iz okolja nenehno spodbujajo pogovor, odpirajo dober vpogled v sogovorčevo povezovanje s krajem (Evans in Jones 2011: 856) ter omogočajo premoščanje siceršnjih razmerij moči med raziskovalcem oziroma raziskovalko in preučevanimi (Anderson 2004). Oziroma, kot je zapisala Maggie O'Neill, so-avtorica monografije *Walking Methods: Research on the Move* (O'Neill in Roberts 2019):¹¹

Sprehod z nekom je zelo močen način komunikacije o izkušnjah; lahko se »uglasiš« z drugim, utelešeno povežeš z občutki in telesnostjo drugega. Hoja z drugim odpira prostor za dialog, kjer lahko delimo utelešeno znanje, izkušnje in spomine.

O'Neill 2015: 86–87

Z vidika mobilnega obrata bi lahko rekli, da je imelo dejstvo, da smo ugledali »premi-kajoča se telesa«, posledice tudi za »telesa raziskovalcev«.

Med raziskovalci, ki so uporabljali hojo kot metodo, še posebej izstopajo fenomenologi, ki so v raziskovalnem procesu razumevanje gradili na utelešenih izkušnjah. Christopher Tilley je (fenomenološki) sprehod razumel kot »umetnost védenja« (Tilley 2008: 275). Ob naslonu na de Certeaujevo »umetnost hoje« je zapisal, da lahko hoja gradi »prostorske pripovedi« (Tilley 1994: 28), pri čemer sta za pomen pripovedi ključni prav izkušnji hoje in gibanja (ibid.: 197).¹² Hoja kot potencialna raziskovalna tehnika je bila zanimiva tudi za druge nereprezentacijske teorije, ki so poudarjale utelešenost, čutnost, pa tudi čustvene in haptične komponente (Thrift 2007; Yi'En 2014; Springgay in Truman 2017). Eno prvih besedil, ki je posvečeno izključno hoji kot raziskovalni metodi, je prispevek Jo Lee in Tima Ingolda »Fieldwork on Foot« (2006). Z opazovanjem (z udeležbo) in avtoetnografijo sta med hojo izvajala raziskavo o različnih vrstah hoje ter o mobilnosti pri terenskem delu. Pozorna sta bila, prvič, na raziskovalčev neposredni vpogled v tvorjenje kraja s hojo, ki zahteva celotno telo in ne le pogleda, ter, drugič,

¹¹ Maggie O'Neill je skupaj z Brianom Robertsom intervju med hojo utemeljila kot biografsko metodo (angl. *Walking Interview as a Biographical Method*, WIBM).

¹² Čeprav so bili fenomenološki poskusi rabe hoje celovitejši – obsegajo namreč tudi izkustveno in čustveno – so se osredotočili predvsem na prostorskost, pri tem pa zanemarili vrsto stvari, med njimi časovnost, in so bili posledično deležni kritik na račun solipsizma in prezentizma (Harvey 2015). Sledil je odgovor kritičnih fenomenologov, ki ne upoštevajo le, *kako* se hodi, marveč tudi, *kdaž* in *kje* – poleg ukoreninjenosti fenomenologije še umeščenost kritične teorije (prim. Zurn 2021).

na posebno vrsto družabnosti in družbenosti, ki jo zahteva hoja s sogovorci. Geertzevi (2019 [1973]: 451) metafori branja kulturnih tekstov »čez rame tistih, ki jim pravzaprav pripadajo« sta zoperstavila metaforo »skupne hoje«, ki naj bi mnogo bolj kot »branje čez rame« omogočala, da se raziskovalec na terenu »postavi na noge«. Ingold in Lee zaključita, da hoja s tem lahko postane praksa razumevanja, pri tem pa naj bi bil posnetek (izkušnje) poti ravno tako pomemben terenski vir kot morebiten diskurz, ki je spremljal hojo (Lee in Ingold 2006: 83).¹³

Sarah Pink je poleg hoje v raziskovalni proces uvedla še videodokumentiranje med hojo ter opozorila na presečišča med hojo, etnografijo, umetnostjo, aktivizmom in participatornimi metodologijami (Pink 2006; Pink in dr. 2010). Med kompleksnejšimi metodologijami lahko izpostavi še hodinar (angl. *walking seminar*) Nicka Shepherd (2018), vrsto mobilne fokusne skupine, čutnobiografski sprehod in druge »hodeče« metodologije. Hodinarji, kot jih je zasnoval in opredelil Nick Shepherd s sodelavci in pri katerih je uporabil hojo kot metodologijo za raziskovanje pokrajine in zgodovine, so kurirani dogodki, kjer se udeleženci podajo peš na večdnevni raziskovalni pohod ter pri tem razmišljajo ter razglabljajo o določenem, vnaprej pripravljenem raziskovalnem vprašanju (Shepherd in dr. 2018). Nadalje je čutnobiografski sprehod prav tako ena od metod, ki vključuje hojo, razvita pa je bila za potrebe projekta SENSOTRA, v katerem raziskovalce na sprehod popeljeta dva generacijsko različna udeleženca. Raziskovalci in udeleženci obenem avdiovizualno dokumentirajo sprehod ter kasneje s pomočjo poglobljenih intervjujev in vključevanjem sekundarnega gradiva identificirajo čutne transformacije in medgeneracijske odnose (Järviuoma 2016; Bajič in Abram 2019; Muršič in dr. 2022).

Med kompleksnejšimi metodologijami naj navedemo tudi hojo kot strategijo za dekolonizacijo raziskovanja, kot jo razume in uporablja Juanita Sundberg (2014) oziroma »hodeče metodologije« (angl. *walking methodologies*), ki sta jih Stephanie Springgay in Sarah Truman (2017, 2018) preskusili v različnih več-kot-človeških in trans-teoretskih pristopih, ki (hodečih) teles ne razumejo le v neposrednem okolju, ampak kot vpeta v več-kot-človeške mreže in dogodke. Takšne več-kot-človeške in posthumanistične teorije so vplivale tudi na metodologijo preučevanja, ki jo Springgay in Truman razumeta kot raziskovanje-ustvarjanje.¹⁴ Avtorici vanjo vključujeta široko paleto metod in oblik hoje – pohodništvo, sprehodi po geoloških poteh, čutni in zvočni sprehodi, procesije,

¹³ Sočasno z omenjenim člankom so razmisleke o terenskem delu med hojo objavili tudi Katrín Lund (2005, 2008), Hayden Lorimer in Katrín Lund (2003), John Wylie (2005), Margarethe Kusenbach (2003), Andrew Irving (2007) in drugi.

¹⁴ Pri čemer vezaj onemogoči ločenost mišljenja in ustvarjanja, ter povzroči »mišljenje z in prek ustvarjalnih praks« (Manning in Massumi 2014: 89). O hodečih metodologijah v povezavi z umetnostjo prim. tudi *Walking Artist Network* (2023).

orientacijska tekmovanja, protestni in aktivistični pohodi, kartiranje s pomočjo hoje in šolski projekti hoje, ki jih izvajata v okviru laboratorija *WalkingLab* in s pomočjo katerih preučujeta kolonializem, afekt, transvrstnost, participativnost, rasno geografijo, proti-kartografijo, pismenost mladih, okoljsko vzgojo in kolaborativno pisanje – teme na presečišču družboslovja, umetniških praks in pedagogike. Vse to počneta z namenom prevpraševanja in oblikovanja kritičnega načina hoje, ki naj bi porajalo solidarnost, odgovornost in sposobnost odzivanja (Springgay in Truman 2018). »Hoja z« (angl. *walking with*), ki upošteva več-kot-človeško, ni le gibanje misli z drugimi, ampak tudi proces vpleta z izbranimi in zanikanimi zgodovinami, angažirano premikanje (Ticinetto Clough in Calderaro 2018).

Hoja kot raziskovalna metodologija ima raznoliko in obsežno zgodovino v družboslovju in humanistiki, in je pomembna za umeščeno, relacijsko in materialno raziskovanje. Vendar [...] hoja nikoli ni nevtralna. V času globalne krize in bele nadvlade je ključnega pomena, da prenehamo slaviti belega moškega flanerja,¹⁵ ki se ležerno sprehaja skozi mesto, kot bistvo tega, kar pomeni hoditi. Namesto tega moramo hoditi kvir, destabilizirati humanistično strukturiranje človeka in nečloveka, narave in kulture.

Springgay in Truman 2018: 14

Med slovenskimi raziskovalci in raziskovalkami je bila hoja stalna spremljevalka raziskovalnih prizadevanj. Hoja, čeprav nereflektirana kot metoda, zaznamuje raziskovalni pohod Avgusta Pavla (1930) po porabskih vaseh ob dokumentaciji odprtih ognjišč. Raziskovalci Orlovih terenskih ekip Slovenskega etnografskega muzeja, ki so v petdesetih in šestdesetih letih prejšnjega stoletja v iskanju prežitkov prečesali slovenske vasi, so se med kraji in sogovornici povečini premikali peš, prav tako je bila hoja, kot bomo videli, še globoko v dvajseto stoletje stalna praksa pri dokumentiranju transhumance in pašništva. Hoja je bila v preteklosti oziroma na nekaterih območjih še danes edina možnost premikanja in dostopa do preučevanega, v posamičnih primerih pa tudi izbrani način pristopa na teren. Vsekakor pa hoja v zgoraj navedenih primerih ni bila izbrana in argumentirana iz metodološkega ozira, temveč bolj kot samoumevna terenska praksa, prilegajoča se preučevani temi. S tega vidika je bila pionirska semi-

15 Ženski ekvivalent moškemu liku flanerja, torej flankerka (angl. *streetwalker*) ima v angleščini drugačen (vrednostni) pomen in naboj, primerljiv slovenski *pocestnici* (prim. op. št. 8).

narska naloga *Potepanje po poteh Marije Franca* (Ledinek in Rogelja 1997), ki sva jo pred skoraj tridesetimi leti pripravili pod mentorstvom Boruta Brumna na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete v Ljubljani ter kasneje prelili v knjižno izdajo (Ledinek in Rogelja 2000). V uvodnem delu sva namreč orisali metodološke razloge za najino odločitev, da nekdanjo trgovsko pot prehodiva peš.¹⁶ Kasneje so hojo kot reflektirano raziskovalno metodo uporabili tudi drugi raziskovalci. Pri etnografiji organiziranega turističnega odгона živine v planino Laz je hojo kot metodo uporabil Jaka Repič (2014), pri čemer se je, kot je zapisal, naslonil na Tima Ingolda (Ingold 2007) in prostorske prakse Henrija Lefebvra (Lefebvre 2013 [1974]). Hoje sta se dotaknila tudi Andrej Gregorač (2005) in Monika Škrlić (2020), ki sta v okviru etnografske raziskave identitetnih procesov in dediščinjenja romarske poti v Santiago de Compostela prehodila osemstokilometrski francoski Camino. Teoretsko je razmerje med gibanjem in prostorom izrisano v knjigi *Ne/gibanje in vzpostavljanje kraja* (Gregorič Bon in dr. 2013), ki obravnava posameznikove izkušnje gibanj in se sprašuje o njegovih družbenih, prostorskih ter časovnih posledicah, kot tudi v zborniku *Moving Places* (Gregorič Bon in Repič 2016).¹⁷ Med novejšimi kolaborativnimi in participatornimi raziskavami naj izpostavlja še hodinarje, ki jih avtorici sledeč metodologiji Nicka Shepherd a izvaja v okviru raziskovalnega programa *Dediščina na obrobjih* in projekta *Biografije istrskih poti*, ter čutnobiografske sprehode v okviru zgoraj opisanega projekta *SENSOTRA – Čutne transformacije in transgeneracijski okoljski odnos v Evropi med letoma 1950 in 2020*, kjer so v ljubljanskem delu raziskave sodelovali Blaž Bajič, Sandi Abram in Rajko Muršič (Bajič in Abram 2019; Muršič in dr. 2022).

Danes vsi hodijo, je med nastajanjem te knjige, ob krajšem popoldanskem sprehodu po Ljubljani, pripomnila ena izmed najinih kolegic antropologinj. Njena misel je bila igri-va in izzivalna, takšna, ob kateri se velja ob zaključku tega poglavja še za hip pomuditi. Trditev drži tudi v povezavi z uporabo hoje v antropologiji in širše v družboslovju in humanistiki, kjer v zadnjih dveh desetletjih spremljamo porast hodečih metodologij in hoje kot predmeta raziskovanja (Bajič in dr. 2022: 26). Če pa opazko premotrimo v povezavi z vsakdanjikom začetka 21. stoletja, bi lahko zatrdili tudi, da *danes nihče ne*

16 Za več o omenjeni raziskavi gl. prvo poglavje. Poleg v monografiji sva siceršnja spoznanja o (pre)prodaji med osrednjo Istro in Trstom ter drugimi obalnimi mesti ter o vlogi Šavrink pri šavrinizaciji današnjega slovenskega istrskega podeželja v devetdesetih letih 20. stoletja objavili še v posameznih člankih (Rogelja in Ledinek 1996, 1997; Ledinek Lozej 2014; Ledinek Lozej in Rogelja 2014; Ledinek Lozej in dr. 2018) ter v obliki razstave, s katero sva gostovali na različnih prizoriščih, objavljena pa je tudi na spletni strani ZRC SAZU (prim. Rogelja in Ledinek Lozej 2014).

17 Prim. npr. prispevek Nataše Gregorič Bon (2016) o romanju kot mobilni etnografiji.

hodi. Prav antropologi in etnologi, ki se posvečamo vsakdanjemu življenju – tu in tam, nekoč in sedaj – lahko temu pritrdimo. Vsakodnevna hoja po trgovskih poteh, hoja od doma do šole, do cerkve, sejma, od vasi do mesta, od kmetije do njive, travnika in pašnika in še bi lahko naštevali, daleč presega vsakodnevne prehojene kilometre današnjega vsakdana (prim. tudi Ingold 2004), kot bomo lahko prebrali v nadaljevanju v prvem eseju o preteklih trgovskih poteh po Istri. Lahko rečemo, da vsakodnevna hoja v 21. stoletju pravzaprav izginja, zamenjuje jo prostočasna hoja, rekreativna hoja, tudi hoja v raziskovalne namene. A tu pridemo do svojevrstnega paradoksa. Če nihče vsakodnevno ne hodi, oziroma če je hoje v primerjavi z nekoč dosti manj, kot ugotavljajo raziskovalci (Bates in Ryts-Taylor 2017a: 3), koga potem raziskujemo? Sami sebe? Peščico privilegiranih? Zgolj prostočasne dejavnosti? Je pritegnitev hoje v raziskovalni proces moč razumeti tudi kot dejanje časa, ko so koraki zgolj spomin na preteklost, izginjajoča dediščina, aktivnost peščice hodečih teles? Odmev romantičnega pohajkovanja, ki mu privilegirani raziskovalci lahko sledimo? Kot menijo Bajič in dr. (2022: 26), postaja hoja mestoma tudi predmet ideoloških investicij, metodologizacija hoje v sodobni humanistiki pa se (lahko) ujame v fascinacijo »neomadeževane izkustvene neposrednosti« in tako reproducira ideološko manipulacijo, čeprav izhaja iz kritičnega razkrivanja doživetih preteklosti in pričevanj. In končno, si morda s fokusom na hojo in potencialnim romantiziranjem hodeče izkušnje zatiskamo oči pred dejstvom, da bi dandanes morali bolj kot hodeča raziskovati vozeča, leteča, ploveča in mirujoča telesa, oz. v Ingoldovem (2011: 151) besedišču telesa, ki so transportirana, prenesena preko (angl. *across*), v nasprotju s hodečimi telesi popotnikov, ki se gibljejo vzdolž (angl. *along*) življenja? A kljub pomembni izkustveni razliki med hodečimi in transportiranimi telesi ter očitnemu upadu premikanja z lastnimi nogami hoja še vedno ostaja osnovna danost človeškega telesa, včasih edina možnost upora neprilegirananih, edina možnost premikanja in povezovanja (tako sopotnikov kot posameznika s svetom), tisto, kar človeku ostane.¹⁸ Kot je zapisal filozof George Bataille (2001), ko življenje ogolimo, ko prestopimo v svet radosti in tesnobe onkraj besed, ostanejo zgolj smeh, solze in tišina. Morda tudi hoja.

¹⁸ Npr. hoja indijskih delavcev med pandemijo koronavirusa (Ray 2020) ali pa premikanje migrantov po t. i. balkanski poti (Klun 2022).

A teal-tinted photograph of a vast, flat landscape, possibly a beach or a dry lake bed. The surface is marked with subtle, winding patterns and textures. In the middle distance on the right, a small, dark bird is standing. The overall mood is quiet and expansive.

Pisanje in antropologija

> Pisanje in antropologija

Meandriranje po okljukih antropološkega pisanja

Nataša Rogelja Caf

Začnimo našo meandrirajočo pot pisanja z vprašanji. Kaj je tisto, kar sedem etnografskih esejev, ki so osrednji del knjige, opredeljuje kot antropološke? Kakšna je razlika med antropološkim in neantropološkim pisanjem? Kakšno je razmerje med eksperimentalnim etnografskim pisanjem, med terenskimi zapiski in dnevnikom, med znanstvenim tekstom in esejem? Med potopisom in etnografskim potopisom? In končno, ali lahko govorimo o pisanju kot metodi? Če naj odgovorim na zgoraj zapisana vprašanja, se je najprej potrebno spustiti v širši razmislek o antropološkem pisanju in se zlagoma spuščati po okljukih antropoloških ubesedovanj, preko brzic sedmih esejev, vključenih v pričujočo knjigo, vse do sklepnega poglavja.

Pisanje je eden ključnih načinov komuniciranja v antropologiji, večšina, ki je ne moremo obiti, a ji še vedno, navkljub literarnemu obratu, posvečamo razmeroma malo pozornosti. Še posebej zapostavljen se zdi metodološki in transformativni potencial pisanja. Kot zapišeta Anand Pandian in Stuart J. McLean v uvodniku knjige *Crumpled Paper Boat: Experiments in*

Ethnographic Writing (2017a: 1), kljub temu, da etnografija¹⁹ vseskozi povezuje svetove, se ob razmišljanju o etnografiji vse prevečkrat osredotočamo zgolj na začetek in konec poti, transformativni potencial procesa pa spregledamo. In vendar je etnografsko pisanje v vsej svoji kompleksnosti – od terenskih beležk, dnevniških zapisov do končnih znanstvenih in strokovnih objav, poročil, projektnih predlogov, pa tudi pesmi, dram, esejev, potopisov, romanov, fotostripov in drugih eksperimentalnih oblik, spisanih na podlagi terenskih izkušenj – *sine qua non* antropološke vede.

Če že na začetku poglavja o pisanju in antropologiji predočimo možne smeri raziskovanja in nakažemo pot, na katero se bomo podali, je potrebno razmisleke o pisanju osvetliti (vsaj) s treh zornih kotov – pisanja kot predmeta raziskovanja, pisanja kot metode antropološkega raziskovanja in refleksije antropološkega pisanja samega. Razmislekom o pisanju samem lahko tematsko sledimo v kontekstu razumevanja razmejevanja med pisnim in ustnim (Goody 1993 [1987]) in kritik tega razmejevanja (Street 1984; Gee 1996), povezovanjem pisanja in učenja (Heath 1983), preučevanjem relacije med pisanjem in branjem (Chartier 1986) in drugih tem, pri čemer sta – v evrocentrični perspektivi – prepoznavni dve različni raziskovalni tradiciji – na eni strani anglofonska (prim. Basso 1974; Heath 1983), in na drugi frankofonska (Chartier 1994; Martin in Chartier 1982). Slednja, frankofonska, je bila v primerjavi z anglofonsko bolj historično naravnana in se je poudarjeno posvečala razmerjem med pisanjem in branjem (Chartier 1986). Med disciplinami, ki preučujejo pisanje, se zdi vloga antropologije pravzaprav ključna, saj naj bi – v nasprotju s preučevanjem tekstov samih (domena literarne vede) ali zgodovine pisanja (domena zgodovine) – segla dlje in se osredotočala še na proces produkcije kot tudi na širšo (upo)rabo tekstov. Pisanje (kot tudi branje) je namreč kulturno specifična človeška aktivnost s simbolnimi in materialnimi aspekti, pomembna v interakciji med ljudmi in ključna za produkcijo znanja (Barton in Papen 2010). Temu je seveda potrebno dodati, da je bilo za »tradicionalno« antropologijo pisanje manj ključno, saj je svoj pogled usmerjala k »eksotičnim«, »drugim«, večkrat k ustnim kulturam, pri tem pa so bile pesmi, zgodbe in pripovedi obravnavane bolj kot podatki, in ne kot kulturne prakse. Pisanje kot praksa je »pripadalo« antropologom in je prav zato dolgo ostalo nereflektirano. Razmisleki o pisanju, predvsem antropološkem, so prišli na dan z zbornikom *Writing Culture* Jamesa Clifforda in Georgea E. Marcusa (Clifford in Marcus 1986), kot tudi z drugimi deli znotraj literarnega obrata (Behar in Gordon 1996), v katerih so avtorji in avtorice prepoznali in premislili antropološko pisanje. S premislekom o antropološkem pisanju bomo pot začeli tudi v tem poglavju, razpravo o pisanju kot metodi, sicer prepleteno z antropološkim pisanjem, pa bomo nadaljevali v epilogu te knjige. Pisanje kot človeška praksa ni v fokusu hodopisnih meditacij.

19 Čeprav je etnografija lahko mišljena kot metoda raziskovalnega dela, podatek in antropološki zapis, se v omenjenem navedku etnografija najbolj nanaša na slednje, tj. zapis.

Pogled na historiat vede lahko daje vtis premočrtno potekajočih sprememb, na tem mestu pa bomo z ozirom na antropološko pisanje že na začetku naše poti zavzeli drugačno stališče. Zdi se, da se teksti, ki so jih pisali in jih pišejo antropologi in antropologinje – najverjetneje zaradi same narave antropološkega dela – od nekdaj spogledujejo z literaturo, stojijo tesno ob boku dnevnikom, spominom in potopisom – tudi v času, ko potopisi veljajo za pogrošni žanr in tudi takrat, ko antropologom literarizirani teksti (lahko) zaprejo vrata do univerzitetnih in akademskih položajev. Antropološko delo je namreč tesno povezano z življenjem, tistim vsakdanjim, tudi banalnim in kaotičnim spletom nepredvidljivih dogodkov in okoliščin, ki včasih zahtevajo situaciji prirojene besede in stavke, drugič ohlapnejše zapise, takšne, ki znajo plesati z racionalnim in iracionalnim, predvidljivim in nepredvidljivim, ustaljenim in spreminjajočim, emocionalnim in neizgovorjenim, čeprav navzočim. Nuja po tovrstnem pisanju pa ne izhaja zgolj iz snovi same, torej iz opazovanega, temveč tudi iz specifik antropološkega terenskega dela. Antropologi in antropologinje namreč nastopamo v dvojni vlogi – kot orodje raziskovanja, sprejemanja informacij in kot orodje ubesedovanja, podajanja informacij. Antropologi in antropologinje ob intenzivnih čutnih in čustvenih terenskih izkušnjah izpovedujemo dogodke in situacije tudi sledeč atmosferskim specifikam terena in lastnim afektom. Ko z metodo opazovanja raziskujemo določeno temo, požanje-mo namreč tudi nelingvistično vedenje (Bloch 1990: 183), imponderabilije resničnega življenja²⁰ (Malinowski 2017 [1922]: 47), ki jih morda bolje ujamejo ohlapnejše forme upovedovanja. Kot zapišejo avtorji v uvodniku zbornika *Crumpled Paper Boat* (Pandian in McLean 2017: 20), sledeč filozofski pripovedi *Impossible* Georgea Bataillea (2001): ko življenje ogo-limo, ko prestopimo v svet radosti in tesnobe onkraj besed, ostanejo zgolj smeh, solze in tišina. In morda je prav iz teh treh barv mogoče zamešati vse odtenke življenja.

Četudi so bile prve klasične antropološke monografije spisane pod vplivom naravoslovnih znanosti in ideje objektivnosti (Wulff 2021: 2) ter so puščale pisca oziroma pis-ko in njuna osebna doživljanja ob strani, se je antropološko pisanje že v petdesetih in šestdesetih letih prejšnjega stoletja pričelo mehčati in odpirati drugim žanrom pisanja. Victor Turner (1976) je tako na primer afriške rituale in zahodno literaturo obravnaval kot medsebojno pojasnjujoče. V zakulisju ali iz »obupa« je do takšnih poskusov prihajalo že dosti prej. Kot primer lahko vzamemo posthumno objavljeni dnevnik Bronistawa Malinowskega (1967 [1914]) ali poezijo Ruth Benedict, navidezno ločeno od njenih an-

20 »Sem sodijo stvari, kot so na primer rutina delovnega dne nekega človeka, podrobnosti o njegovi telesni negi, pripravljanju in uživanju hrane, pogovorni ton in družabno življenje ob vaških ognjih, obstoj tesnih prijateljstev ali sovražnosti in bežne medsebojne naklonjenosti ali antipatije. Prav tako spada sem subtilno, a neizgrešljivo vedenje, ki kaže na osebno nečimrnost in ambicije v vedenju posameznika in v čustvenih reakcijah tistih, ki ga obkrožajo« (Malinowski 2017: 47).

tropoloških tekstov, a vendar tesno prepleteno s terenskim delom.²¹ Prisluhnilimo na tem mestu uvodnim vrsticam dnevnškega zapisa Bronisława Malinowskega.

Modrina morja, zlita z nebom, vsrka vase vse. Na trenutke se skozi meglico pokažejo rožnate silhete gora, kot fantomi resničnosti v poplavi modrine, kot nedokončane ideje neke mladostne ustvarjalne sile. Le bežno lahko razločiš oblike otokov, raztresenih tu in tam – kot bi se odpravili na neznano destinacijo, skrivnostno v svoji osamljenosti, prežeto z lepoto popolne samozadostnosti.

Malinowski 1967: 98

Med zgodnje poskuse literariziranega antropološkega pisanja sodita tudi roman *Return to the Laughter* antropologinje Laure Bohannon (Smith Bowen 1954), pisan pod psevdomimom, ali pa slavni antropološki potopis Clauda Lévi-Straussa *Žalostni tropi* (fr. *Tristes tropiques*) (2015 [1955]), ki je bil bojda napisan iz obupa, ker je avtor mislil, da mu je znanstvena kariera splavala po vodi in se je odločil za takrat karierno tvegan žanr.²² Omenim naj tudi avtorice, ki se prav zaradi svojega nekonvencionalnega pisanja nikdar niso uveljavile v akademskem svetu, čeprav so za njihovimi besedili temeljite raziskave in slavni mentorji, npr. Boasovi učenki Zora Neale Hurston z monografijo *Mules and Men* (1935) ter Ela Deloria z delom *Waterlily* (1988). Nenazadnje bi k tem literariziranim opisom lahko šteli tudi uvode starejših antropoloških monografij (npr. Malinowski 2017 [1922]; Firth 1936) ter posamične uvodne opise terenskih območij, ki so imeli dvojni namen – na eni strani vlogo verifikacije antropologove navzočnosti na terenu, na drugi strani pa naj bi teren in izkušnjo terena približali bralcu.

Predstavljajte si, da vas nenadoma samega odložijo z vso opremo vred na neko tropsko obalo blizu vasi, kjer živijo domačini, motorni čoln ali barčica, ki vas je pripeljala do sem, pa se počasi oddaljuje.

Malinowski 2017: 4

21 Smeh je ena ključnih tem v *Vzorcih kulture* (angl. *Patterns of Culture*) (Benedict 2008 [1934]), prav tako kar nekaj pesmi naslavlja in opisuje smeh, kot npr. pesem »Our Task is Laughter« (Benedict 1986: 169).

22 Za več glej spremno besedo Bojana Baskarja (2015) k slovenskemu prevodu.

Ustavimo se še za hip pri besedah Clauda Lévi-Straussa, filozofa, ki se je zatekel v etnografijo, in sicer pri njegovih opisih svetlobe ob sončnih zahodih in vzhodih ter razmišljanjih o brazilskem dežju, da bomo lažje razumeli različno upovedovanje terenskih izkušenj.

V sončnem zahodu sta dve jasno razločeni fazi. Na začetku je nebesno telo arhitekt. Šele nato (ko nas dosežejo odsevajoči in ne več neposredni žarki) se preobrazi v slikarja. Takoj ko izgine za obzorje, svetloba pojema in iz hipa v hip razkriva kompleksnejše prizore. Polna moč svetlobe je sovražnica perspektive, toda med dnevom in nočjo je prostor za arhitekturo, ki je tako domišljajska kot minljiva. S temo se spet vse splošči kakor čudovito pobarvana japonska igrača.

Lévi-Strauss 2015: 75

V São Paulu januarja dež ne »pride«, rodi se iz vlage v zraku, kakor bi se vodni hlapi, ki prežemajo vse, materializirali v gosto padajoče bisere, za katere pa se zdi, da jih zavira sorodnost z vso to soparo, skozi katero drsijo. To niso proge dežja kakor v Evropi, ampak blede lesketanje, sestavljeno iz množice kroglic, ki se kotalijo navzdol skozi vlažno ozračje: slapovi svetle juhe iz tapioke.

Lévi-Strauss 2015: 116–117

V zgornjem opisu sončnega zahoda in dežja bi lahko odčitali zgolj poetično opazovanje, nič kaj drugačno od literarnih opisov Jacka Gilberta, Thomasa Mertona ali Virginie Woolf, a kot zapiše filozof Aleš Mendiževc, je besedilo kompleksnejše, saj v čutne vtise poseže kritičen razmislek, poetičnost pa je zgolj sredstvo za razlikovanje med dvema vrstama dežja. Kot nadaljuje Mendiževc (2016), Lévi-Strauss s tovrstnimi opisi, s katerimi v *Žalostnih tropih* poleg o dežju ter sončnih vzhodih in zahodih pripoveduje še o gozdu, morju, hribih idr., vzpostavlja razliko med evropskim dežjem, ki nastane in pada v vertikali, in brazilskim, ki se rodi iz vseprisotnosti vlage v zraku. Takšni zapisi etnografskih izkušenj nikakor niso zgolj brezciljno tavanje po subjektivnih emocionalnih krajinah raziskovalca, temveč jih (lahko) razumemo kot

klecajoče iskanje [...], ki nikoli ne skuša linearno priti do cilja, vedno ovinkari in s tem vsakič znova čim bolj grobo reže robove cilja.

Mendiževc 2016

In morda je tovrstno meandriranje celo eden izmed učinkovitejših načinov opisovanja kompleksnosti, ki se v dolgo trajajoči izkušnji dogodi antropologu. Končno, kot zapišejo avtorji uvodnika v zborniku *Crumpled Paper Boat* (Paper Boat Collective 2017: 20), vprašanja zvestobe teksta do resničnega nikakor ni mogoče presojati na podlagi konvencionalnega razlikovanja med dokumentarnimi in fiktivnimi registri.

Kljub kontinuiteti spogledovanja z literariziranimi ali vsaj bolj ohlapnimi formati zapisov pa je v zgodovini antropološkega pisanja zagotovo moč izpostaviti tudi prelomno točko, literarni obrat v osemdesetih letih prejšnjega stoletja, v okviru katerega so avtorji in avtorice na sveže premislili antropološko pisanje in osvetlili dejstvo, da literarni prijemi prežemajo sleherno pisanje. Vendar pri literarnem obratu ne gre zgolj za premislek o slogih in literarizaciji antropološkega pisanja, temveč za širši razmislek o razmerjih moči in situiranosti opazovalca in opazovanega v antropološkem pisanju. Literarizacija je nenaposed lahko zgolj ena izmed »eksperimentalnih« oblik upovedovanja, ne nujno najboljša.

Ključna značilnost literarnega obrata je bila opustitev iskanja »pravih« pomenov, razgaljenje raziskovalčeve pozicije in rahljanje antropološkega pisanja. Strahovi, ki jih je predvsem britanska socialna antropologija sejala med svojimi vajenci pred literariziranim pisanjem, so se zlagoma razblinili, čeprav nekoliko počasneje na stari kot novi celine, kjer so literarizirane antropološke izdaje, pa tudi univerzitetni programi, ki vključujejo kreativno antropološko pisanje in eksperimentalne oblike etnografije, še danes številčnejši. Središčni lik literarnega obrata, ameriški antropolog Clifford Geertz, ki je v antropologijo prišel iz literarne vede, se je med prvimi postavil po robu strogemu stališču britanske socialne antropologije, da etnografija ne sme imeti literarnih kvalit. Poleg tega, da je opozoril na naraščajoče mešanje žanrov²³ in na pozitivne strani literariziranih antropoloških pristopov,²⁴ je bil tudi sam mojster gosto opisnih tekstov. Njegov največkrat citirani odlomek je opis petelinjega boja na Baliju, v katerem uporablja klasične literarne tehnike, kot so metafore, sopostavitve raznorodnih, a podobno zvanečih besed (npr. »prah« in »strah«), s katerimi ilustrira kaotičnost, in dolge povedi s številnimi podredji in priredji, značilni bolj za beletristiko kot znanstvena besedila. Iz navedkov v nadaljevanju je moč razbrati dramaturško strukturo in tudi druge literarne tehnike. V prvem navedku, ki je uvod v poglavje »Globoka igra« v knjigi *Interpretacija*

23 Med drugim je *Žalostne trope* Clauda Lévi-Straussa (2015) označil za teoretično razpravo v obliki potopisa, zapise Jorgeja Luisa Borgesa pa za baročne fantazije, izpovedane na način empirične observacije (Geertz 1983: 20).

24 Že omenjene Lévi-Straussove *Žalostne trope* izpostavi kot eno najboljših antropoloških knjig (Geertz 2019 [1973]: 347).

kultur (angl. *The Interpretation of Cultures*) (2019 [1973]), Geertz s pogledom od daleč opiše prizorišče in nas uvede v zgodbo, v drugem in tretjem navedku napravi most med splošnim opisom prizorišča in dogodkom, v zadnjem navedku pa nas z dramatičnim uvodnim stavkom in s pogledom od blizu spusti v sam dogodek.

Na začetku aprila leta 1958 sva z ženo vsa malarična in malodušna prispela v balijsko vas, ki sva jo kot antropologa nameravala proučiti. Majhen kraj z okoli petsto prebivalci in sorazmerno odmaknjen je bil sam svoj svet. Bila sva vsiljivca, poklicna vsiljivca, in domačini so naju obravnavali tako, kot Balijski očitno vedno obravnavajo ljudi, ki niso del njihovega življenja in se jim vsilijo – kot da naju ni tam. Zanje, do neke mere pa tudi sama zase, sva bila neosebi, prikazni, nevidna človeka.

Geertz 2019: 412

Z ženo sva bila še vedno bolj kot ne na stopnji vetrnega piša, kar ni bilo le neprijetno, ampak že kar strašljivo, ker človeka kmalu začne najedati dvom, ali sploh obstaja, ko so kakšnih deset dni po najinem prihodu na vaškem trgu priredili velik petelinji boj, da bi zbrali denar za novo šolo. [...] Povedati je treba, da so na Baliju pod republiko, razen ob redkih priložnostih, petelinji boji nezakoniti.

Geertz 2019: 413

Posledica tega je, da boje prirejajo na pol skrivaj v kakšnem odmaknjenem kotu vasi, kar utegne dogajanje malo umiriti, a ne preveč, za kar pa je Balijscem malo mar. Tokrat so mislili – morda zato, ker so zbirali denar za šolo, ki jim je oblast ni zmogla priskrbeti, morda zato, ker je bilo zadnje čase malo racij, morda zato, kot sem razbral iz kasnejših pogovorov, ker so menili, da so bile plačane vse potrebne podkupnine – da lahko tvegajo in boje priredijo na osrednjem trgu ter tako privabijo večjo in bolj zagreto množico, ne da bi s tem pritegnili tudi pozornost zakona.

Geertz 2019: 414

Motili so se. Sredi tretjega spopada, ki ga je spremljalo na stotine ljudi, dobesedno zlitih v en nadorganizem okoli bojišča, med katerimi sva bila tudi midva z ženo, še vedno tako rekoč nevidna, je prihrumel tovrnjak, poln policistov, oboroženih s strojnici. Med množico so se razlegli kriki »Pulisi!« Pulisi!«,

medtem ko so policisti poskakali z vozila in se zapodili v sredo bojišča, mahajoč z orožjem kot gangsterji, čeprav niso šli tako daleč, da bi streljali. Nadorganizem je v hipu razpadel in njegovi sestavni deli so se razpršili v vse smeri. Ljudje so dirjali po cesti, z glavo naprej izginjali iz za zidov, se plazili pod podeste, se sključeni pritajevali iz za zaslonov in protja, vzpenjali na kokosova drevesa. Petelini, oboroženi z jeklenimi ostrogami, dovolj ostrimi, da lahko odrežejo prst ali naredijo luknjo v stopalo, so divje tekali naokoli. Vsepovsod sta vladala prah in panika. [...] Naslednje jutro je bila vas za naju povsem drug svet. Ne samo, da nisva bila več nevidna, nenadoma sva bila v središču vse pozornosti, obsipavana s toplino, predmet zanimanja in še posebej zabave. Vsi v vasi so vedeli, da sva pobegnili, tako kot vsi ostali.

Geertz 2019: 414–415

Idejo gostega²⁵ opisa si je Geertz izposodil pri britanskemu filozofu Gilbertu Ryleju (1968) in jo postavil v središče antropološke metode. Pomembni lastnosti gostih opisov sta mikroskopskost in pozornost na detajle, pri čemer pa ne gre za mikrokozmični princip drobnega, ki odslikava večje, temveč za natančne, specifične opise terenskih dogodkov, ki naj bi vsebovali lokalne interpretacije. Gosti opis, ki ga Geertz enači z etnografijo, naj bi antropologu omogočil poglobljeno razumevanje življenja posameznikov, in sicer na način osredotočanja na vsakdanjosti, banalnosti, partikularnosti, podrobnosti (Geertz 2019). Čeprav bi lahko rekli, da Geertz v nasprotju z antropološko tradicijo da prednost gostemu opisu pred terenom samim, je literarni obrat pomembno zaznamoval antropologijo, antropologe in tudi antropološko terensko delo.²⁶ Z idejo gostih opisov Geertz ni vplival le na premislek o antropološkem pisanju ter o vlogi antropologa na terenu in v besedilu (*biti tam* in *biti tu*),²⁷ temveč zareže globlje, saj je bila v ozadju gostega opisa misel, da antropologija ni empirična znanost, ki išče zakonitosti,

25 Za Geertzov *thick description* (ki mu nasproti stoji *thin description*) mestoma uporablja slovensko ustreznico *zgoščen*, kot sta izraz prevajala Božidar Kante in Vesna Debeljak v *Interpretacijah kultur* (2019), mestoma pa ustreznico *gosti*. Meniva namreč, da beseda *zgoščen* nakazuje na enega izmed sinusoidnih vrhov (torej *zgoščen* v nasprotju z *razredčenim*), medtem ko beseda *gost* opisuje splošno stanje in je mestoma primernejša. V slovenščini sta sicer še dva prevoda, in sicer *gostobesedni opis* (Muršič 2011) in *izdatni opis* (Podjed 2021), ki pa se nama zdita zaradi primarne aluzije na kvantiteto manj ustrezna.

26 Pri tem seveda ne gre pozabiti ideje imponderabilij resničnega življenja Malinowskega (2017 [1922]: 47), ki je bila sicer bolj osredotočena na antropološko terensko delo, a je v veliki meri vplivala tudi na antropološko pisanje, vselej spojeno z detajlnimi in kompleksnimi opisi vsakdanjega življenja.

27 *Biti tam* in *Biti tu* sta naslova poglavja Geertzove knjige *Works and Lives* (1988), v katerem kritično premisli vpetost antropološkega pisanja v zahodnoevropske akademske diskurze (čeprav so *biti tam*, antropološko pisanje še vedno *ostaja tu*).

temveč interpretativna znanost, ki išče pomene. Z drugimi besedami, gosti opis pozornost usmerja v določeno, lahko tudi drobno, samoumevno in bežno dejanje v konkretni situaciji, in v situacijski pomen dejanja.

[T]ako kot človeška življenja tudi družbe vsebujejo svoje lastne interpretacije. Le naučiti se moramo, kako priti do njih.

Geertz 2019: 452

Poleg Geertzove *Interpretacije kultur* (2019) je drugo ključno delo literarnega obrata zbornik *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography* (Clifford in Marcus 1986), kjer devet avtorjev in ena avtorica, ki so včasih tudi nesložni v svojih stališčih, izhaja iz krize antropologije. Avtorji gradijo razmišljanja na različnih teoretskih premisah, med njimi na kulturni kritiki Edwarda Saida, analizi implicitnega vedenja in vsakodnevnih praks Pierra Bourdieuja in Michela de Certeauja, refleksiji znanstvenih skupnosti in paradigem Thomasa Kuhna ter kritiki elitne kulture Raymonda Williamsa. Kriza, o kateri razmišljajo, izhaja iz umeščenosti znanosti, znanstvenikov in njihovih tekstov v zgodovinske procese in odnose moči, pri tem pa se je antropologije, skesanega otroka kolonializma, kriza morda še najmočneje dotaknila. Gre torej za zgodovinski trenutek, ko (raziskovalna) avtoriteta postane transparentna in pozicionirana, ko se samoumevno razblini, ko postane sleherni zapis avtorski, ko je pisanje brez refleksije političnega v poetičnem nerelevantno. »Ideologija se je sesula«, zapiše v uvodniku James Clifford (1986a: 2). Sprememba, ki nastopi po sesutju, je napor premisleka – od kod, zakaj, kdo govori, sprašuje, in zapisuje. Pri tem motivov antropološkega pisanja, kot zapiše Clifford (1986a: 6), ne moremo razložiti zgolj kot zbir osebnih nagibov, temveč je treba reflektirati zgodovinske, družbene, institucionalne pogojenosti teksta in pisca, izrazna sredstva in žanr pisanja, pa tudi namerne ali potencialne političnosti besedila (ibid.).

Konec kolonializma je korenito spremenil naravo družbenih odnosov med tistimi, ki sprašujejo in gledajo, ter tistimi, ki so vprašani in gledani. Izguba vere v gola dejstva, ustaljene postopke in nesituirano znanje znotraj humanističnih ved in širše je korenito spremenilo tudi samo pojmovanje spraševalcev in gledalcev o tem, kaj pravzaprav želijo s svojim delom doseči. [...] Na obeh straneh antropološke enačbe – biti tam in biti tu – so odslej stvari postale veliko bolj kompleksne.

Geertz 1988: 131–132

Avtorji in avtorica zbornika *Writing Culture* se niso ustavili zgolj pri kritiki in dekonstrukciji, temveč so želeli seči dlje, saj razmišljajo tudi o rešitvah in možnih prihodnjih poteh antropologije. To pozitivno držo ohranjajo kljub ironičnemu uvodnemu zapisu Clifforda (1986a: 5), da so eseji, zbrani v zborniku, del antropološkega raztapljanja, razblinjanja antropologije, ki pa ni osamljeno, saj se vzporedno s postantropološko fazo spreminja in raztaplja tudi literarno pisanje. Čeprav lahko raztapljanje, rahljanje robov ob uporabi metafor v antropologiji ali faktov v literaturi deluje tradicionalnemu opazovalcu prej anomalija kot konstruktivna sprememba, pa pisci in piska zbornika raztapljanje razumejo pozitivno.

Deset udeležencev in udeleženka seminarja v Sante Fe, ki je predhodil zborniku *Writing Culture*, je osvetlilo različne teme, med katerimi v nadaljevanju izpostavljam zgolj tiste, ki so pomembne za naš premislek o antropološkem pisanju. Mary Louise Pratt (1986: 29–30) je izpostavila napetosti med intimnimi, osebnimi pripovedmi in neosebniimi, formalnimi opisi – napetosti, ki naj bi pregnjale antropologe že dalj časa. Stephen Tyler (1986: 126, 139–140) je v esejističnem premisleku o etnografskem pisanju in terenu privilegiral dialog pred monologom, sodelovanje in kolaborativno etnografsko delo pred transcendentalnim opazovanjem, ter se s tem morda še najbolj jasno postavil na stran svobodnejše, po potrebi literarizirane etnografske forme. James Clifford (1986a: 25, 1986b: 121) je v analizi etnografskih tekstov opozoril na dejstvo, da lahko različne nivoje teksta – teoretične, deskriptivne, izpovedne – razumemo kot alegorije in na tak način izničimo hierarhije med njimi. Spoznanje o alegoričnosti pa tako od bralca kot od pisca zahteva odgovornost. Pri tem naj spoznanje ne bi vodilo v ironično (in) distancirano držo, v »svet pod narekovaji«, temveč v upovedovanje zgodb, za katerimi in predvsem v katerih stojimo. Takšne »nove« etnografske zgodbe niso nujno eksperimentalne in odprte, čeprav naj bi ta dva pristopa učinkovito omogočala vključitev večglasja in disonantnih glasov ter relativnosti resnice. Slednjemu stališču se je približal tudi Vincent Crapanzano (1986: 76) s primerjavo med etnografom in Hermesom, ki (oba) dekodira(ta) in interpretira(ta) sporočila, a ostaja(ta) venomer soočen(a) s težavo prevoda. Pri tem pa, kot zaključí, Zevs sprejme Hermesov dogovor, ko mu ta obljubi, da ne bo lagál, a mu hkrati ne obljubi celotne resnice. Dokaz, da bo Hermes res držál obljubo, da ne bo lagál, je prav v drugem delu stavka, v prepoznavanju pluralnosti in relativnosti resnic. Talal Asad (1986: 164) v zaključku svojega članka govori o tradicionalnem načinu akademskega pisanja, ki je široko sprejeto zaradi več razumljivih razlogov. Takšnega pisanja se je namreč lažje priučiti, tudi bolj izmerljivo in razumljivo je v akademski sferi, ob tem pa pozove antropologe, naj v svojih delih eksperimentirajo in preučijo možnosti in prepreke potencialno učinkovitejših prevodov, drugačnih upovedovanj, ki bi bolj odprto osvetlili igre moči in ustrezneje naslovili fluidno resničnost in večglasnost. Čeprav je *Writing Culture* (1986) nedvomno ena pomembnejših antropoloških knjig, tako v post-

modernem kontekstu kot tudi širše, pa Clifford v uvodniku zapiše, da zbornik ni pisan v postmodernem formatu, saj bi si na ta način lahko zaprl vrata do akademskega sveta. To nas pripelje do enega izmed ključnih problemov eksperimentalnega etnografskega pisanja, h kateremu se bomo vrnili v zaključku poglavja: do problema prilagajanja akademskim pravilom in zahtevam založnikov.

V drugem odmevnem zborniku iz osemdesetih let prejšnjega stoletja, *Anthropology as Cultural Critique*, sta George Marcus in Michael Fisher napovedala, da so etnografski teksti izčrpali svoj eksperimentalni potencial ter pozornost obrnila k drugim medijem (Marcus in Fischer 1986: 432). Iz današnje perspektive se zdi, da je eksperimentalno etnografsko pisanje tistega leta šele začelo svojo pot, zato bom na tem mestu povabila v razpravo besedila dveh zbornikov, ki razkrivata nadaljevanje naše zgodbe o antropologiji in pisanju: *Crumpled Paper Boat: Experiments in Ethnographic Writing* (Pandian in McLean 2017) ter *The Anthropologist as Writer: Genres and Contexts in the Twenty-first Century* (Wulff 2016). Prvi zbornik, *Crumpled Paper Boat* (Pandian in McLean 2017), je neposredno povezan z zbornikom *Writing Culture*. Oba, izdana sicer z zamikom dobrih tridesetih let, sta sad večdnega srečanja raziskovalcev v istem mestu, na isti ulici, v senci istega bungalova. Santa Fe, New Mexico, Garcia Street. Obeh zbornikov pa ne veže zgolj lokacija, temveč je med njima moč čutiti povezavo nadaljevanja in razpleta(nja) razmislekov. Če zbornik *Writing Culture* (1986), pisan v osemdesetih letih prejšnjega stoletja, ledolomilsko odpira teoretična vprašanja, pa *Crumpled Paper Boat* (2017) bolj igrivo nadaljuje pot s konkretnimi primeri eksperimentalnega pisanja, ki nam bodo pomagali pri odgovorih na uvodno zastavljena vprašanja. V uvodniku zbornika Anand Pandian in Stuart L. McLean takole zapišeta:

[E]ksperimentalno etnografsko pisanje je za nekatere izmed nas način, kako projektu etnografskega razumevanja dodati kompleksnost in občutljivost, da lahko globlje vstopimo v življenja in svetove drugih. Drugi avtorji iščejo v pisanju nove načine za prelom s konvencionalnimi predstavami o reprezentacijah in subjektivnosti, s čimer postavljajo pod vprašaj samo antropološko kategorijo »človeka«. Knjigo predajamo v branje z mislijo, da lahko kreativno, ganljivo in intelektualno angažirano pisanje služi obema ciljema avtorjev, hkrati pa s tem doseže širše in bolj raznoliko občinstvo. Želimo pokazati, da je tovrstno eksperimentalno etnografsko pisanje bistvenega pomena za antropologijo v sodobnem svetu kot eden čvrstejših načinov angažiranja.

Prebiranje »papirnate ladjice« je doživetje samo zase, saj so teksti intelektualno ostri ter tudi emotivno močni, v besedah avtorjev pa je čutiti željo po gostem prepletu med življenjem in jezikom. Avtorji in avtorice sledeč nekaterim pobudam iz zbornika *Writing Culture* (1986) zagovarjajo stališče, da je jezik veliko več kot zgolj nevtralno sredstvo prenosa informacij, kar samo po sebi ni novo, je pa nadaljevanje poti, ki jo utirajo avtorji s svojimi poskusi eksperimentalnega etnografskega pisanja, prav gotovo sveže. Etnografsko pisanje obravnavajo kot oprijemljivo navzoče, kot način udeležbe v svetu, kot obrt, ki rokuje z aktivnimi snovmi življenja in povezuje delo s svetom (Pandian in McLean 2017: 15). Kot takšno je (eksperimentalno) etnografsko pisanje nujno tudi tvegano, zapišejo v skupnem uvodu avtorji in avtorice papirnate ladjice, pisanje je praksa prepuščanja, submisije in vdaje (Paper Boat Collective 2017: 14).

Pripovedi nam namignejo, kako želijo biti zapisane.

Paper Boat Collective 2017: 11

Eksperimentalno etnografsko pisanje avtorji in avtorice zbornika obravnavajo v kontekstu odgovornosti, ko podajajo premisleke o kompleksnih terenskih situacijah, ki jim konvencionalni načini zapisa delajo krivico, brišejo tišine, pristržijo emotivno nabite situacije, obidejo drobne odtenke stisk in radosti onkraj izgovorjenih besed.

Obstaja občutek, da družboslovje in humanistika gradita neke vrste avtoriteto z ohranjanjem distance od neposrednega pričevanja, neposrednega vpleta v življenja ljudi.

Paper Boat Collective 2017: 13

Ladjica prinaša tudi drzna vprašanja. Kakšne učinke vse poleg dominacije in mistifikacije še lahko prinaša (etnografski) tekst? Kako preseči ironično vzdušje znanstvene pripovedi, ovito v plašč profesionalne olike, sidrano daleč od bolečine in groze? Kako obiti pasti estetizacije, ki je sama sebi namen? Kako držati na vajetih čarovništvo pisanja?

Kako spodbujati te neukrotljive sile pisanja, da bi izzvali obstoječi red pomenov in občutkov?

Paper Boat Collective 2017: 16

Delni odgovor, ki ga podajajo tako v uvodnem razmišljanju kot tudi s konkretnimi etnografskimi primeri, je, da je pisanje obrt, ki kot učenje vsake obrti vključuje čas, ponovitve, poskuse, zdrse in ponovne poskuse. Takšno razumevanje pisanja kot obrti ima v ozadju Ingoldove (2011) premise o aktivnosti materialov, kjer odnosi – med svetom in pisanjem v našem primeru – še zdaleč niso antagonistični, temveč so soodvisni v iskanju trenutka, ko obrtnik najde način komunikacije s potencialnostjo materialov (Paper Boat Collective 2017: 17).

Ladjica prinaša tudi razmišljanja o večplastnih resnicah in neustaljenih glasovih, ki navadno prečijo etnografske zapise, brez možnosti ali želje po mirovanju, o spremembi zavesti in čustvovanju, sanjah, razodetjih, navzočnosti mrtvih, intuitivnih vzgibih, pa tudi o psiholoških travmah, globoko v podzavest potisnjenih izkušnjah, ki privrejo na dan v nerazpoznavnih preoblekah.

Na nek čuden način so mrtvi vselej naše občinstvo.

Paper Boat Collective 2017: 11

Namesto kritičnih pristopov se avtorji in avtorice zbornika odločajo za ranljivo pisanje, pisanje, ob katerem tvegajo tako avtorji in bralci kot tudi sam tekst (Paper Boat Collective 2017: 15). V ozadju takšne odločitve tiči želja po dekolonizaciji in preseganju avtoritativnega pisanja, angažiranjem in umeščenem pisanju ter kompleksnejšem upovedovanju.

V razmišljanjih o neizrečenih in neustaljenih terenskih glasovih pa avtorji in avtorice papirnate ladjice nikakor niso pionirji, saj so o kompleksnosti nelingvističnega znanja in težavah reprezentacije takšnega znanja razmišljali že drugi, med njimi britanski antropolog Maurice Bloch v članku »Language, anthropology, and cognitive science« (1991), kasneje tudi Mark-Anthony Falzon, urednik zbornika *Multi-sided Ethnography* (2009). Bloch (1990: 183) govori o kompleksnem znanju, do katerega pridemo z opazovanjem z udeležbo, in o pomenu nelingvističnega etnografskega razumevanja. Falzon (2009: 9–10) pa razmišlja o zagatah antropologov in antropologinj pri predstavitvi terena. Ko z metodo opazovanja raziskujemo določeno temo, požanemo namreč tudi »plevel«, tisto bogato, nelingvistično vedenje, in morda nam lahko prav v tej zagati priskoči na pomoč eksperimentalno etnografsko pisanje in tudi klasično etnografsko pisanje. Terenski dnevniki, eseji, spiski stvari, dogodkov in občutkov, montažiranje in remontažiranje spiskov, skupinsko branje raziskovalnih esejev ali zgolj osebna refleksija ob pisanju so poskusi vnašanja pisanja v proces raziskovanja. Ohlapen proces

pisanja, nezaključen tekst, ki multiplicira točke vhoda in izhoda, lahko zgradi most med nelingvističnim etnografskim razumevanjem in (končnim) (za)pisanim rezultatom raziskave, pri tem pa s svojim meandrirajočim tokom vzpostavlja nepričakovane povezave.

Vsekakor je papirnati ladjici potrebno priznati, da je za razliko od svojih predhodnikov zaplula dlje v konkretizaciji eksperimentalnega etnografskega pisanja, onkraj ustaljenih debat preizpraševanja meja. Ameriška antropologinja Adrie Kusserow se v poglavju z naslovom »Antropoetry« s primeri lastne etnografske poezije sprašuje, kaj v antropološkem pisanju izpuščamo.

Katere stvarnosti in vpogleda v človeška življenja izpuščamo?

Kusserow 2017: 75

Kot pravi avtorica, pesem obide znane simetrije, boljše zajame izmuzljive dogodke in situacije, pušča prostor emotivnim poudarkom.

Ne vem, če veš,
vijugamo po uličicah,
kjer psi krvavijo iz svojih zadnjic,
sveže pretepe ne ženske
ležijo v jarku kot dobro pretolčeno meso,
zvite od bolečine, ker so zahtevale kondom.

Kusserow 2017: 79

S primeri etnografskih pesmi, ki opisujejo mladoletne migrante v južnem Sudanu, bralca »potopi« v atmosfero, grozo, težave, čustvene stiske, praktikalije in vsakodnevnosti, pa tudi v normalizacijo stisk, ki jo doživljajo njeni sogovorniki. Pesem je nomadska, pravi Kusserow (2017: 74), premakne nas iz ene sobe v drugo, od rojstva do pogreba, vse do točke, ko začnemo resonirati z drugimi.

Drugi prispevki papirnate ladjice eksperimentirajo z ritmom pisanja, z zastajanjem besed, kjer zastane življenje, s fragmentarnim pisanjem, kjer se dogodki razpršijo, z montažiranjem in remontažiranjem v želji po novi interpretaciji (Stevenson 2017), s tišinami, kamor besede težko sežejo, z zadregami, ko ne vemo, kaj naj rečemo.

Hčerka reče mami: Mama, jaz ne vem, kaj naj rečem, bom rekla samo živjo in adijo.

Stevenson 2017: 218

Če sklenemo; zbornik zaznamujejo razmisleki, podprti s konkretnimi primeri eksperimentalnega pisanja, ki združujejo poetično in politično, v ospredje potisnejo glasove s terena in sopostavijo občutke, dejanja in stvari – blato, globina, lov, kri, otroški spomin – ki ne stojijo na mestu reprezentacij temveč sopotnikov.

Drugi, prav tako pomemben zbornik, ki se osredotoča na antropološko pisanje, *The Anthropologist as a Writer* urednice Helene Wulff (2016), ubere drugačno pot. Odlikuje ga vrsta kritičnih premislekov o praktičnem procesu pisanja, o razmerju med pisanjem in urejanju lastnega teksta, o novih tehnologijah, ki omogočajo drugačne vrste zapisov, o prevodih, kot tudi o težavah in (ne)združljivosti eksperimentalnega pisanja in napredovanj na klasičnih akademskih pozicijah. Helena Wulff v uvodnem članku našteva različne načine in žanre pisanja antropologije ter izpostavi izziv prevajanja med žanri, pa tudi med terenom in zapisom. Problem prevajanja ni nov, obelodanili so ga že avtorji in avtorica zbornika *Writing Culture* (1986), dobiva pa zaradi razvoja medijev in tehnologij nove razsežnosti. Prevajanje med različnimi žanri in izkušnje z njimi, kot pravi Wulff (2016a: 15), ne omogočajo zgolj odpiranja antropologije širši publiki, temveč imajo tudi spoznavno moč, saj naj bi imel vsak izmed žanrov pisanja lastno možnost upovedovanja in razumevanja sveta. Dominik Boyer (2016: 31) izpostavi nujnost obvladovanja pisanja v antropologiji danes, ne zgolj v smislu obrti, temveč tudi v luči opreznosti. Veščine pisanja, ki jih antropologi in antropologinje dandanes potrebujemo za pisanje znanstvenih člankov, prijav na projekte, poročil, priporočil, poljudnih besedil, za komunikacijo in popularizacijo znanosti, postavi Dominik Boyer pred poučevanje, ki ima še vedno osrednje mesto v antropološkem poklicu, a obenem svari pred tem, da bi pisanje v primežu neoliberalne hiperprodukcije postalo zgolj še eden izmed istoizglednih produktov, ki bi le s težavo ostali zvesti raznolikim terenskim situacijam. Podobno zaskrbljenost izraža tudi Finnström (2017: 58), ko pravi, da etnografskih tekstov ne smemo oropati njihovega potenciala odprtosti zavoljo vse večje rigidnosti akademskih formatov, saj se lahko v tem primeru najdemo pred zagato reproduciranja kolonialne dediščine. Don Brenneis (2016: 40) odpira vprašanje pisanja, branja in prepoznanja v akademskem svetu, problematiko poplave akademskih tekstov in pomanjkanja časa za branje ter podcenjeno prakso recenziranja. Ugotavlja, da so računalniki postali ključni akterji in bralci znanstvenih del v bibliometričnih analizah. Avtorji in avtorice zbornika prav tako izpostavljajo pomembno razliko med pisanjem in urejanjem teksta, dvema povsem različnima procesoma. Če

ima pisanje kvaliteto predajanja, toka in fluidnosti, pa je urejanje teksta povsem drug proces, zapiše Moeran (2016: 63).

Ko pišemo, moramo besedam pustiti svobodo. Ko urejam, vržem sidro.

Moeran 2016: 63

Avtorji zbornika spregovorijo tudi o anglifikaciji antropologije, ki v razmerju do dejstva, da večina antropoloških sogovornikov ni angleško govorečih ter da je antropologija disciplina, ki raziskuje človeško raznolikost, deluje kontradiktorno (Nic Craith 2016: 87). Ob tem na dan privrejo stara in nova vprašanja.

Kako pomemben je jezik, v katerem pišemo, za snov, o kateri pišemo?

Geertz 1988: 18

Če zapisi, ki jih ustvarjamo kot akademiki, prispevajo k enojezičnosti sveta, kaj to pove o naših predstavah o svetu, kjer je še vedno živih več kot sedem tisoč jezikov.

Nic Craith 2016: 86

Vprašanje uporabe specifičnega jezika stopi še bolj v ospredje v eksperimentalni literarizirani etnografiji. Ubesedovanje eksperimentalne etnografije namreč zahteva poglobljen nivo poznavanja jezika, takšen, ki sega preko »tehničnega« antropološkega žargona, polega tega pa je tudi teren sam spojen z določenim jezikom, ki največkrat ni angleščina. Veščina prevajanja, dobro poznavanje jezika zapisa kot jezika terena, je v tej kompleksni situaciji ključnega pomena.

V zborniku spregovorijo o svojih izkušnjah pisanja tudi avtorji in avtorice, ki pišejo literarne romane, povezane z antropološkimi tereni, hibridne in eksperimentalne tekste ali pa pišejo v paru oziroma skupini, v dialogu z umetniki. Alma Gottlieb, soavtorica nagrajenih literariziranih memoarov *Parallel Worlds* (Gottlieb in Graham 1993), spregovori o težavah, ki ji jih je prinesla prestižna nagrada Victorja Turnerja za njeno akademsko napredovanje, o pisanju v dialogu z umetnikom ter o spremenjenih sodobnih trendih ameriških založniških hiš, ki dandanes od avtorjev zahtevajo »več zgodb in manj teorije« (Gottlieb 2016: 99), kar pa ne omili težav s prepoznavanjem in napredovanjem znotraj akademske sfere.

Zakaj akademske kroge skrbi, da bi njihovi teksti in avtorji postali »priljubljeni« tudi širše, izven znanstvenih krogov?

Gottlieb 2016: 97

Morda praksa etnografije spremeni način, na katerega »možgani pišejo«.

Gottlieb 2016: 102

Podobno podeli svoje izkušnje literariziranega etnografskega pisanja tudi Paul Stoller, ki ga je v pisanje romana *In Sorcery's Shadow* (Stoller in Olkes 1987) prepričal vrač, njegov terenski učitelj. Ta je po prebiranju prve verzije Stollerjeve znanstvene monografije zavzel kritično stališče:

Napišite raje nekaj, kar si bomo zapomnili, nekaj, kar opisuje mene in vas, nekaj, kar bo mojim in vašim vnukom rabilo za spominjanje preteklosti in spoznavanje sveta.

Jenitongo v Stoller 2017: 120

Paul Stoller v zborniku razglablja še o kratko- in dolgotrajnih življenjih različnih tekstov, o besedilih, ujetih v moderne episteme, ki ukrotijo kaotičnost življenja in mu pristržejo čustvene odtenke. V nasprotju s premočrtnim pisanjem izpostavlja svoj način pisanja kot sinusoidno pohajkovanje po stranpoteh, ki ga sicer ni moč strniti v formulo, se je pa moč priučiti prepoznavanja elementov ob poti, ki piscu pomagajo nadaljevati (Stoller 2016: 124).

Lahko ugotovimo, da je piscem in piskam, ki so se odločili za drugačno upovedovanje etnografskih izkušenj, skupna zvestoba terenskim posebnostim, ki tudi same soustvarjajo besedilo, pa tudi afiniteta do estetike teksta. Posledično smo ob takšni zastavitvi soočeni z raznolikimi oblikami neukalupljenega upovedovanja, ki lahko na računa estetiziranja izgubi analitično ostrino ter postane pretirano subjektivno in takšno, v kakršnega lahko podvomimo. Zdi se, da smo v tej točki postavljeni pred vprašanje, kako obenem ohraniti zvestobo do kompleksnosti terenskih izkušenj in sogovornikov ter transparentnost naših terenskih metod in analitskih ugotovitev. Antropologija in antropološko pisanje se, kot je zapisal Geertz, velikokrat znajde v primežu med nelagodjem poenostavljene objektivacije in diskurzivnega ukalupljanja kompleksnih terenskih situacij ter pomisleki o subjektivnosti, pri čemer je, sledeč Geertzu (1988:

10), prvo kot »slišati zgolj besede, ne pa tudi glasbo«, drugo pa kot »slišati glasbo, ki je ni bilo«.

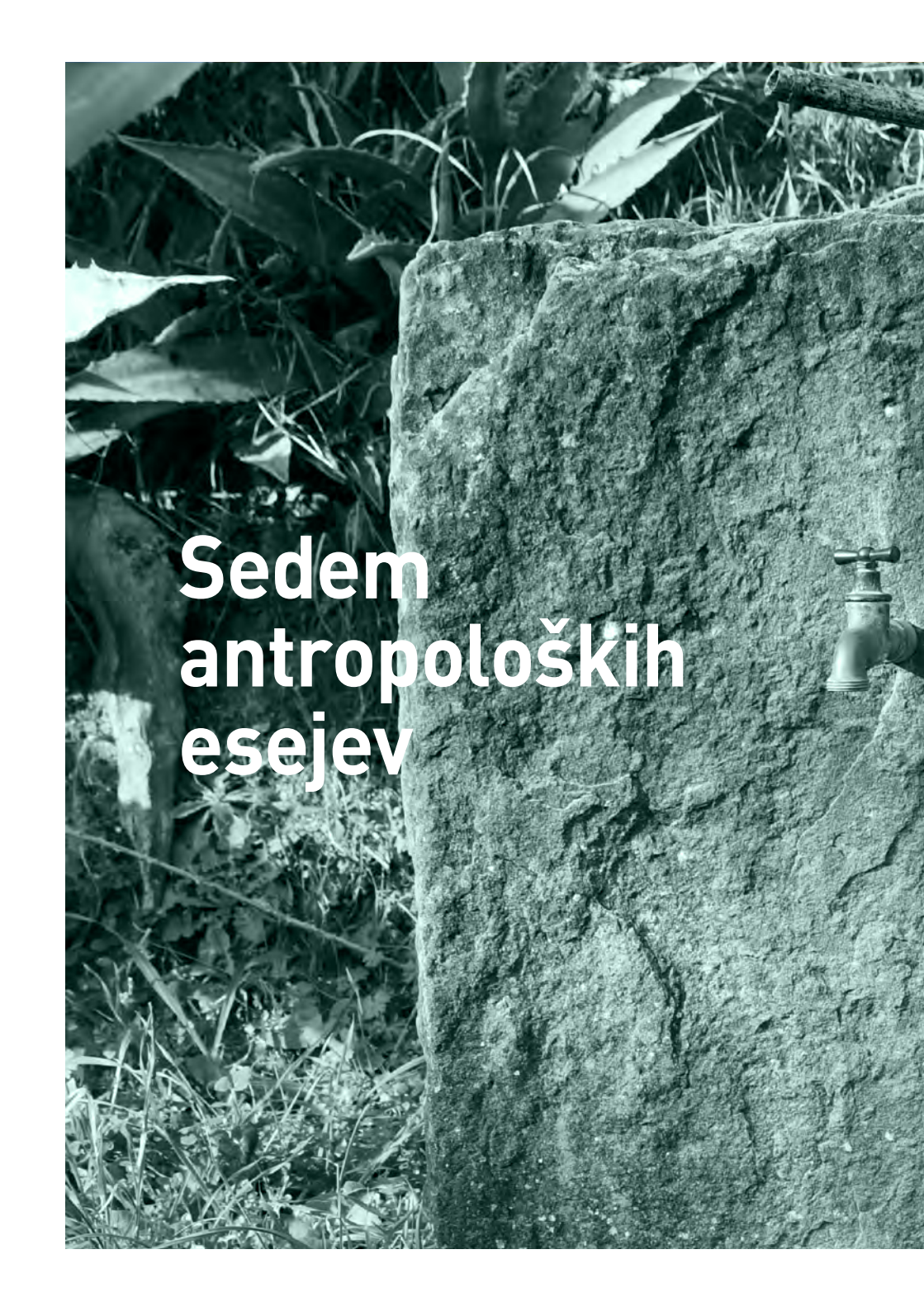
In četudi se v recentne premisleke o literarizirani antropologiji vselej znova vračajo stari pomisleki o pasteh larpurlartističnega estetiziranja, o vrtincih subjektivizacije ter o mejah med umetnostjo in znanostjo, gre prizadevanja zgoraj navedenih avtorjev premisliti tudi onkraj navedenega. In sicer, ali gre pri literarizirani in eksperimentalni etnografiji zgolj za boljše, kompleksnejše in večplastnejše upovedovanje terenskih izkušenj brez implikacij za analizo, ali pa imajo tovrstni etnografski eksperimenti tudi analitični in teoretski potencial? Zdi se, da avtorji v obeh omenjenih zbornikih stavijo na literarizirane tekste v luči obojega, torej boljšega upovedovanja in teoretičnega potenciala. Mnogi vidijo tudi številne prednosti ohranjanja raznolikih žanrov, od klasično strukturiranih znanstvenih člankov ter literariziranega in eksperimentalnega pisanja do poljudnih člankov, kjer »iskre spoznanja lahko prehajajo iz enega teksta v drugega« (Nyqvist 2016: 164). Uporabi dveh vzporednih zapisov, ki sledijo izkušnjam terena, lahko sledimo že nekaj časa – med bolj znanimi primeri je indijski pisatelj in antropolog Amitav Ghosh z romanom *In an Antique Land* (1992) in predhodno spisano doktorsko disertacijo. Avtor o uporabi dnevnika in zapisov v dveh različnih žanrih spregovori takole:

Ko sem dokončal svojo disertacijo, mi je ostal občutek nezadovoljstva. Čutil sem, da je vse, kar je bilo pomembnega v času mojega bivanja v Egiptu, ostalo neizrečeno. Opisati to kot »nadležen občutek nezadovoljstva« je morda neustrezno. A kot mnoge druge, ki so dalj časa preživeli sami v tujih okoliščinah, so me preganjale moje izkušnje. To je bil eden od razlogov za to, da je postalo tako pomembno napisati to knjigo. Medtem ko sem živel v Egiptu, sem pisal dve vrsti besedil. Vodil sem terenske zapiske, pisal pa sem tudi terenski dnevnik. Zdi se, da so bili terenski zapiski del mojega antropološkega dela, medtem ko je bil dnevnik bolj literaren. Moja disertacija tako skoraj v celoti temelji na mojih terenskih zapiskih, pripoved v romanu pa na mojih dnevniških zapisih.

Ghosh v Stankiewics 2012: 536–537

Pri »prehajanju isker« med žanri, ohranjanju in vadenju pisanja različnih tekstov, razmisleku ob pisanju lastnega terenskega dnevnika, občutku nezadovoljstva ob (zgolj) znanstvenem zapisu pa ne gre samo za drobna vsebinska etnografska spoznanja, za prepoznavanja relevantnih tem ali za vzpostavljanje novih nepričakovanih povezav, temveč gre tudi ali predvsem za kompleksnejše premisleke o dekolonizaciji pisanja, o sestopu z avtoritativnega piedestala vsevedne znanosti in predvsem za pripustitev

dvoma v naše zaključke. Dvom namreč pospeši naš korak, eksperimentalno, nedokončano, vmesno, hibridno, meandrirajoče, morda lahko rečemo celo antropološko pisanje pa se pri tem zdi dober medij preizpraševanja samoumevnosti, nekakšen liminalni teritorij, kjer je vse mogoče in nič gotovo. In prav tu, na tej nikogaršnji zemlji, se lahko, kot poetično zapiše francoski filozof Michel Serres (1997: 65), približamo turbulenci življenja, ki predhodi nastanku diskurzivno razumljivega in poznanega sveta.

Sedem antropoloških esejev

Trst

Trg Giuseppe Garibaldi

Via dell' Istria

Mačkolje

Osp

Kubed

Gračišče

Sočerga

Štrped

Buzet

Jagodičje

Sveti Donat

Čelo

Vrh

Klarići

Medveje

Senj

Paladini

cerkev sv. Petra

5000m

> Sedem antropoloških esejev

Po poti Šavrink

Podoživljanje trgovske in raziskovalne poti

Nataša Rogelja Caf in Špela Ledinek Lozej

Julija leta 1995 sva v velik reklamni zvezek, spiralno vezan po zgornji strani, neroden v primerjavi z današnjimi elegantnimi terenskimi zvezki znamke Moleskine, začeli pisati dnevnik 125 kilometrov dolge krožne trgovske poti, ki sva jo v naslednjih štirih dneh prehodili. Pot med Gračiščem in vasi nad Buzetom in Trstom, ki so jo v začetku dvajsetega stoletja tedensko prehodile istrske preprodajalke, se vije po območju, ki so ga zadnje stoletje in pol prečile številne spreminjajoče se meje. V najinem terenskem zvezku je pot pričela vijugati takole.

Marija Franca naju pospremi malo naprej od Fontane, do koder je njo, 14-letno, pospremil oče in ji rekel: »Hodte tja, kamor zagledaste kamine in slišiste peteline.«

Terenski dnevnik, 15. julij 1995, sobota dopoldan, pred Buzetom

Po skoraj tridesetih letih so za prehojeno potjo ostale zapisane besede, zvočni posnetki in fotografije, kot tudi najin spomin na izkušnjo terenske hoje. Terenu sva se takrat predali igrivo, in vendar z določeno mero resnosti in sistematičnosti; sledili sva temi, življenjski zgodbi in trgovski poti najine sogovornice ter spominom in trgovskim potem drugih preprodajalk po Istri, pa tudi svoji zvedavosti, ter se korak za korakom potopili v pokrajino, zgodbe in čas prve polovice 20. stoletja, prepreden s takratno sedanostjo, najinimi romantičnimi predstavami, željo po hoji ter ambicijami izven kabinetnega raziskovanja. Najin poskus je bil v tistem času

pionirske narave, mladostniški podvig, ki ga niso niti bogatile niti obremenjevale metodološko-teoretične debate utelešenega raziskovanja. Zgolj hodili sva in dokumentirali pot, vsaj mislili sva tako. Ko sva raziskovalno nalogo ubesedili, sledeč Marijini življenjski in trgovski poti ter najinim korakom, ko sva fotografije in dnevniške zapise sestavili v fotostrip trgovske poti in delo predstavili na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete v Ljubljani (Ledinek in Rogelja 1997), kasneje pa del raziskave izdali v knjižni obliki (Ledinek in Rogelja 2000), naju je mentor Borut Brumen vprašal, »Kaj menita, da sta z vajinim delom naredili?« Danes se nama zdi, da se je tistega popoldneva – kljub dobrim etnografskim podatkom in bogatim terenskim izkušnjam – metodološki del odgovora nekako izmuznil. Z zamikom slabih tridesetih let in z novimi izkušnjami etnografskih pohodov, pisanja in teoretičnih prebiranj delno zapolnjujeva to vrzel.

Pot, ki jo v nadaljevanju predstavljava, ima več časovnih zamikov, ki so v metodološkem oziru pomembni. Tistega junijskega dopoldneva sva se namreč podali iz Gračišča proti Buzetu po intervjujih, v katerih so nama sogovornice za mizo, v svojih domovih in dvoriščih razgrnile lastne življenjske in trgovske poti, pravzaprav svoje spomine na mladost, kot tudi po večkratnih poglobljenih pogovorih, v katerih nama je Marija Franca, najina osrednja sogovornica, trgovka, ljudska pisateljica, avtorica treh zvezkov *Šavrinskih zgodb* (1990, 1992, 1995), prijateljica pisatelja Marjana Tomšiča, Šavrinka v vsej kompleksnosti te besede – od trgovke, prebivalke slovenskega dela Istre do promotorke na novo vznikle šavrinskosti – dala natančne napotke o svoji trgovski poti. Prav tako sva hodili dolgo zatem, ko je Marija (in druge trgovke) prenehala z aktivnim trgovanjem med Trstom in osrednjo Istro, v času, ko je popularnost Šavrinke in zanimanje za slovensko Istro iz različnih razlogov naraščalo, v trenutku, ko ni bilo težko najti sogovornikov in sogovornic na temo Šavrink. Na pot pa se odpravljava tudi danes, sledeč lastnim stopinjam ob prebiranju terenskega dnevnika, kot tudi ovinkom tu zapisanega eseja – svojevrstnega potovanja na krilih besed, ki osvetljuje metodološke, vsebinske in tudi osebne meandre prehojenih poti.

Dnevnik najine poti je, skupaj s fotografijami, fotokopijami, video in zvočnimi kaseta-mi, transkripcijami intervjujev in drugo šaro, med katero sva našli tudi vejico posušenega rožmarina, dolgo ležal v velikem zaboju. Plastična škatla citronsko rumene barve je, kljub svoji robustnosti in neestetskosti, dobro služila svojemu namenu. V svojem objemu je dolga leta držala vse prej našteto, da se ni porazgubilo po stanovanjih, knjižnih policah, med rokami in pisarnami, pisalnimi mizami in predali, hišami in kraji, kamor naju je življenje v teh tridesetih letih pač vodilo. Tu in tam sva iz zaboja izvlekli intervju, videoposnetek, največkrat fotografijo, ki je kasneje pristala v kakšni reviji, stisnjena med besede znanstvenega članka. A pogled na fotografijo

Istra naju je spet sprejela lepo. Začetna nervoza je premagana s pomočjo večerje in pogovora z Marijo in njeno hčerko Jolando. Sproščeno se pogovarjamo o receptih, družini, otrocih, kontracepciji, Bogu, muslimanih v Trstu, ki jedo pršut, o mačkah in jutrišnji poti. Ni prepada med generacijami, v zraku je medsebojno spoštovanje.

Terenski dnevnik, 14. 7. 1995

Čuj, recept je tako: pošteno delat in pošteno živit in si ohranit mirno vest. Ko nimaš mirne vesti, nimaš ne sreče, ne zdravja.

Marija Franca, intervju, Gračišče, 3. 12. 1994

Naslednji dan naju Marija in Jolanda zapeljeta do Buzeta. Našemu avtu sledita Jolandina sestrična Kristina in njen mož iz Avstralije. Skupaj gredo na izlet na Motovunščino, po poteh tete Zvane, torej po trgovski poti ene izmed prvih gračiških Šavrink, Marijine tašče Ivane. Zapeljejo naju do križišča, kamor je štirinajstletno Marijo in leto starejšo Ano pospremil oče, ko sta šli prvič na pot.

Terenski dnevnik, 15. 7. 1995

Šavrinke smo bile večne popotnice; tri, štiri dni so bile vse ceste, cestice in potke naše, in me njihove.

Marija Franca, Šavrinke zgodbe II, str. 50

nama je vedno govoril več, kot sva lahko v članku zapisali. Podoba, četudi statična in včasih slabše kvalitete, je bila spojena z najino podatkovno gosto izkušnjo terenske hoje, z občutki, neizgovorjenimi mislimi, včasih zgolj slutnjami, pa tudi s celovito atmosfero terenskega dogajanja – vonjavami Marijine hiše, oblikami dreves, teksturami gostega grmičevja, dotiki stopal s potjo, žvrgolenjem ptic, hupanjem tovornjakov, piki komarjev, z Marijinim požvižgavanjem, ko je hodila po kuhinji gor in dol, odmevi bučnega Trsta, najinim slanim potom, ki je puščal bele sledi na majicah, z julijsko vročino, težo nahrbtnikov, navidezno nepomembnimi izrečenimi besedami, takšnimi, ki niso našle pot v terenski dnevnik, pa so se vendar ohranile v spominu, s hladom zamrzovalnih skrinj, iz katerih je hušknil oster vonj tartufov, pogledi tistih, ki so nama tartufe pokazali in v dejanje vložili tudi neizgovorjeno prošnjo zaupanja, da o videnem ne govoriva preveč, z okusom bele kave, laježem lovskih psov, s pogledi mimoidočih, zvenom smeha domačink iz osrednje Istre, ki so sedele v senci na kamnitem zidu in se ob najini mladosti spominjale svoje, s fizičnim občutkom olajšanja po poletni nevihti v Jagodičju in še s čim. V Blochovem besednjaku, z nelingvistično etnografskim razumevanjem, svojevrstnim znanjem, do katerega se dokopljemo v antropološkem raziskovanju, ko z metodo opazovanja z udeležbo požanemo tudi »plevel«, bogato nelingvistično vedenje, ki ga je, kot zapiše Falzon, nanašajoč se na Blocha, precej težko predstaviti, o njem govoriti in pisati v znanstvenem članku (Bloch 1990: 183; Falzon 2009).

Od točke, do koder je leta nazaj Marijo pospremil njen oče in do koder naju je pospremila Marija, se je v najini terenski izkušnji nekaj spremenilo. Če sva prej v mislih hodili po njenih spominih, sedeč za kuhinjsko mizo, na katero je Marija vedno položila kakšno zanimivo reč, jed, pijačo ali misel, sva sedaj v pokrajino njene življenjske zgodbe zabredli sami, s svojimi koraki. Morda je bil trenutek podoben Marijini izkušnji, ko je komaj čakala, da gre v Istro, na pot, o kateri je kot otrok zgolj poslušala. Terenskim izkušnjam Gračišča, Kubeda in drugih vasi, v katerih so bivale trgovke, pogovorom s trgovkami, pisatelji, novinarji, duhovniki, učitelji, vaščani, predstavniki in predstavnicami folklornih društev, brskanju po arhivih, najinemu udejstvovanju na lokalnih kulturnih dogodkih, povezanih s Šavrinkami, in podoživljanju bližnje preteklosti prve polovice 20. stoletja sva tistega dne pridali še eno razsežnost – najino psihofizično izkušnjo hoje po Istri, sledeč eni izmed trgovskih poti. Na dan je priplaval prostor, kot tudi najina čutna in čustvena izkušnja poti ter vloga hoje v vsebinskem – tj. pomen hoje za razumevanje ženskega trgovanja – in metodološkem oziru. O metodologiji in teoriji takrat nisva preveč razmišljali, kljub temu pa lahko najin podvig danes uvrstiva v »luknjo« med starejšimi raziskovalnimi pohodniki in novejšimi pristopi. Gnala naju je čista radovednost, tudi radost raziskovanja, ta vse prevečkrat zanemarjena kvaliteta znanstvenega odkrivanja.

V Gračišče, kjer sva prespali v Marijini hiši, sva se pripeljali že dan pred odhodom. Bil je topel julijski večer, zvezdnat in mlad, takšen, ki je pogovor obračal v različne smeri. Z Marijo sva se lahko pogovarjali o marsičem; o vremenu, otrocih, vnukih, kontracepciji, ženskih problemih in radostih, spalnih vrečah, pohodnih čevljih, receptih za jedi in dolgo življenje. Ob koncu večera sta gostiteljici, Marija in njena hčerka, sklenili, da naju naslednji dan pospremita do Buzeta. Na križpotju pred Buzetom dobiva od Marije še zadnje napotke, srečamo pa tudi gospo, ki Marijo dobro pozna, saj je k njej hodila po jajca. Tik preden se podava na pot, sva priči pogovoru med bivšo trgovko in njeno stranko, v katerega so vpletene tudi najina pot, domačinki-na zaskrbljenost nad najino idejo in Marijina skorajda brezbržnost do domnevnih nevarnosti in tudi želja, da bi se odpravila z nama. Slednja je očitna, čeprav neizgovorjena, a navzoča od trenutka, ko sva ji prvič predstavili najin načrt. Med drugim ji botruje vsem trem dobro poznan občutek: želja po potovanjih, premikanju in spoznavanju novega. Tudi spomini na mladost. Preplet med nami postane večplasten. Če sva se sami v sledečih treh dneh postavili v njene čevlje z željo, da izkusiva trgovsko pot, si je tudi ona sposodila najine čevlje, s katerimi se je sprehodila po svoji mladosti. Spomini na Šavrinke in njihove trgovske poti, ki sva jih beležili v letih najine raziskave, so namreč tudi spomini na mladost. Pot skozi prostor in čas. Nelinearna, večplastna in mnogosmerna.

Nebo postane v trenutku popolnoma črno, izstopajo le bela hiša, zeleni vinogradi in rumene rože. Ravno ko prispeva do zapuščene hiše na koncu Jagodičja, se ulije kot iz škafe. Pred dežjem se zatečeva med razmajane zidove in zapuščene spomine. Brskava po razmočenih šolskih knjigah, preperelih kovčkih in razmetanih oblekah.

Terenski dnevnik, 15. julij 1995, sobota dopoldan,
Jagodičje, Marčeva njiva

Kasneje, ob ogledu fotografij s poti, ki jih pokaževa Mariji, dobiva še marsikatero informacijo, njena in najina izkušnja prostora, hiš, ljudi in okoliščin poletnega vremena se povežeta, besede in misli stečejo hitreje, med nami se vzpostavi svojevrstno spoštovanje.

Ja, ja, se spomnim [te hiše]. Marčeva njiva smo rekli. Samo sin in mati sta bila.

Intervju z Marijo Franca, 14. september 1995, Gračišče

Skromno število fotografij, ki jih je odmerjala omejitev dvainsedemdesetih posnetkov na dveh 36 mm filmih Fuji, ki jih danes posnameva v uri terenskega dela, sva razvili z zamikom enega tedna. Prav tako se je naš pogovor ob fotografijah odvil par mesecev po pohodu, ko smo se z Marijo in njeno hčerko Jolando zopet srečale v Gračišču. Čeprav je razvoj tehnologije nedvomno olajšal in optimiziral terensko delo in dokumentiranje, so skrbno odmerjeni posnetki, zamik v razvijanju filma in snovnost fotografij doprinesli k slovesnosti našega ponovnega snidenja. Dogodek ni bil zgolj informativen, temveč tudi povezovalen. Zdaj so bili v Marijino trgovsko pot vpisani tudi najini spomini, postali sva del zgodbe o Šavrinkah, neizbežno vpisani v temo lastne raziskave. Takšna prepletena usoda je pravzaprav neizbežen del vsakega odnosa med raziskovalcem in raziskovanim, kot so ugotavljali avtorji zbornika *Writing Culture* (Clifford in Marcus 1986).

Od Marčeve njive nadaljujema navzgor proti Čelu, po cesti, ki jo je poletna nevihta okrasila z vejami in listjem, vonjem mokrega lesa in ohlajenega asfalta. Na enem izmed odsekov tik za nama na tla s treskom prileti velika veja, morda nevarno prevelika, a takrat veja ne najde mesta v terenskem zvezku, na dan priplava danes, ob pisanju eseja. Čeprav na videz nepomemben dogodek se nama je obema vtisnil v spomin iz dveh razlogov. Zaradi nenadejanega dogodka naključne nevarnosti, ki se je dobro iztekel, in kasnejšega pogovora s pisateljem Marjanom Tomšičem, avtorjem romana *Šavrinke* (1986), ki je dogodku pripisal simbolno razsežnost. Ubereva par neugodnih in zaraščenih bližnjic in se po vzponu, s popraskanimi nogami, a vendar zadovoljni, da sva premagali prvo oviro, oprimeva široke ceste, ki se med hišami vije po vasi Čelo. Mirno je in tiho, vasi, nevajene pohodnikov, strmijo v naju.

Ko stopiš s fotoaparatom in kamero natovorjen v vas, čutiš na sebi poglede, četudi so okna zaprta.

Terenski dnevnik, 15. julij 1995, sobota opoldan, Čelo

Razmišlja koliko je spomin na trgovke še živ na kraju prizorišča trgovanja. V primerjavi s slovenskim delom Istre se zdi, da tu Šavrinke nima takšne simbolne vloge, morda tudi zaradi novonastale meje, ki je v identitetne premisleke potisnila predvsem današnji slovenski del Istre (Brumen 1998), tisti, ki si le sramežljivo pravi Istra. Tu in tam, ko se ustaviva, preletiva transkripcije intervjujev z Marijo, mesta, kjer sva jo spraševali, od kod ime Šavrinke.

Zvonik na Vrhu opaziva že iz daljave. Zopet se pripravlja k dežju, zato greva najprej v gostilno. Čutiti je mestno razpoloženje. Vprašava po Pikuličih, kjer je prenočevala na svoji poti Marija. Najdeva hišo in v njej Marijino znanko Andželo, ki ji pošilja pozdrave. Pokažejo nama senik, kjer so spale Šavrinke, in štalo, kjer so puščale oslička. Ko se poslavljava, naju mladi Vrhovščani povabijo na ples v gostilno Lambada na Senju, če bova do polnoči seveda uspeli pripešačiti do tja.

Terenski dnevnik, 15. 7. 1995

Osla sem pustila na Vrhu ali v Svetem Donatu. Kadar je bilo več jajc, sem znosila jajca na Vrh, drugače v Sveti Donat.

Marija Franca, intervju, Gračišče, 14. 9. 1995

Smo bli prijatli, sem rada hodila sem [...] So nam rekli Šavrinke, ma tudi po imenih. So imeli obzir. Kadar so klicali mater, pač naj pride domov, je pršla Šavrinka, so me vprašali: »Kaj čemo rečt, je pršla Šavrinka?« So se bali, da bi se užalla. »Ma, neč,« sem rekla. Zaradi mene, mi je prav, če mi reče Šavrinka. Mi smo pristali, so nas spoštovali dosti. Mi nismo niti znali, da smo Šavrini. Zdaj smo Šavrini vsi.

Intervju z Marijo Franca, 3. december 1994, Gračišče

Ker si nalašč nisva vnaprej uredili spanja, bereva tudi tiste dele intervjujev, kjer Marija govori, kje je prespala.

Smo prespali. Pač nekje smo prespali. [...] Smo prespali Sveti Donat, Vrh, Paladini, Senj inu tudi Barušiči. Vsaki teden smo enkrat prespali. Je od tega šestdeset let in več. So vsi pomrli, ni nobenega. Vas ne bojo razumeli nič.

Intervju z Marijo Franca, 3. december 1994, Gračišče

Hodiva po rahlo valoviti pokrajini, med vinogradi in belimi hišami, ugibava o pravilnosti Marijine izjave, in prispeva do Dola, kjer so ostale samo še tri kmetije. Srečava gospo Marijo, ki je v eni izmed naseljenih hiš ostala sama z možem, otroci so odšli v mesto, domov pridejo menda samo ob praznikih. Dobro se spominja najine sogovornice, ki je tedensko prihajala v te kraje. Počasi se umestiva v pokrajino, po kateri hodiva. Pogledi, ki sva jih prej zgolj slutili, dobijo svoje postave, ljudje začnejo pristopati, večkrat ponoviva zgodbo, zakaj sva tu, povprašava po Mariji, in vselej se najde kdo, ki je Marijo poznal, govoril ali trgoval z njo ali pa samo kot otrok opazoval stvari, ki so jih ženske prinesle v zameno za jajca. Zdi se, da sva s hojo nekako logično umeščeni v vaško dogajanje. Na vprašanje *kaj delata* odgovor *hodiva* ne zahteva nadaljnje razlage. Zdi se, da hoja raziskovalcu na terenu podari vlogo, ki je ni potrebno obširno razlagati, ter da je bila izbira hoje, kot metode vmesnega koraka, posebno primerna v raziskavi o hodečih trgovkah. Večkrat sva povabljeni na dvorišča in v hiše, na kozarec vina ali vode, na malico, ali pa nama zgolj želijo pokazati, kje je Marija zavezala osla, kje so Šavrinke počivale, kje spale, od kod so prišle. Ni res, da se je ne spomnijo več. Pokrajina, katere del sva bili tiste štiri dni, je bila polna njenih biografskih podatkov. Kot zapiše Kusenbach (2003: 458–466), je raziskovalna hoja še posebej primerna za preučevanje dveh aspektov vsakdanjika – vloge in pomena prostora ter biografije. Medtem ko se nama terenski zvezek polni z Marijinimi biografskimi podatki v prepletu s prostorom, najinim podoživljanjem in telesno izkušnjo – kje je prespala, kje se je izgubila, kje skoraj rodila prvega

otroka – se dan prevesi v pozno popoldne. Najine korake zdaj žene vprašanje, kje bova prespali.

Ko zapustiva Dobrovo in Klariče, greva čez Potoke. Tu se prične večerna kalvarija. Prepričani sva v svoje orientacijske sposobnosti in Marijin opis poti. Za potokom bi morali zaviti v desno. Zabredeva v območje tisočernih desnih poti in potokov, po katerih se kraj imenuje. Za vsakim pobočjem bi lahko bile te Medveje. Zaradi nadležnih komarjev se na slepo odločiva za eno izmed številnih desnih poti navzgor. Pot seveda ni vodila do Medvej, ampak naju je pripeljala pred cerkev in pokopališče. Po zemljevidu določiva, da je to cerkev Sv. Petra, Medveje pa so lučke na nasprotnem bregu. Pomirjeni in rešeni komarjev se odločiva, da bova noč prespali kar pred pokopališko cerkvijo. Raztegneva spalni vreči in upava, da naslednje jutro, v nedeljo, maša ne bo preveč zgodaj.

Terenski dnevnik, 15. julij 1995, popoldan, proti Medvejam

Ob petih zjutraj naju pred pokopališčem zbudi mož v delovni obleki. »Koji ste? Ste živi ili mrtvi?« vzklikne. Zakaj spiva ob pokopališkem zidu, oboroženi s fotoaparati in kamero, mu uspeva razložiti le na pol.

Terenski dnevnik, 16. julij 1995, pred pokopališčem ob cerkvi Sv. Petra

Jutranji dogodek naju dokončno potopi v prostor, s katerim hodiva. Drugi dan hoje si je pravzaprav dosti lažje predstavljati in uporabljati predlog s (hoditi s prostorom), ki postavlja prostor v naših razmislekih v aktivnejšo vlogo – čevlji so umazani s potoškim blatom, na majici in v laseh je poležana trava, spanje na odprtem, z zvezdami, je svojevrstna izkušnja, če ne drugače, z ozirom na stopnjo vlage in kisika, tudi piki komarjev in mravelj se nama še poznajo. Zdi se, da delčki prostora potujejo z nama, na nama in v nama. Poleg fizično-prostorskih aspektov sva, zaradi jutranjega dogodka pred pokopališčem, opaženi tudi med prebivalci. Zdi se tudi, da kot premikajoči, športno oblečeni študentki, ki prideva in greva, ne predstavljava grožnje ali kakršnekoli druge blokade, raziskovanje Šavrink pa najine sogovornike začne zabavati – v naslednjih dvanajstih urah sva namreč deležni številnih odzivov, spominov in pogovorov. Zaveva se, da je najina tema pravzaprav »srečna tema«, takšna, ki odpira vrata, in obenem takšna, kjer se raziskovalec težje prebije do zakulisja, onkraj diskurzivno utečenih in pričakovanih izrekanih.

Čas, dogodki, stvari in osebe se pomešajo, zabrišejo in povežejo. Govorimo o nekoč, ki je zdaj in še bo, o trgovanju zdaj in takrat, o jajcih in tartufih, o komarjih in divjih svi-

njah, o Šavrinkah in tistih dveh, ki sta spali pred pokopališčem. Za začetek naju mlad par, ki živi nedaleč od pokopališča, povabi na kavo in rogljičke. Od vaščanov slišiva kup pohvalnih besed o trgovkah, pa tudi kup zbadljivk, ki predstavljajo novo odkritje v razumevanju vloge trgovk v osrednji Istri. Razumevanje marginalne in hkrati središčne vloge ženske, ki gre od doma.

Znate kako je, kad Šavrinka pije vino? Pola litra popije biga, pola litra popije ona.

Terenski dnevnik, 16. julij 1995, Paladini

Jedro Paladinov je trg, ki ga obkroža šest hiš. V eni, pri Rašpoličih, je spala tudi Marija. Ob najinem prihodu nastane na vaškem trgu pravo zasedanje. Paladinci se maksimalno angažirajo okoli naju. Pijemo kavo in vsi sprašujejo, kako je z Marijo ter kaj počneva tu. Pokažejo, kje so Šavrinke privezovale osla, Romano pa celo stvar še demonstrira. Krojač Lucijano pripoveduje zabavne zgodbe, ki so nastale zaradi (ne)sporazuma med različnima jezikoma. Ko so Šavrinko Tonino vprašali, zakaj je prejšnji teden ni bilo, je odgovorila: »Burja je pihala, Toninca se je bala«. Paladinci so zadnji dve besedi razumeli po svoje.

Terenski dnevnik, 16. julij 1995, Paladini

Čeprav po Marijinih vaseh hodi s časovnim zamikom in čeprav ne hodi kot trgovki, pa nama hoja, način premikanja trgovk, omogoča podoživljanje hitrosti, napora in izpostavljenosti vremenu in družbi ob tovrstnem premikanju in naju postavi v vlogo, podobno trgovkam. Prinašava in odnašava informacije, sva mobilni, prideva in greva, sva ženski, poleg tega pa sva na določen način, sicer ne povsem eksistencialno, odvisni od njihovega gostoljubja – hrane in prenočišča. Ko obkroživa vasi, kjer je Marija pobirala jajca, se vrneva proti Vrhju, vasi, po kateri je imenovan celoten okraj Vrhovščina.

Od Senja nazaj proti Vrhju prehodiva najlepši del poti, vseskozi po grebenu. Na začetku blatna, nato zapuščena steza se kasneje spremeni v pot, tlakovano z neobdelanimi kamni. Ko se povzpneva više, zaslišiva zvonjenje z Vrha. Med zidove hiš prideva v polmraku. Cesta vodi v center vasi, na trg pred cerkvijo, kjer posedajo starejši moški. »A ste se vratile, cure!«

Terenski dnevnik, 16. julij 1995, od Senja do Vrha

Preden dospeva do Mačkovelj, srečava sina lastnika gostilne Pri Rokotu, kjer se je Marija ustavljala nazaj grede iz Trsta. "Ja, ja, znam, so ble Šavrinke, ma jaz sem bil še otrok. Z mojo mamo so se poznale dobro. So prišle z osli in osel je imel na vsaki strani eno vrečo. So prinesle ribe iz Trsta in so si ocvrle. Smo jim dali olje naše in so šle naprej. Tam so ble iz Kubeda. Ene štiri so stalno prihajale, vsaki teden".

Terenski dnevnik, 18. 7. 1995

Na pol poti, v gostilni Pri Rokotu, smo počivale. Tu smo se okrepčale, me in živali. Nato smo šli dalje.

Marija Franca, intervju, Gračišče, 17. 7. 1995

V eni izmed hiš naju povabijo, da pri njih prespiva. Sva na polovici Marijine poti, čutiva fizično utrujenost, a umika od pogovora z gostitelji ni. Kljub obilici dobrih etnografskih informacij, ki navadno pridejo na dan ravno ob takšnih trenutkih, ko je diktafon ugasnjen, ko si ravno toliko udomačen na terenu, da se ti vrata odpirajo, nama ta večer marsikaj uide, z nama pa vseeno ostanejo občutki, ki jih kasneje podeliva z Marijo. Prilagodljivost, trpežnost in fleksibilnost v različnih situacijah se zdijo ključne tako za antropološki teren kot za Marijin poklic.

Tretji dan se spustiva do Buzeta, zaokroživa po mestecu, ki Marijo spomni na nevarne uradnike in historično neobstoječo mejo – »kakor da je tu meja med Avstrijo in Hrvaško«, kot nekoč pripomni – in nadaljujeva pot po štrpedskem klanecu do mejnega prehoda Sočerga. Dialog med hojo, premikanjem in mejami se zazdi obetaven. Hoja in premikanje se z mejami spopadata aktivno – s prečenjem, prehajanjem, tihotapljenjem, skrivanjem in izkoriščanjem. Nepremičnost je v drugačnem razmerju z mejami. Ob nepremičnih meja prevzame aktivno vlogo – preči, deli, razdvaja, razloži, izloči, objame in varuje. V zgornjem delu klanca ubereva bližnjico, ki nama jo predlaga Marija, mimo rastišča tavžentrož, ki ga v opisu poti sama izpostavi. Skriti v senci gostega mediteranskega rastja nad mejnim prehodom, ki bi bilo vsekakor lahko v pomoč tudi pri ilegalnem prehodu meje, na najino začudenje najdeva omenjeno rastišče. Porodi se nenavaden občutek posredne povezanosti med preteklostjo in sedanjostjo, upredmeten v rastišču tavžentrož. Na kakšen način bi lahko bile rože najine sogovornice? Na meji pokličeva Marijo in si klic in srečanje zabeleživa v terenski dnevnik. Iz pogovora veje vzajemna radost, vse tri se namreč nadvse veselimo snidenja. S seboj neseva vejico tavžentrož. In zgodbe iz osrednje Istre.

Prideva na mejo in pokličeva Marijo.

»Kaj ste že nazaj? Nista rekli v sredo?«

»Na meji sva.«

»A tako blizu. Ben, pridete čez eno uro.«

To uro počivava na meji. Ko stopiva na dvorišče v Gračišču, naju Marija čaka na vratih.

»Zdravo, Šavrinki!«

Ker sva zamudili, je bila v skrbeh, da imava težave s hrvaško policijo.

»Ma tam ni policajev na meji, samo v Buzetu je treba pazit.«

Pri Mariji se počutiva kot doma. Nihče ne komplicira, nahrbtnike odloživa

v sobo, usedeva se v kuhinjo. Marija si požvižgava in večerja se pripravlja. Še dolgo v noč se pogovarjamo.

Terenski zapiski, 17. julij 1995, Štrped, Sočerga, Gračišče

Zjutraj se kar ne moreva posloviti, Mariji še enkrat obnoviva vse podrobnosti najine poti in odrineva naprej okoli enajste ure – brez jajc in deset ur kasneje kot Marija, ki je proti Trstu krenila malo pred polnočjo, da je bila lahko zjutraj na tržnici. Čeprav naju takrat hoja kot občečloveška praksa ni posebno zanimala, pa nama je ponovno prebiranje gradiva iz velikega rumenega zaboja razkrilo marsikatero podrobnost, ki je prej nisva opazili, med drugim hojo kot prostor ženskega druženja in pa specifično vrsto hoje, o kateri nama je Marija govorila: hoje v spanju.

Smo se tako malo ulegli in počivali. Kadar je bilo enajst ur, smo vstali in obložili osla in smo šli takoj ponoči v Trst. Na kraju vasi smo se počakali. Smo šli v koloni, v vrsti. In prvi del poti je bil posvečen molitvi. Smo molili rožni venec. In pole smo šli, smo se pogovarjali, pa smo primli za špag, pa smo spali za oslom, pa so bli eni kupi na cesti, ni blo asfaltiranega, vsake tolko smo se zaleteli u uni kup. Takrat smo se vsi zbudili in smo se krohotali. Smo rable pet ur najmanj do Trsta.

Intervju z Marijo Franca, 3. december 1994, Gračišče

Pot do Trsta je naporna. Spremlja naju razbeljen asfalt, hupanje tovornjakov in julij-ska vročina, a vseeno slediva magistralni cesti Koper–Ljubljana in Marijinim stopinjam. V osopski dolini postane hoja znosna in tišja, ob prehodu meje celo zabavna. Približevanje mestu občutiva kot domač občutek, kot prihod domov, tudi vstop v prostor, kjer sva naenkrat nevidni. Na bivši carinarnici pred mestom, danes zapuščeni hiši, opaziva velik jumbo plakat z napisom »Saldi«. Vonj, bučnost in kričavost mesta naju še bolj preplavijo, ko se spustiva proti Trgu Garibaldi, kjer je Marija nekoč prodajala jajca.

Bližava se maloobmejnemu prehodu v Ospu. Srečava dva karabinjerja z juga Italije. Pogovarjamo se v mešanici slovenščine, italijanščine in španščine. Navdušena nama pozirata za fotografiranje [čeprav najprej vztrajata, da je fotografiranje na meji prepovedano], zdi se, da je najin prihod popestritev delavnika.

Terenski dnevnik, 18. julij 1995, mejni prehod Osp

Na Piazzzi Garibaldi, kjer je Marija prodajala jajca, se danes prodajajo časopisi in cvetje. Zlata Mati Božja, kip, o katerem je Marija pripovedovala, se izgubi med avtomobili in mestnim živžavom.

Terenski dnevnik, 18. 7. 1995

Boste vidli Mater Božjo na velikem stojalu. Najprej smo prodajale tukaj, onde v desno na pločniku. Hlev je bil blizu Piazzze Garibaldi. Pri postaji železniški smo na koncu tudi prodajali. So pršle trgovke in kupile od nas in nesle po hišah. So hodili trgovci in so kupovali, na drobno in debelo, kakor je blo. Včasih so vzeli tudi magazini jajca, kakor so rabli. To je blo najboljše. Vse hkrati.

Marija Franca, intervju, Gračišče, 17. 7. 1995

Tam je bila doana, smo rekli carina. Ko se pride z Doline na glavno cesto za Trst. Še zdaj je ena stara hiša. In pod ono hišo so nas pretipavali, vse kaj jemamo in smo mogli povedati in smo šli naprej. In še naprej so nas čakali par teh karabinerjev, vse so nas spraševali, in smo mogle še enkrat povedati, kaj nesemo. Ma niso bili strogi. Njim se je šlo za kakšne večje stvari, za jajca v bisagah so znali. So iskali kakšne cigarete. Pole po vojni, ko se ni več hodilo po jajca, smo cigarete prodajali. Iz Hrvaškega smo nosili v Trst. V Trstu so prodajali na vsakem vogalu cigarete, otroci, odrasli.

Intervju z Marijo Franca, 3. december 1994, Gračišče

Položaj ženske v kontrabantu se ob ponovnem prebiranju zapiskov, Marijinih spominov, pa tudi najine izkušnje s cariniki v Ospu zazdi prezrta tema, tudi vse prevečkrat obravnavana zgolj primerjalno z moškim tihotapljenjem, ne pa toliko kot tema sama zase, v kontekstu širše ženske vloge, kot ugotavlja Caroline Schuster (2022) v svoji raziskavi o ženskem tihotapstvu, drobnem kontrabantu v Paragvaju (2022). Kot piše, ženski kontrabant ni zgolj bela pega v raziskovanju, temveč se tudi izmika lokalni govorici, kjer v različnih kontekstih izstopajo »moški uspehi«, kar omogoča ženskam nevidno in posledično ugodno pozicijo v tihotapljenju, tudi v odnosu z ekonomsko samostojnostjo in vpetostjo v druge, izvendružinske in izvenlokalne mreže. Slednje ženske postavi na zemljevid širših ekonomskih (Schuster 2022: 177) in drugih družbenopolitičnih dogodkov, ki nevidnost lahko obrnejo tudi proti nevidni (ženski). Tako so leta 1947 Marijo obtožili tihotapstva ljudi in jo za sedem mesecev poslali v puljski zapor, čeprav pri dejanju ni sodelovala. Trgovkam, ki so hodile po skritih poteh, so namreč prebežniki in tihotapci, ki so prečili meje con A in B, večkrat sledili, saj so bile, četudi nenamerno, dobre vodilke. O zaporu z Marijo nisva veliko govorili. Tema se je zdela še vedno preveč boleča.

Za nazaj smo kuple, kar so nam naročili po Istri, in nekaj za sebe, za nest domov. Smo kupili platno, rakle konca, riž, sladkor, sol, poper, petrolej, rute, robčke. Doma so nas čakali, kaj jim bomo prinesli. Smo prinesli tobak in kartafino, to je bilo obvezno. Ta glavno je bil tobak, šibice, kartafina, petrolej inu olje inu sol [...] Od merkata malo nižje, ene ulice prej, ko so pride na križišče, kjer je Piazza Goldoni, ondi so ble betole. Dve gostilni sta danes tam, De Maestri in ... Je bila tam hrana domača, tako bolj poceni. Smo si vezli krožnik mineštre ali tripe inu smo vzeli ocvrte ribe za domov.

Intervju z Marijo Franca, 3. december 1994, Gračišče

Na ulici Sorgente najdeva dve betoli. Prav presenečeni sva, da v Trstu obstajajo takšne ulice in gostilne. Naročiva četrtno vina in sva neizmerno zadovoljni. Utrujeni odštopava domov, medtem ko se je morala Marija peš vrniti v Gračišče.

Terenski dnevnik, 18. julij 1995, Ulica Sorgente, Trst

Po ponovnem sprehodu skozi dnevnik in transkripcije, trideset let kasneje, sledeč ovin-
kom eseja in najinim spominom, sedeva na teraso neke hiše v Prlekiji, kjer se osamiva
pred družino zavoljo pisanja pričujoče knjige, potem pa še za računalnik, in posku-
šava najinemu mentorju Borutu Brumnu odgovoriti na davno zastavljeno vprašanje,
»Kaj sta z vajinim delom naredili?« Razumevanje, ki sva ga s hojo pridobili, je bilo
večplastno: prvič, čustveno in čutno (najina psihofizična izkušnja); drugič, informativno
(pridobivanje dodatnih informacij, predvsem pozabljenih ali zakritih samoumevnosti);
in tretjič, družbeno umeščajoče (najina vloga potujočih raziskovalk je bila podobna
vlogi nekdanje potujoče trgovke). Hodili sva v (zmerni) poletni vročini in že po nekaj
kilometrih nama je postalo jasno, da bo pot težja, kot sva si jo zamišljali načrtano na
zemljevidu. Če sva hoteli slediti ritmu dnevno prehojenih kilometrov najine sogovorni-
ce, se je težavnost hoje povečala, če sva hoteli slediti Marijinim spominom, sva trčili
ob spremembe v prostoru, ob ovire, ki bi jih Marija, če bi hodila danes, najverjetneje
obšla. Namesto košar z jajci in druge robe, ki jo je najina sogovornica tovorila na glavi,
sva s sabo nosili nahrbtnika, kar je bilo po teži primerljivo breme, po načinu nošenja
pa ne. Prav tako sva občutili fizični napor ob valoviti istrski pokrajini in vpliv zmerne
sredozemske klime ter razumeli ravno pravšnjo oddaljenost med Trstom, Gračiščem
in vasmu okoli Buzeta, ki je bila še na meji mogočega za tridnevno trgovanje in ločenost
od družine. Opazujoč skrite gozdne poti sva razumeli, zakaj so bile trgovke (potencial-
no) pomemben vir informacij za tihotapce. Podatki, ki sva jih pridobili s hojo po nekdanji
trgovski poti, so zaradi prostorske specifičnosti dopolnjevali informacije iz intervjujev
in literature. Tudi ogled fotografij z najine skupne poti s sogovornico je prinesel številne
informacije. Hoja, deloma pa tudi predhodni intervju ter skupni ogled na poti posnetih
fotografij so bili tudi pomemben povezovalni element med nama in sogovornico, pa tudi
s sogovorniki in sogovornicami ob poti. Eden izmed njih se nama je celo pridružil na
delu poti, ko nama je pokazal bližnjico. Kot pohodnici-raziskovalki sva imeli na terenu
določeno vlogo, ki je ni bilo potrebno razlagati. Hoja je prav tako omogočila vpogled v
družbeno vlogo trgovk – zdi se, da je poklic hodečih trgovk od slednjih zahteval vzdrže-
vanje dobrih odnosov tako sopotnicami kot z vaščani, s katerimi so trgovale in bile od
njih v dneh, ko so pobirale jajca, odvisne. Čeprav trgovske poti seveda ni bilo moč v
popolnosti ponoviti in do potankosti podoživeti, kar tudi ni bil namen, pa je hoja, ki je
sledila Marijini trgovski poti in prostorjenju njenega življenja, ter vse, kar je sledilo in
predhodilo najinemu pohodu, omogočilo večplasten vpogled v biografijo sogovornice.

Metoda hoje kot ena izmed uporabljenih metod v najini raziskavi o Šavrinkah je pomembno in večplastno obogatila najino razumevanje hodečih trgovk.

Par let po izidu knjige *Potepanje po poteh Šavrinke Marije* (Ledinek in Rogelja 2000), v kateri sva izbrane fotografije in izseke iz najinega terenskega dnevnika in intervjujev objavili v etnografskem fotostripu,²⁸ pot pa je v obliki odebeljene črte legla na eno-dimenzionalni list uvodnega poglavja, je Bojan Baskar v članku o iznajdbi šavrinske identitete zapisal.

Tako sta etnologinji Špela Ledinek in Nataša Rogelja, fascinirani nad preprodajalkami jajc, začeli rekonstruirati življenjsko zgodbo. Rekonstrukcija življenjske zgodbe je potegnila za seboj natančno rekonstrukcijo Šavrinkine poti med hrvaško Istro in Trstom, ki sta jo etnologinji še sami prehodili in dokumentirali njene etape ter na koncu izdali knjižico z naslovom *Potepanje po poteh Šavrinke Marije* (Ledinek, Rogelja 2000). Itinerarij, ki sta ga postavili na zemljevid, lahko postane priročnik za nove popotnice, ki se odpravijo na feministično »potovanje po sledeh prednic« (Weber 1999), ali pa izhodišče za turistično pot po Istri, imenovano, denimo, Šavrinkina pot. Tudi sam sem si leta 1993, še preden sem se zavedal kompleksnosti Šavrink, kot *fait social* in ne da bi se prav dobro zavedal, kaj počnem, privoščil objavo Gobbove fotografije, ki sem jo poimenoval Šavrinka v Trstu.

Baskar (2002: 128)

Avtorjeva (avto)refleksija ima z referiranjem na rekonstrukcijo življenjske in trgovske poti istrske preprodajalke in v navezavi s popularizacijo Šavrink prizvok zdrsa, in čeprav se je v letih, ki so sledila najini raziskavi, res uresničil itinerarij turistične poti Šavrink pri turistični agenciji *Autentica* iz Kopra, se ob ponovnem premisleku o najinem neposrednem terenskem pristopu, ugotovitvah, izkušnjah, povezanosti s sogovornicami in kolaborativnosti ne pridružujeva tonu zapisa. Naslov knjige *Potepanja po poteh Šavrinke Marije* sledi namreč lokalnemu poimenovanju trgovk z jajci, ki so jih ljudje v osrednji Istri imenovali Šavrinke, same pa so trgovsko pot prehodile – nekdanj, v času, ko je bilo trgovanje živo, kot tudi kasneje, ko so se po poteh potepale

²⁸ Fotostrip, sestavljen iz fotografij, izsekov iz terenskega dnevnika, intervjujev ter komentarjev sogovornice na fotografije, je imel v okviru najine raziskave več vlog, in sicer je služil kot orodje raziskovanja, zbiranja dodatnih in povratnih informacij ter odzivov na razstavo, pa tudi kot oblika končne predstavitev rezultatov raziskovanega dela, ki podaja podobo istrske trgovske poti, zlepljeno iz raznovrstnih virov informacij (podrobneje prim. Ledinek in Rogelja 2000).

s sorodnicami in jim kazale, kod so hodile – daleč pred najino terensko potjo. Tako poti kot poimenovanja si torej nisva »privoščili«, temveč sta se ti izkazali kot relevantni z ozirom na terenske podatke. Poimenovanje Gobbove fotografije in (samo) kritika se zdita povsem drugačne narave. Z metodološkega očišča lahko rečeva, da je hoja po »njihovih poteh« olajšala pretok informacij in koristno prispevala k terenu v več ozirih. S pristopom »hoje po poteh Šavrink« se nisva zgolj približali zanimanju najinih sogovornikov in sogovornic, ki so prav tako hodili po poteh svojih prednic, se spominjali, beležili in ohranjali, temveč sva poleg tega ljudem, ki so z nama delili čas, podarili nekaj, kar se jim je v tistem trenutku zdelo smiselno – etnografsko fotografsko razstavo o trgovski poti v lokalnem kulturnem domu. Še več, prehojena pot je na nek način pomenila terensko iniciacijo, vhod v teren, etnografski dogodek, na katerega raziskovalci neizbežno vplivamo, pri čemer pa je v vlogi raziskovalca vselej nujno prepoznati in razlikovati med ljudsko in analitsko perspektivo. S hojo nisva doprinesli zgolj k – popularnemu in znanstvenemu – diskurzu o Šavrinkah, temveč sva tudi zabredli v prakse najinih sogovornikov, pretekle in sodobne, kar nama je omogočilo celovitejše razumevanje terenske izkušnje in tudi spremembo najinega upovedovanja iz zgolj besedilnega v obliko fotostripa. Priznanje, da je naše raziskovanje del večglasnega sveta, da je naš glas in pisanje zgolj ena izmed perspektiv, večkrat podprta s pozicijo moči, ter da nikakor nimamo popolnega nadzora nad našim delom in rezultati je najverjetneje nujna začetna premisa vsakega raziskovanja. Tudi pričujočih esejev.

> Sedem antropoloških esejev

Odgoni živine, iskanje opuščenih kazonov in praznik transhumance

Mobilno opazovanje z udeležbo

Špela Ledinek Lozej

Pašno živinorejo v planinah preučujem že dobrih dvajset let. Morda še več. Eden mojih prvih lepih otroških spominov je povezan prav z velikoplaninskimi prostranstvi, z lesenimi bajtami in kravami. Na fotografiji z Velike planine božam prašiče, v oranžnem anoraku, z rdečo volneno čepico in z zelenim platnenim planinskim nahrbtnikom, ki me je po obdobju usnjenih osnovnošolskih torb in srednješolskih vojaških nahrbtnikov spremljal še v prvih letnikih na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete. In pravzaprav imam še danes raje nahrbtnik kot torbico; verjetno tudi zato, ker je mogoče v nahrbtnik spraviti marsikaj, težo prenašam

s celim telesom, roke ostajajo razbremenjene za lovljenje ravnotežja, preprečevanje padcev, dajanje ritma, za pastirsko ali pohodni palici, za fotografski aparat, telefon in povodec, v etnografskem dogodku pa tudi za diktafon, videokamero, beležko in svinčnik ter jasno gestikulirano komunikacijo. Najverjetneje imam nahrbtnike raje tudi zato, ker dosti raje hodim ciljno kot pohajkujem ali mirujem.

V nadaljevanju bom opisala primere hoje v različnih kontekstih preučevanja planinskega pašništva – in sicer od intervjuja s trentarskim pastirjem, ki sem ga opravila med vzponom na Srebrnjak, do aktivne udeležbe pri letnem ali dnevnem prigonu in odgonu živine. Predstavila bom raziskovalno hojo oziroma terensko delo med hojo (angl. *field-work on foot*; Lee in Ingold 2006) – od intervjujev med hojo (angl. *walking interview*) do opazovanja z udeležbo (angl. *participant observation*) in pridružitve pri opravkih (angl. *go along*; Kusenbach 2003). Pravzaprav je redkokatero opazovanje z udeležbo statično, saj se vseskozi bolj ali manj premikamo; pa vendar obstajajo nekatere preživetvene, ritualne²⁹ in vsakdanje prakse,³⁰ pri katerih se zdi hoja še posebej primerna tehnika, saj soudeležba pri aktivnosti oziroma pridružitve preučevanim raziskovalca dobesedno mobilizira. Takšna mobilizirajoča dejavnost je pašna živinoreja – še posebej nomadstvo, transhumanca in planinsko pašništvo – pri kateri se živina in skrbniki v različnih ritmi in časovnicah selijo za pašo.

Pašna živinoreja je bila sprva v središču fiziokratskih gospodarskih raziskav, od izteka 19. stoletja pa tudi predmet geografije in zatem drugih družboslovnih in humanističnih disciplin. Raziskovalci so pri svojem delu vsaj v neki meri uporabljali hojo, tudi če slednje niso posebej izpostavljali. V kontekstu preučevanja planin na ozemlju današnje Slovenije poznamo kar nekaj empiričnih raziskovalcev, za katere je moč razbrati, da so obhodili vse planine, o katerih pišejo. Sistematično je goriške planine med majem in septembrom 1918 po naročilu Sveta za gospodarsko obnovo Goriške obhodil Henrik Tuma in v črno beležnico po abecednem vrstnem redu zabeležil podatke o povojnem stanju v šestinšestdesetih planinah.³¹ Iz podrobnih in detajlnih opisov ter številnih priobčenih avtorskih fotografij v monumentalnem delu *Planine v Julijskih Alpah* (1950) je razberljivo, da je glavnino planin obhodil tudi Anton Melik. Poleg tega iz bibliografije in biografije vemo, da je planine, ki jim je posvetil glavnino raziskovalnega zanimanja,

29 Npr. romanja in procesije; glede romanj prim. Gregorač 2005, Gregorič Bon 2016 in Škrlič 2020.

30 Npr. dnevni opravlki, sprehajanje ipd. Glede spremljanja in pridružitve vsakdanjim opravkom prim. Kusenbach 2003.

31 Beležnico hrani Knjižnica dr. Henrika Tume (1858–1935) pri Raziskovalni postaji ZRC SAZU v Novi Gorici. Izsledke je Henrik Tuma objavil v dveh prispevkih, objavljenih v *Jadranskem almanahu* (1924) in *Gospodarski čitanki* (1925), izkušnje potovanja in obiskovanja planin ob izteku vojne pa v spominih *Iz mojega življenja* (1937).

od diplomskega in doktorskega dela o velikoplaninskem življenju in bajtah do zadnje monografije *Človek v Alpah*, redno obhajal Tone Cevc (2006). Premikanje raziskovalcev s preučevanimi nam posredno razkrijejo šele vizualne raziskave. Film *Planšarstvo v Bohinju* (Novak 1979) prikazuje letno in dnevno premikanje ljudi in živine; še posebej sugestivni je prizor nošnje sira na glavi, ki mu sledi kamera ter tako predpostavlja tudi premikanje tistih na drugi strani kamere, snemalcev in raziskovalcev.³² Res pa je, da hoja v navedenih delih ni bila posebej izpostavljena. Slednjo je na podlagi lastne terenske izkušnje – pridružil se je organiziranemu turističnemu odgonu živine v bohinjsko planino Laz – tematiziral Jaka Repič v prispevku »Gibanje kot prostorske prakse na primeru družinskega sirarstva v Bohinju« ter ugotovil, da je bilo prav sodelovanje pri hoji »dober uvid v pomen zelo raznovrstnih praks gibanja, ki so neločljiv del življenja, dela in ekonomije na sirarski kmetiji« (Repič 2014: 49).

V okviru raziskave o življenju in delu v bohinjski planini Krstenica sem poleti 1998 dnevno sodelovala pri jutranjih odgonih in popoldanskih prigonih živine s pašnikov. Po tem, ko sem v češnjanski planini preživela pašno sezono, mi je bila ob septembrskem odgonu zaupana skrb za Hribarjevega telička. V Češnjico sem namesto slednjega sicer prignala Kuharjevega junca, a na srečo se je zaupani mi teliček kmalu našel. Pogosto sem informacije o preteklem življenju v planini zbiral tako, da sem s sogovorniki obiskala – opuščene ali delujoče – bližnje planine ali pa se povzpela na vrhove, ki so ponujali razgled na planinsko pokrajino oziroma na dandanašnjo »zeleno puščavo« (Vranješ 2008), kot so domačini v Posočju poimenovali zaradi opuščanja paše zaraslo pokrajino.

Vse do nedavnega, ko sva skupaj s soavtorico pričujoče monografije z namenom zasnove hodinarjev vnovič premislili in orisali vlogo raziskovalne hoje pri preučevanju Šavrink (Rogelja Caf in Ledinek Lozej 2021), o hoji nisem kaj prida razmišljala. Morda tudi zato ne, ker sta bili polurna hoja in višinska razlika tristotih metrov pred in po šoli do osemnajstega leta del mojega vsakdana. In da uzremo lastno vsakdanost v raziskovalni luči, so potrebni čas in ovinki. Ko sem se torej leta 2021 po četrto stoletje vrnila na prizorišče svoje prve »prave«³³ terenske raziskave, v bohinjsko planino Krstenica, in pri tem pobrskala po terenskem dnevniku iz leta 1998, so se zapisi v dnevniku skoraj praviloma začeli in končali z opisi hoje in sodelovanja pri jutranjih odgonih živine na *dnino*, dnevno pašo, in popoldanskih prigonih nazaj v planino:

³² V okviru avdiovizualnega dokumentiranja in preučevanja pašne živinoreje hojo kot inherentni del raziskovalnega procesa razkriva filmografija Davida MacDougalla, za alpska območja dela Michela Trentinija, Naška Križnarja in Mihe Pečeta, na Lukomirju v Bosni pa Mance Filak in Žiga Goriška (prim. tudi Filak 2017).

³³ »Prava« se nanaša na dolgotrajnejše sobivanje s preučevanimi, tj. na koncept »biti tam«, kot ga je v antropologiji uveljavil Bronisław Malinowski (prim. Podjed in Muršič 2021).

Danes smo gnali pod Mišeljski preval, daleč nad Jezerca. Jalovna je ostala na Jezercih, krave pa gredo, ene bolj, druge manj, ene so dobre vodnice, druge pa čist zmešane in rinejo s poti oziroma se ustavljajo in pasejo po svoje. Pod Prevalom smo nabrali pušeljca za Cilko,³⁴ na Jezercih pa smo pognali v breg še jalovno, da je odstopicala za kravami. Osvežili smo se z vodo in odšli nazaj proti domu.

Terenski dnevnik, 13. avgust 1998, Krstenica

Poleg pri odgonih in prigonih živine sem se krsteniškim pastirjem oziroma lastnikom živine pogosto pridružila tudi na drugih poteh – pri iskanju pogrešane živine, pri oskrbi živine s soljo, pri odpiranju in zapiranju vode nad koritom na Jezercih, včasih, a redkeje, pa tudi pri izletih v sosednje planine. Pri prebiranju zapiskov sem se tako spomnila občutka radosti, ki te prevzame, ko najdeš in priženeš izgubljeni kravi, ter podoživela izlet s Krstenice do planine Velo polje z nedavno preminulim Kuharjevim Jožetom, 18. julija 1998. Jože Odar, po domače Kuhar, takrat predsednik Agrarne skupnosti Bohinjska Češnjica, Jereka, Podjelje in Koprivnik, je prišel v planino pogledat živino, prinesel je *kešt*, tj. hrano za majerco in pastirje, napravil nekaj drv, popravil svoj hlev ter na nedeljo še preveril, kako se odvija delo v sosednji planini Velo polje, ki prav tako sodi v češnjansko srenjo.³⁵

Zjutraj smo gnali živino od Jezerc proti Prevalu, zatem z Jožetom nadaljujemo na Velo polje do [tamkajšnjega sirarja Smokavec] Franceljna. Na poti mi pokaže lesene žlebove, po katerih je bila nekoč speljana voda od izvira do Jezerc ter pripoveduje, kako sta s Tončkom speljala vodo do Krstenice. Pokaže mi gorski pelin, materino dušico, koprc ter rože, ki sodijo v pušeljca. Pokaže mi mesto, kjer je počival, ko si je nekoč, ko je šel na Velo polje obiskat majerco, ki mu je bila všeč, zvil nogo. Ko se je vračal iz Vodnikove koče, kamor je šel na »en pir«, je že videl majerco, je bila že pred stanom, »pa letim, sem pa na en kamen stopil in si nogo zvil! Potem me je bilo pa tako sram, sem šel pa kar zadaj, nič v planino se kazat s tisto nogo! Do tle gor [Jezerskega prevala] je še šlo, dokler je bilo v breg, potem pa z brega dol!« Ko se je vrnil na Krstenico, ne da bi obiskal majerco, si je pa natovoril še petnajst kilogramov skute na krošnjo in jo odnesel v dolino. [...] Na poti nazaj nabirava rože – sama materino dušico za čaj, Jože za

³⁴ Dolgoletno krsteniško majerco, ki je v planini preživela štirideset poletij med letoma 1976 in 2016.

³⁵ V planini Velo polje so pasli upravičenci iz Podjelja, medtem ko so bili na Krstenici (predvsem, a ne izključno) iz Češnjice in z Jereke (Ledinek 1999; Ledinek Lozej 2002).

pušeljc; pripoveduje, kako se napravi pušeljc iz burje in planik, tak, kot so jih nekoč izdelovale »ta prave« majerce, ter kje rastejo najlepše planike. Rože bo odnesel sestri, ki je nekoč majarila, da mu bo napravila pušeljc; Jože je namreč pri svojih šestdesetih letih še vedno samski – »mimogrede si štirideset, pa ostaneš sam«.

Terenski zapiski, 18. julij 1998, Krstenica

Pohod z Jožetom, oziroma »športni dan«, kot se je izrazil sam, je bil hibrid med udeležbo z opazovanjem pri odgonu živine, pridružitvijo pri opravih, tj. pri priložnostnem obisku velopoljskega majerja, ter intervjuja med hojo. Hoja je povezovala vse našete raziskovalne metode, ki bi jih razločili le po tem, v kolikšni meri se je hoja prepletla z besedami, z verbalno artikulacijo informacij. Medtem ko sem bila ob opazovanju z udeležbo primorana opazovano oziroma opaženo sama prevesti v besede, pa se ob pridružitvi opravi več zapiskov nanaša na priložnostne artikulacije, ki jih sprožijo cvetlice ob poti oziroma mesto, kjer je sopotnik pred leti počival zaradi zvitega gležnja. Včasih so to le mimobežne asociacije, včasih pa spomini ali celo prave zgodbe, polne sočnih detajlov, humorja, hrepenenj in vrednostnih sodb, ki so zgovorno narisali svetove posameznikov in posameznic ter obzorja družbe, v katere so ti vpeti. S hojo nisva vijugala le po planinski poti, marveč se je med nama razvijala tudi uprostorjena biografija. Spontane asociacije in zgodbe so prehajale v polstrukturiran intervju, ki je bolj ali manj sledil vprašalnicam o planšarstvu iz *Etnološke topografije slovenskega etničnega ozemlja* (Novak in dr. 1976). Na dvournem pohodu do Velega polja in nekaj krajšem nazaj je bilo namreč dovolj časa in prilik za spontani pogovor, kot tudi za polstrukturiran intervju. Kuhar, dolgoletni predsednik agrarne skupnosti, sin majerce, ki je nekoč *planvala* na Jezercih,³⁶ ter nekdanjega predsednika agrarne skupnosti, tistega, ki je v tridesetih letih 20. stoletja sodeloval pri zidanju današnje krsteniške sirarne, se je izkazal za več kot odličnega sogovorca. Poleg vpogleda v lastne izkušnje ter posestne in siceršnje okoliščine je nazorno orisal tudi sliko preteklih razmer in načina življenja v planini. Bi bil enako zgovoren ob mizi?

Skupni obhod planin se je prav tako izkazal za učinkovito metodo vhoda oziroma sondažnega pregleda preučevane teme. Z Miho Lipuščkom, ki je v mladosti pasel živino v planinah Medrje in Sleme na Tolminskem, kasneje pa kot veterinar služboval na Kmetijsko-gozdarskem zavodu v Novi Gorici, sva pred dobrim desetletjem obhodila

36 Na Jezercih naj bi bilo češnjansko planinsko naselje, preden se je prestavilo nižje, na mesto današnjega krsteniškega planinskega naselja. Leta 1998 je bila planina Jezerca že dolgo opuščena in spremenjena v enega izmed krsteniških pašnikov oziroma *dnin*.

lep kos podkrnskih in tolminskih planin. Kot upokojeni veterinar, zaslužen za uvedbo sivorjave pasme goveda v Posočje, ki je zaradi mlečnosti nadomestilo dotedanje cike, mi je dobesedno in simbolno odprl vrata v planini Kuhinja in Kašina pod Krnom, Sleme pod Rdečim robom in Pretovč pod Mrzlim vrhom. Ko sva se julija v solkanskem hotelu Sabotin pogovarjala o spremembah v tolminskih planinah in ko sem ga prosila za kontakt njegovega brata, ki je eden večjih (za)tolminskih rejcev in odpaševalcev v planinah Sleme in Medrje, mi je dejal, »da bi šel morda zraven, ker je to neke vrste [njegova] življenjska preokupacija«. Sledeči teden, 19. julija 2011, sva se tako z avtomobilom odpravila do parkirišča pod planino Kuhinja, kjer sva tamkajšnjega sirarja Milka Kutina, ki je skupaj z družinskimi člani skrbel za pašo in sirjenje upravičencev iz vasi Krn, Vrsno in Selce, presenetila ravno pri ribanju sira. Pokazali so nama sirarno in hleve, ki so jih obnovili v okviru popotresne obnove. Nadaljevala sva do nekaj minut hoje oddaljene Kašine, v kateri so imeli solastniki planine najetega sirarja z Gorenjske in pastirja s Štajerske, ker, kot so nama povedali, v bližnji okolici ni bilo zanimanja za delo v planini. Zatem se mimo Leskovice, najvzhodnejše planine v podkrnskem bazenu, ki je bila od leta 1998, ko je bil del objektov poškodovan v velikonočnem potresu, opuščena, vzpenjava po strmem pobočju proti grebenu, ki loči kobariške in tolminske planine. Navkljub razliki v letih ter ne najslabši kondicijski pripravljenosti sem le s težavo sledila Mihi, ki je z vsakim metrom višine in bližine Slemenu stopal lahkotneje in hitreje. Šele na vršnem grebenu, ko se pot prevesi navzdol, sva zagledala v strmo pobočje tik pod vrhom ugnezdено sirarno in hleve planine Sleme. Sprejel naju je takratni odpaševalec Andrej Kletnik. V zatolminski pašni skupnosti Sleme-Medrje so namreč pred leti vzpostavili družinski sistem odpaševanja, v okviru katerega vsaka družina prevzame pašo, molžo in sirjenje v planini za določeno število dni na glavo živine. Potem ko sva si ogledala sirarno in novo strojno molžišče ter se okrepčala s svežo *skutenco*, sva nadaljevala mimo planine Medrje, ki je takrat samevala,³⁷ do lovske kočice pod planino Pretovč in se po ogledu planine vrnila po položni poti do planine Kuhinja. V primerjavi s predhodnim statičnim intervjujem je skupni obhod planin prinesel neposrednejše uvide in informacije, čas med hojo pa je omogočil njihovo artikulacijo in premislek. Tišene namreč niso bile moteče, temveč so predstavljale čas za premislek.

Isti krožni obhod, tokrat kot vodnica, sem čez nekaj let napravila z Davidom Pasutom, gozdarjem iz Pordenona ter strokovnim sodelavcem pri več projektih, namenjenih pospeševanju in upravljanju planinskega gospodarstva oziroma po italijansko *alpicoltura*, v zahvalo za njegovo predstavitev okoliščin planinskega gospodarstva v Furlaniji-Juljski

37 Stopenjsko jo namreč uporabljajo taisti pašni upravičenci kot planino Sleme.

krajini ter spremstvo na obhodu podmontaških planin.³⁸ Za pogovor o furlanskem in karnijskem planšarstvu ter o zgodovini in današnjem upravljanju podmontaških planin sva se sestala na terasi sodobnega turističnega objekta ob sirarni in prodajalni sira v planini Pecol pod Montažem.³⁹ Pogovor se je zavlekel, zato sva po kavi naročila še sir in vino, sonce je bilo visoko in na terasi čedalje več turistov. Zelo sem se razveselila odločitve, da pogovor nadaljujeva med hojo in si spotoma ogledava še planini Parte di Mezzo in Larice. Zaradi hitrega tempa in sproščenega pogovora nisem snemala, niti nisem utegnila zapisovati v terenski dnevnik, zgolj mestoma sem napravila kakšno fotografijo. Ko sva prispela do planine Larice, sva bila ravno prav uglašena in razpoložena, da se nisva želela vrniti na z avtomobili dostopen Pecol, marveč sva nadaljevala do sosednje planine Krni dol (ital. *Cregnedul di sopra*),⁴⁰ kjer se je pasla podmontaška suha živina. Skupna hoja je omogočila drugačno nadaljevanje intervjuja, kot sem načrtovala; zagotovo so se nekatere informacije izgubile, ker jih nisem posnela ali zapisala, sva pa korake uglasila v tolikšni meri, da sva šla prostorsko in vsebinsko onkraj izhodiščno načrtanih meja podmontaških planin, vse do Krnega dola in čez dober mesec do zgoraj omenjenih kobariških in tolminskih planin. Najverjetneje tudi onkraj mojih prvotno zastavljenih raziskovalnih vprašanj.

Medtem ko sem se z Davidom Pasutom dogovorila za intervju, ki se je kasneje prelevil v skupni pohod, pa sem se z Lojzom Hosnerjem – Podskalarjem, nekdanjim pastirjem v trentarskih planinah Trebiščina in Zapotok, in Luiso Battistig, ki je mladostna poletja preživela v kazonih⁴¹ pod Matajurjem, že izhodiščno dogovorila za pohod, med katerim se je pogovor prelevil v intervju - z Lojzom Hosnerjem o preteklem življenju kozarja, kot so na bovškem in v Trenti imenovali pastirje drobnice. Pogovor ni bil prežet s strokovnimi razlagami, marveč z osebno (do)živetimi izkušnjami, utelešenimi spomini in čustvi. Z Lojzom sva se odpravila na Srebrnjak, strm in prepaden vrh na grebenu, ki ločuje

38 O planinah pod Montažem/Poliškim Špikom je skupaj s sodelavci iz videmske univerze pripravil monografijo *Malga Montasio: Una storia friulana* (Pasut in dr. 2016); prim. tudi Pasut 2013, 2015, 2016.

39 Nekdaj samostojne planine Pecol, Parte di Mezzo in Larice so povezane ter od tridesetih let 20. stoletja v lasti Društva lastnikov plemenskih bikov iz Vidma (ital. *Tenutari stazioni taurine di Udine*) in od šestdesetih let v najemu Zveze rejcev Furlanije-Juljske krajine (ital. *Associazione Allevatori del Friuli Venezia Giulia*). Ta že od osemdesetih let dalje – v sinergiji z uveljavljanjem blagovne znamke in kasneje geografske označbe sira montaž – vlaga v promocijo planine. Podrobneje prim. Ledinek Lozej in Roškar 2018.

40 Medtem ko so Pecol, Parte di Mezzo in Larice v lasti Društva lastnikov plemenskih bikov iz Vidma, pa sta zgornji in spodnji Krni dol (ital. *Cregnedul di sopra*, *Cregnedul di sotto*) v lasti občine Kluže (ital. *Chiusaforte*).

41 Kazon je beneško narečno poimenovanje za stan, planinsko pastirsko zavetišče s hlevom.

■ Pohod na Srebrnjak z Lojzom Hosnerjem (fotografija Špela Ledinek Lozej, 2017)

Trento in Zadnjico. Sestala sva se na osmem ovinku mulatjere,⁴² ki vodi proti lovski koči na Starem utru, nedaleč od prestaje Hosnerjeve domačije, kjer živi Lojz z dvema kozama, psom in mačkonom. Za plezalno vrv je ocenil, da ne bo potrebna, cepina pa sva zaradi strmega travnatega pobočja vseeno vzela. Po mulatjeri sva se vzpela do triinsedemdesetega ovinka, kjer sva si ogledala ogromno macesnovko, prečila do lovske preže grapo Zvirnik in za Česnom, po strmih travnikih prek Fačerjeve planje na Ovčjo in Kozjo planjo, vse do Vrh grabna ter naposled na oba srebrnjakova vrhova. Vmes sva klepetala o *kozarjenju*⁴³ in nasploh o preteklem življenju ter o lovskih, pastirskih in planinskih poteh nad Trento, po katerih je prenašal sir iz planin v dolino. Pri triinsedemdesetih letih je hodil kot gams, na težjih odsekih mi je poprijel palici, pokazal stope in oprimke, česar na svojih poteh nisem (več) vajena. Ko sva se vrnila do osmega ovinka, kjer je njegov stan, se je odločil, da me bo pospremil do avtomobila. Kljub temu, da sem, kot je dejal, podlasica, je ocenil, da sem preutrujena, da bi zmogla nesti vrv zadnjih tristo metrov spusta. Tako mi je nekaj desetletij starejši kozar nosil vrv, in nisem se mogla načuditi njegovi fizični vzdržljivosti. Ko sva prišla do avtomobila, se je skromno zahvalil za nekaj suhih sliv, ki sem mu jih pustila, ter na moje veselje ocenil, da sem primerna sopotnica za na bližnji Bavški Grintovec. V primeru, da bi prišla z otroki, pa bo poščipal ruševje in počistil stezo na nekoliko nižji in manj zahtevni Plešivec. Zatem je odhitel nazaj v breg, tristo metrov višje do svoje hiške na osmem ovinku mulatjere, kjer sta ga čakali kozi, pes in mačkon. Na skupnem vzponu je postala očitna Lojzeva navajenost na hojo po strmih stezah od desetega leta dalje, ko je šel prvič za pastirja, ter poznavanje območja, ki je bilo razberljivo iz poimenovanja slehernega ovinka in grape. S koraki in poimenovanji je pred menoj razgrnil zemljevid svojega razširjenega doma.

Še neposrednejše potovanje v času pa so bili večkratni ogledi matajurskih kazonov z Luiso Battistig. Izhodiščni ogled marsinske planine se je prelevil v iskanje zaraščenih poti in opuščenih kazonov ter v brstenje spominov. Prvič sva se z Luiso konec julija 2016 zapeljali do zavetišča Pelizzo na Lazeh nad vasjo Matajur (ital. *Montemaggiore*), se povzpeli do doma Planinske družine Benečije, ki stoji dobrih sto metrov pod vrhom Matajurja na njenem svetu. Na svetu Kajancovih, kot je bilo hišno ime Battistigovih, dobrih sto metrov pod vrhom Matajurja, ki so ga domačini v preteklosti imenovali Baba

⁴² Mulatjera je pot, namenjena tovorjenju z osli ali konji; glavnina mulatjer v Julijskih Alpah je bilo zgrajenih z namenom oskrbe bojnih položajev na soški fronti.

⁴³ Z izrazom *kozarjenje* na Bovškem in v Trenti imenujejo planinsko pašo drobnice.

oziroma Velika baba (Battistig 2019: 63; Medvešček 2018: 21).⁴⁴ Pri domu Planinske družine se je odprl razgled na marsinske kazone, na planinske zaselke za Tlako, v Dolini in za Babo. Kajancov kazon je sredi Doline. Tam je Luisa preživljala poletja, sprva skupaj s starejšima sestrama, kasneje, ko sta sestri odšli služiti v Videm in Čedad, pa sama z očetom. Skrbela je, da krave niso zašle s skalnatih pašnikov na sočnejše travnike, namenjene košnji. Mama je bila vseskozi po opravih oziroma na poti med domom v Gorenjem Marsinu (ital. *Marsino alto*) in kazonom pod Matajurjem. Še ko je imela nekaj časa, je izdelovala čevlje – »ona je nosila za sabo dielo, je sedela na travi an štilala podplate iz belih starih an ponucanih blekov za nove žeke«. Potem ko sva se razgledali, sva se spustili proti Kajoncovemu kazonu, mimo nekdanje skupne planinske mlekarne, ki je danes spremenjena v planinsko zavetišče alpincev, ter mimo ruševin starejših kazonov s strmimi strešinami za slamnato kritino. Marsinski kazoni so imeli v pritličju hlev za živino, nad njim pa senik, ki je bil namenjen spanju. Poleg kazonov so bili nekoč še *ognjiščaki* ali *hišnjaki* – posebna ločena enocelična zavetišča z ognjiščem, ki so bila namenjena kuhi, da niso ogrožali s slamo kritih in s senom napolnjenih kazonov. Že od daleč sva videli, da je Kajoncev kazon odprt; odpret ga je prišel Luisin bratranec Marcelo, ki je priliko izkoristil, da je še pokosil okoli stanu. Leta 1993 so si Kajoncevi razdelili družinsko premoženje in kazon je pripadel Luisinemu bratrancu. To Luisa obžaluje, kajti življenja v planini se – kljub temu, da je bilo naporno in skromno – spominja kot srečnega obdobja otroštva. Srečnega obdobja, ki se je končalo s smrtjo očeta in z odhodom v čedajski internat. Ko sva prišli do kazona, je bila Luisa ganjena, saj je prvič po dolgem času vnovič stopila vanj. Razložila mi je, kje je bila za časa njene otroštva klop in kje postelja, v kateri je spala skupaj s sestrama. Pokazala mi je napis, ki je izdoben v eno izmed nosilnih skal *Battistig pascolava le mucche*.⁴⁵ Hodili sva danes, a pravzaprav tudi nekdaj in nekoč.

Pot sva nadaljevali do planine za Tlako, se povzpeli do kazonov za Babo, kjer mi je Luisa pokazala Pečine, strmine, kjer se odvija zgodba »od čečice, ki je gor pasla in mela rada ovčice, in jo gledala in gledala in je ni bilo«, zgodba, ki jo je zapisala sama, upodobila pa Luisa Tomasetig (Battistig 2004). Na poti proti vrhu Babe mi je Luisa povedala zgodbo o dnevu, ko je v marsinski planini za Baznan v Gaberjih umrl njen oče.

⁴⁴ Medtem ko so hrib imenovali Baba oziroma Velika Baba, pa so ožji vršni prostor zaradi obeliskar pri spomeniku Kristusa Odrešenika imenovali Kalona. Spomenik je bil postavljen leta 1901, kmalu zatem so ga poškodovale strele. Po prvi svetovni vojni je bil skoraj v celoti porušen. Generalni vikar videmske škofije naj bi Marsincem celo dovolil, da kamne uporabijo za prenovo kazonov (Battistig 2019: 33; Zuanello 1991: 3)

⁴⁵ Kar bi bilo v slovenščini »Battistig je pasel krave«. Drugega dela napisa nismo uspeli razbrati.

Moj tata je umrl drugo nedeljo meseca julija, ko je imel praznik Gorenji Marsin. Gorenji Marsin je imel praznik, sejam [...] in smo bili pri maši jaz, mama in moj brat. In maševal je Nino Špehonja. In smo bili pri maši, in mama je bla pri meni in potem jo pokliče, so jo prišli klicat, tako da mama je šla hitro ven, in meni so dejali: »Ti počak tle! Samo za govorit s tvojo mamo,« zato ker sem tela iti ven, z mamo. [...] Tako da so povedali mami, da tata je umrl, umrl tam blizu marsinske planine za Čelam. Je šel gor, ker en pastir je prašal mojega očeta, če more on biti tisti dan pri kravi, da on gre pa na sejam. [...] Je pršel gor k temu kazonu in je dejal pastirju: »O veš, se čujem prav slabo, bi se dal eno malo ulegnit.« »Ma, ja, ja«, je dejal, »odpočij, odpočij se.« In ko je sedel dol, se je ulegnil in je infarkt in je umrl. [...] Ga je doletelo.

Intervju, 30. julij 2016, Matajur

Pri kazonu, kjer je umrl oče, je bila samo enkrat – »enkrat me je mama peljala, da bom videla, kje je tata umru«. Rekla je, da bi rada šla vnovič. In tako sva se domenili, da greva prihodnjič na ogled spodnjih marsinskih planin ter do kazona, kjer je umrl njen tata.

Prihodnjič sva se dobili šele po *rožnici*, prazniku Marijinega vnebovzetja, za katerega je Luisa pripravljala *pušjace*, šopke iz raznovrstnih rož – *roža Device Marije* (konjska griva), *starčic* (vratič), *kreč* (možina), pelin, šentjanež, *ozebar* (rman), tavžentroža, *hruca* (vinska rutica), *teduji kamarač* (divji koper), *duja* (divja) meta.⁴⁶ Ko sem prišla do Luisinega doma v Mašerah (ital. *Masseris*), mi je najprej podarila pušelj, ki je tisto leto še posebej varoval moje hribovsko domovanje, zatem pa sva se po lokalni makadamski cesti zapeljali do Gorenjega Marsina. Peš sva nadaljevali mimo Vogrinkinega kazona do planine za Čelom. Zatem sva poskušali najti kazon za Baznan in tistega v Gaberjih, pri katerem je umrl Luisin oče. Avto sva pustili nad Hleviščem in se odpravili po ozki stezi, po kateri je, kot se je spominjala Luisa, svoj čas hodila njena mama in enkrat samkrat peljala tudi Luiso. Steza se je vseskozi izgubljala, vnovič sva poskušali v drugi smeri, a sva zopet zabredli v goščavo. Po dobri uri in pol blodenja po visokih poletnih travah sva se naposled odločili, da se vrneva nazaj do ceste. Luisa je za točno pot povprašala prijatelja lovca. Konec decembra, ko sva vnovič poskusili, je bil teren bolj prehoden, tako da sva z lahkoto našli Kručev kazon v Gaberjih. Luisa je k spominskemu križu Guiseppeja Battistiga položila cvetje. Najina hoja je tako vseskozi preklapljala iz iskanja in dokumentiranja kazonov v obujanje spominov, vzporedno pa se je (po)krajina iz prizorišča agropastoralne dejavnosti spreminjala v prizorišče življenjske zgodbe.

⁴⁶ Blagoslovljeno cvetje se obesi v hiši, da se posuši. Posušeno cvetje se vrže v ogenj v primeru, da se pripravlja k toči, pa tudi za svete Tri kralje se z njimi pokadi po hiši (prim. Cernetig in dr. 2015).

Čez poldrugo leto sem bila zelo presenečena, ko sem dobila vabilo na pohod po mar-sinskih kazonih, ki ga je organizirala Planinska družina Benečije. Ker se Luisa, sicer predsednica društva ter pobudnica in organizatorka pohoda, tega zaradi zdravstvenih težav ni mogla udeležiti, ga je vodil njen mož, Romano Cendou. Sama sem na njeno prošnjo prevzela strokovno etnološko vodstvo. Nenadejano sem se iz pohodnice, ki sprašuje, prelevila v pohodnico, ki pripoveduje. V tej vlogi, in to še pretežno pred domačini, se nisem počutila najbolj udobno. Na srečo so bili beneški planinci hvaležna publika, ki sem ji orisala splošnejši historiat planinskega gospodarstva v alpskem svetu, v nadaljevanju pohoda pa smo skupaj odkrivali preteklost planinskega življenja in sedanost beneških kazonov. Še bolj pa sem bila presenečena nad vabilom k pisanju uvodnega besedila h knjigi *Živiet na planinah* (Battistig 2019; Ledinek Lozej 2019), Luisinem spominskemu zapisu o surovosti narave, vremenskih nepravilnostih, skromnih bivanjskih razmerah, izčrpanosti zaradi dela in skrbi, pa tudi o lepoti gorske narave, neskončnih obzorjih, miru v vsakdanjem ritmu obveznosti in veselju v planinah pod Veliko Babo, pospremljenemu s poezijo, literarizirano pripovedjo ter arhivskimi in sodobnimi fotografijami. Med skupno hojo se je polje vzajemnega zaupanja razširilo do mere, ki je omogočila vznik, oblikovanje ter prevrednotenje spominov. Pohod in knjigo štejem med dva pomembnejša rezultata raziskovalnega dela, ki sicer nista merljiva po metodologiji ocenjevanja znanstvene uspešnosti, prinašata pa občutek smotrnosti.

Še bolj je prebojnost hoje postala očitna po razmisleku o terenski raziskavi planin in planinstva v Zahodnih Julijskih Alpah in Karnijskih Alpah, kjer sem prav s hojo uspela vstopiti v teren. V ponazoritev predočam zapis iz terenskega dnevnika, ki je nastal po pridružitvi odgonu živine iz planine Pecol pod Montažem / Poliškimi Špikom (ital. *Montasio*) do Žlebi (ital. *Sella Nevea*) med Reklanico (ital. *Raccolana*) in Rabeljsko dolino (ital. *Rio del Lago*) na lokalno organiziran praznik transhumance (ital. *Festa della Transumanza*), 16. septembra 2016.

Na začetku se vsi protagonisti zberemo ob zgornjem hlevu. Poleg profesionalnih goničev, zaposlenih v planini, še posamični lastniki živine, njihovi sorodniki in znanci, pa tudi predsednik Društva rejcev Furlanije Julijske krajine, ki ima telice v bližnji Viški planini,⁴⁷ ter posamični predstavniki medijev in naključni obiskovalci. Dogodek ni organiziran v promocijsko-turistične namene, ampak bolj za rejce. Kot pravijo, gre za »folklorni dogodek« in za »ohranjanje tradicije«, ki ga organizirajo od leta 2011. [...] Živina se zažene

47 Ital. *malga Grantagar*.

■ Odgon iz planine Pecol (fotografija Špela Ledinek Lozej, 2016)

proti dolini. Na začetku je nekaj težav, ker vse krave pač nočejo prek električnega pastirja, potem gre. Druga težava je na parkirišču, kjer se parkiranim avtomobilom in turistom pridružijo krave in se razkropijo. Med tistimi, ki prihajajo, in tistimi, ki odhajajo, nastane pravi prometni zastoj. Potem ko neka-ko ukalupimo krave v vrsto, je lažje. Nasproti vozeči se odmaknejo (navadno navdušeni nad povorko z ozaljšanimi kravami gledajo, slikajo, mahajo, le posamični so nejevoljni), dol gredoči pa se sprijaznijo z vožnjo za povorko. Povorko vodita dva harmonikaša, sledijo v noše oblečene žene in otroci, tik pred čredo krav pa ponosno hodi največji območni rejec živine. Krave priganjajo, zavračajo in čuvajo bodisi profesionalni pastirji ali priložnostno rekrutirani fantje, ki jim je dogodek možnost lastne ekshibicije [...]. Tik pred Nevejskim sedlom se nam pridruži še skupina dodatnih sedmih harmonikarjev. Z njimi na čelu se odpravimo do parkirišča, kjer nas sprejmejo snemalci in fotografi. Sledi zabava z improviziranimi in vključujočimi godčevskimi sestavi, ki igrajo vse, od Avsenikovih viž do tanga. [...] Krave pa odpeljejo s kamionom nazaj v planino. Vse skupaj je bil namreč le nedeljski performans za rejce; krave bodo ostale v planini še nekaj dni.

Terenski dnevnik, 16. september 2016, Nevejsko sedlo

Sama verjetno nisem bila razočarana v tolikšni meri kot krave, ki so se veselile sveže dolinske paše in so prehodile več kot šest kilometrov med Pecolom in Žlebmi, nevedoč, da je bil odgon le predstava in jih bodo zatem s kamionom odpeljali nazaj v planino. Na dogodku sem se namreč spretno umestila med poklicne in inscenirane goniče, novinarje in naključno pridružene ter na šestkilometrskem pohodu spletna dovoljšno mero povezav, da sem bila čez dva tedna povabljen na »pravo transhumanco«.

26. septembra 2016 sem se tako pridružila Albertu Pischiuttiju, ki za razliko od prevladujoče prakse dostave živine s kamioni že nekaj let s pomočjo družinskih članov, sorodnikov in prijateljev etapno žene živino med hlevom v Cavazzu Carnicu in Viško planino. Pridružila sem se na odgonu od (pred)pašnika v Reklanici do pašnika v Amaru, nedaleč od hleva v Cavazzu Carnicu. Medtem ko sem na prazniku transhumance fotografirala, sem se na »pravi transhumanci« odločila za videodokumentacijo, ki bolje zajame ritmično gibanje ljudi in krav (Ledinek Lozej 2017). Prav videodokumentacija je omogočila, da sem dobila nalogo v premikajoči se gmoti ljudi ter se skrita za kamero umestila v skupno izkušnjo petindvajsetkilometrskote poti. V nadaljevanju, ko sem se prigona oz. odgona na različnih etapah udeležila še štirikrat, se mi ni bilo več treba skrivati za kamero in pojasnjevati, kaj počenjam, marveč sem se na zahtevnejših od-

sekih (npr. cestna križišča in krožišča, odsek na hitri cesti) aktivneje vključila v skrb za živino, kar je stopnjevalo moj občutek vpetosti.⁴⁸

V vseh opisanih primerih je prav skupna celodnevna hoja olajšala in pospešila umestitev v teren za potrebe opazovanja z udeležbo in navezovanja stikov s sogovorci. V primeru pridružitve odgonom živine, bodisi »pravim« ali insceniranim »folklornim dogodkom«, pa tudi organiziranim pohodom po opuščeni kazonih, nisem le *prišla* v življenje sogovorcev in sogovork, marveč sem z njimi *hodila*; nisem bila z njimi soočena, ampak smo šli v isti smeri, kot sta na več mestih zapisala Tim Ingold in Jo Lee Vergunst (Lee Vergunst in Ingold 2006; Ingold in Lee Vergunst 2008). Pri tem je sama hoja, če odpišemo večkilometrsko razdaljo, ki zahteva nekaj moči, razmeroma preprosto opravilo, ki smo ga vsi bolj ali manj vešči in ne zahteva kakšnih posebnih znanj.⁴⁹ Hoja omogoča navezovanje stikov in skupne izkušnje ter vzpostavlja skupni cilj. Oziroma, kot sta zapisala Lee in Ingold (2006: 79–80), se prav »v skupnem telesnem angažmaju z okoljem in skupnem ritmu hoje odvije družbena interakcija«. Še več, klepet med hojo neprisiljeno prehaja v (hodeč) intervju; in nasprotno – intervju vseskozi prekinjajo misli, povezane s hojo, dogajanjem in okolico. Kljub nestrukturiranosti, manjši artikuliranosti ter – v primeru, da intervjuji niso posneti, ampak kasneje zapisani – izgubi dela informacij, so pogovori, izvedeni med hojo, bolj sproščeni in zaupni, zunanje spodbude (npr. dogodki in stvari ob poti) sopotnike in sopotnice nagovarjajo k upovedovanju, ki jim sicer ne bi prišlo na misel, raziskovalcu pa pomagajo pri boljšem in hitrejšem razumevanju. Olajšajo vzpostavljanje odnosov, kajti tišine med hojo niso toliko moteče kot v statični situaciji, in, kot rečeno, v kolikor nam ne poide sapa, lahko kramljanje spontano prehaja v bolj ali manj strukturiran (mobilni) intervju.

Če se povrnemo k izhodiščnim nastavkom o opazovanju mobilnih praks, vidimo, da je bila hoja, vsaj v primeru preučevanja pašništva, že obstoječa etnografska praksa, ki pa povečini ni bila reflektirana, kot ugotavljata tudi Ingold in Lee Vergunst (2008: 3). Mobilnostni obrat, s katerim sta bili v antropologiji ter širše v humanistiki in družboslovju prepoznana fluidnost in premičnost posameznikov in posameznic, stvari in svetov (Cresswell 2006; Sheller in Urry 2006; Urry 2007), torej ni le posledično mobiliziral raziskovalcev, kot bi lahko popreproščeno domnevali, ampak je, kot ugotavljata Monika Büscher in John Urry (2009: 99), vzpodbudil razmislek o implika-

⁴⁸ Obenem pa je zaradi odgovornosti do živine oslabilo dokumentacijska prizadevanja. Na zadnjem odgonu, ki sem se ga udeležila 30. septembra 2018, je fotografiral sin Jakob, sama pa sem, podobno kot drugi udeleženci, imela v rokah palico za pomoč pri hoji in priganjanje ter zavračanje telic.

⁴⁹ Npr., na Krstenici sem bila nemudoma pripuščena k jutranjim in popoldanskim prigonom živine, medtem ko je bilo potrebno nekaj časa, da sem se priučila molže ter posamičnih sirarskih opravil.

cijah tovrstnega raziskovanja, tj. »nove načine razumevanja razmerja med teorijo, opazovanjem in udeleževanjem«. V zgoraj opisanih empiričnih primerih preučevanja pašništva je prav hoja omogočala združevanje (in mestoma tudi razmejevanje) opazovanja in udeleževanja, bodisi v obliki opazovanja z udeležbo pri dnevnih ali sezonskih odgonih in prigonih živine bodisi v obliki intervjujev med hojo, ki sem jih opravila med ogledi še delujočih ali opuščenih planin. Ti so mestoma sledili vprašalnici, povčini pa so prizorišča, predmeti ali dogodki spodbudili s spomini prežeto naracijo. Prehojena pot se je v naraciji razgrnila kot uprstorjena biografija. Dasiravno je sledeč mobilnostni paradigmi redkokatera dejavnost in posledično etnografija statična, pa retrospektivno ugotavljam, da je bila vprega mobilnih metod pri preučevanju planšarstva malodane neizogibna.

Spodnje
Škofije

Ankaran

Pokopališče školjk

Koper

Žusterna

Izola

Portorož

Sečoveljske soline

Piran

2500m

➤ Sedem antropoloških esejev

Od meje do meje in onkraj

Hoja in grajenje znanja v dialogu

Nataša Rogelja Caf in Špela Ledinek Lozej

Januarja 2020 sva skupaj s sodelavci programske skupine *Dediščina na obrobjih* izvedli prvi hodinar – etnografski pohod med Sečovljami in Spodnjimi Škofijami.⁵⁰ Etnografski pohod je metodološko sledil napotkom Nicka Shepherd, profesorja arheologije in dediščinskih raziskav z Univerze Aarhus na Danskem in profesorja afriških študij in arheologije na Univerzi v Cape Townu, mestoma pa tudi drugim poskusom etnografskih in drugih raziskovalnih pohodov. Nick Shepherd je večdnevne hodinarije (angl. *walking seminars*) izvajal v Južnoafriški republiki, v okviru programa *Dediščina in javna kultura v Afriki*. Kot je skupaj s sodelavci zapisal v uvodniku publikacije *Walking Seminars: Embodied research in emergent Anthropocene landscapes* (Shepherd in dr. 2018), so imeli njegovi seminarji tri osrednje cilje: raziskati presečišča in meje med konvencionalno znanostjo in oblikami umetniških raziskav in praks; uporabiti hojo kot metodologijo z namenom raziskovanja krajine in zgodovine; ter ponovno premisliti čas, materialnost in spomin. Shepherd razume hodinarije kot kurirane dogodke, v okviru katerih (izbrani) udeleženci razmišljajo o določenem, že vnaprej pripravljenem raziskovalnem vprašanju ter v diskusijah sooblikujejo odgovore na zastavljeno vprašanje. Ena izmed

50 Hodinarja so se poleg soavtoric pričujočega zapisa udeležili Martina Bofulin, Janoš Ježovnik, Primož Pipan, Marjeta Pisk in Maja Topole, ki se jim avtorici zahvaljujeva za doprinos k pripravi, izvedbi in dialoškemu grajenju vedenja.

idej v ozadju hodinarjev je želja po brisanju hierarhij med teorijo in prakso, med znanstvenoraziskovalno in umetniško prakso. Izbris meja, ki ne zanika integritet raznolikih znanj. V ta namen so Shepherdovi seminarji oblikovani tako, da vzpodbujajo hibridna sodelovanja, takšna, ki vključujejo arhitekta, filozofa, koreografa, antropologa in druge povabljene, da skupaj razmišljajo o vnaprej postavljenem raziskovalnem vprašanju. V središču zanimanja je vez med »resnostjo« in »igrivostjo« ter stapljanje obeh ob raziskovalni hoji.

Igrivosti ne razumem v opoziciji z resnostjo, ampak kot nekaj, kar je v dosti bolj kompleksnem razmerju z njo, kot kazalnik specifične vrste resnosti.

Shepherd in dr. 2018: 13

Igrivo-resno smo na našem januarskem hodinarju sledili dvema načrtanima potema – prvič, delu Evropske pešpoti E12 ali Mediteranski pešpoti, ki prihaja preko Španije, Francije in Italije v Slovenijo in nadaljuje proti vzhodnemu Sredozemlju ter, drugič, Stezam graničarjev skozi kamnolome miljskih hribov (Malečkar 2004). Ubirali pa smo tudi svoje stranpoti, včasih bližje, drugič daljše približke načrtanih poti. Obe izbrani poti sta pravzaprav ustrezali našim zanimanjem za dediščino in dediščinjenje, vsaka na svoj način. Prva pot je vezana na zgodovino evropskih turističnih in rekreacijskih pešpoti, ki sega v leto 1969, ko je bila v Nemčiji ustanovljena Evropska popotniška zveza (angl. *European Ramblers' Association*). Danes je trasiranih dvanajst evropskih pešpoti, ki skupaj merijo okoli 70.000 kilometrov. Prek Slovenije potekajo tri Evropske pešpoti, E6, E7 in E12, slovenski del pešpoti E12 pa vodi večinoma ob današnji slovenski obali. Uradno je bila slovenska pešpot E12 odprta decembra 2016, njen lokalni skrbnik je Obalno planinsko društvo Koper, krovni skrbnik za Slovenijo pa Komisija za evropske pešpoti Slovenije (KEUPS). Kot je povedal predsednik Komisije, je pot v prav posebnem razmerju do novo-starega slovenskega dediščinjenja morja.

Ta nova pot ne gre po neki novi trasi, temveč bo že obstoječe poti samo še nadgradila. Mi želimo, da tem potem, ki jih že imamo v Sloveniji, dodamo novo vsebino. In ravno E12 bo dala neko novo vsebino, z njo dajemo vedeti, da smo Slovenci tudi pomorski narod, da imamo Jadran, ki je izredno lep. Ravno na tem odseku od Škofij do Sečovelj lahko opazujemo fantastične stvari, ki jih je naredilo naše, slovensko morje.

Steze graničarjev imajo drugačne, bolj lokalne vizije in korenine. Učna steza je poimenovana po naravoslovcu in gozdarju Ivanu Jugu iz Premančana in vključuje šestnajst opazovalnih točk, med njimi vaške pralnice, opuščene kamnolome, gozdne gaje, kamnite mize ipd. Če je prva pot obarvana z morjem, s spreminjajočimi se modrimi odtenki, je prevladujoča barva druge poti zelena. Okrasto rumena barva peščenjaka spremlja obe poti, vidna je na kamnitih ograjah, ki obrobajo polja, pokaže se skozi razpoko starega ometa na hišah, grajenih iz peščenjaka, tlakuje gozdne poti, vgrajena je v stopnice mestnih kopališč v Žusterni.

Našega januarskega seminarja se je udeležilo sedem raziskovalcev, formiranih znotraj različnih disciplin – antropologi, jezikoslovci, narodopisci, geografi, sociologi, sinologi in etnologi. Čeprav smo si bili disciplinarno dosti bližje kot udeleženci na Shepherdovih seminarjih, je bilo zanimivo premisliti idejo, da so discipline vrsta alibijev, ki (lahko) kreirajo nasilje (Joffe 2018). Prav tako je bilo zanimivo opazovati skupinsko hojo, fizično aktivnost, ki je blažila »disciplinarno nasilje« in nekje »med tukaj in tam« zaokrožila naše ostre in včasih disciplinarno ali osebno zamejene misli (in predsodke) z vzajemnim spoštovanjem in razumevanjem. Na začetku naše poti je vsak udeleženec prejel beležko z zastavljenimi raziskovalnimi vprašanji in ohlapen oris pohodne metodologije. Vsak izmed udeležencev je imel svojo nalogo (npr. vodenje večerne refleksije, orientacijo in vodstvo po terenu, urejanje arhiva po pohodu ipd.), organizatorka dogodka pa je poskrbela za izbiro poti, pripravila beležke, oblikovala raziskovalni vprašanji ter organizirala hrano in prenočišča. Hodili smo tri dni, na dan smo prehodili okoli dvajset kilometrov, kar je bil nekakšen kompromis med časom, namenjenim opazovanju tabel, obisku muzeja in časom za hojo – preprosto fizično aktivnost premikanja telesa po prostoru, ki je bila v tem metodološkem eksperimentu ključna. Razen uvodnega srečanja s sogovornikom v muzeju v Sečoveljskih solinah smo hodili sami. Kuriran dogodek je sledil Shepherdovi metodologiji dialoškega grajenja znanja med skupinsko telesno aktivnostjo hoje in v diskusijskih delavnicah ter prečenja meja med različnimi disciplinami.

Hodili smo od meje do meje, a pravzaprav smo z vsakim naslednjim korakom zakoricali preko, bližje drug drugemu, kot smo zaznali v večernih pogovorih. Večerne diskusijske delavnice so bile zelo pomemben del hodinarja, saj so dodatno premešale naše poglede in pregnetle naše odgovore na dve izhodiščno zastavljeni vprašanji – *Kaj je dediščina?* in *Kaj dela dediščina?* – na z dediščino in mejami nasičenem območju. V duhu določenih razumevanj iz polja kritičnih dediščinskih študij, ki na prvo vprašanje odgovarjajo, da je dediščina diskurz s svojo zgodovino, bi si bilo morda bolj smiselno zastaviti samo drugo vprašanje, ki implicira tvornost in procesualnost dediščinjenja. A tvegali smo, bili smo na začetku naše poti, in zastavili smo si tudi prvo esencialistično vprašanje. Zdelo se je namreč, da moramo tudi na to vprašanje odgovoriti sami, ga

ovreči ali sprejeti z lastnimi premisleki ter osvetliti relacije med obema vprašanjema. Morda je korak vstran hitrejša pot do cilja.

Med potjo smo opažanja in razmišljanja ubesedovali v terenske zapiske ter vizualno beležili s fotografskimi aparati in telefoni. Dediščina se je zdela močno prisotna v polju vizualnega, v nas in pred nas so silili številni napisi, informacijske table, spomeniki in pročelja muzejev ter druge, s sredstvi različnih projektov obnovljene stavbe, s spremljajočimi informacijskimi panoji, ki so se tako ali drugače nanašali na dediščino. Na večerni delavnici smo s fotografijami odgovarjali na zastavljeni vprašanji. Fotografije in besede, vizualno in pripovedno so se prepletli, se dopolnjevali in podpirali. V nadaljevanju razgrinjava nekaj primerov refleksij soudeleženk in soudeležencev hodinarja, ki naj služijo kot vpogled v metodo, ki lahko znotraj raziskave odpira nove horizonte. Resno in igrivo.

Dediščina ohranja
pri življenju, vedno v
predružačeni obliki.
Veseli obliki?

Fotografija in misel
Nataša Rogelja Caf

Zrcali. Iz »realne«
podobe pretaplja ljudi,
stvari in dogodke v
zrcalno sliko, včasih
skorajda obratno,
postavljeno na glavo.

Fotografija in misel
Nataša Rogelja Caf

Dediščina »zumira«.
Se približuje in oddaljuje
»resnični« sliki.
Je nikoli ne doseže.

Fotografija in misel
Nataša Rogelja Caf

Dediščina ustvarja
profit, daje delo.

Fotografija in misel
Nataša Rogelja Caf

Dediščina »ždi«
nad mestom. Čaka.
Opazuje. Včasih je njena
prisotnost prijetna,
drugič neprijetna. Kdo je
dediščina?

Fotografija in misel
Nataša Rogelja Caf

Kadrira.

Fotografija in misel
Nataša Rogelja Caf

Estetizira. Kdo
estetizira?

Fotografija in misel
Nataša Rogelja Caf

Dediščina daje pečat.

Fotografija in misel
Marjeta Pisk

Dediščina tekmuje in rangira.

Fotografija in misel
Marjeta Pisk

Se sklicuje na »kot je nekoč bilo« ...

Fotografija in misel
Marjeta Pisk

... in trži s sklicevanjem na stare dobre čase.

Fotografija in misel
Marjeta Pisk

Dediščina: ponovno
oživlja umirajoče ...

Fotografija in misel
Marjeta Pisk

... in priteguje zanimanje.

Fotografija in misel
Marjeta Pisk

Kaj je dediščinjenje? Je
kuriranje pogleda za
nazaj. Nikoli nevtravno.
Vedno podpisano.

Fotografija in misel
Martina Bofulin

Dediščina je skozi v nastajanju. Vsakič na novo odkrita. Če ima patino pozabe, toliko bolje.

Fotografija in misel
Martina Bofulin

Kdo ustvarja dediščino? Kakšna je vloga države ali EU? Kam vodi »evropeizacija skozi dediščino«? Ali je lahko dediščine preveč?

Fotografija in misel
Martina Bofulin

Dediščina ni univerzalno razumljiva. Potrebuje razlago. Kontekst. Prevajalce. Pripovedovalce.

Fotografija in misel
Martina Bofulin

Ali bo delo grafitarjev
Velija in Amosa nekoč
dediščina? Kakšna
je vloga časa pri
ustvarjanju dediščine?
Bomo še vedeli, čemu
palma?

Fotografija in misel
Martina Bofulin

Primerljivo kot
pokrajina je tudi
dediščina/dediščinjenje
nedisciplinirano.

Fotografija in misel
Špela Ledinek Lozej

Dediščina kot arhitekturno-urbanistična punktuacija brežine in ovinka in religiozni zaznamek prostora.

Fotografija in misel
Špela Ledinek Lozej

Dediščina solin kot marketinško orodje

Fotografija in misel
Primož Pipan

Mikrotoponim kot dediščina zgodovinsko-političnega obdobja

Fotografija in misel
Primož Pipan

Krajevna skupnost
Ankaran. Školjčišče.
Naravna znamenitost.
Danes je Ankaran
samostojna občina.
Očitno je bila tudi
»dediščina« eden
izmed kamenčkov v
mozaiku, ki je na takšen
ali drugačen način
omogočil nastanek nove
občine. Ali bo dediščina
(školjčišča) ostala
aktualna tudi naprej?

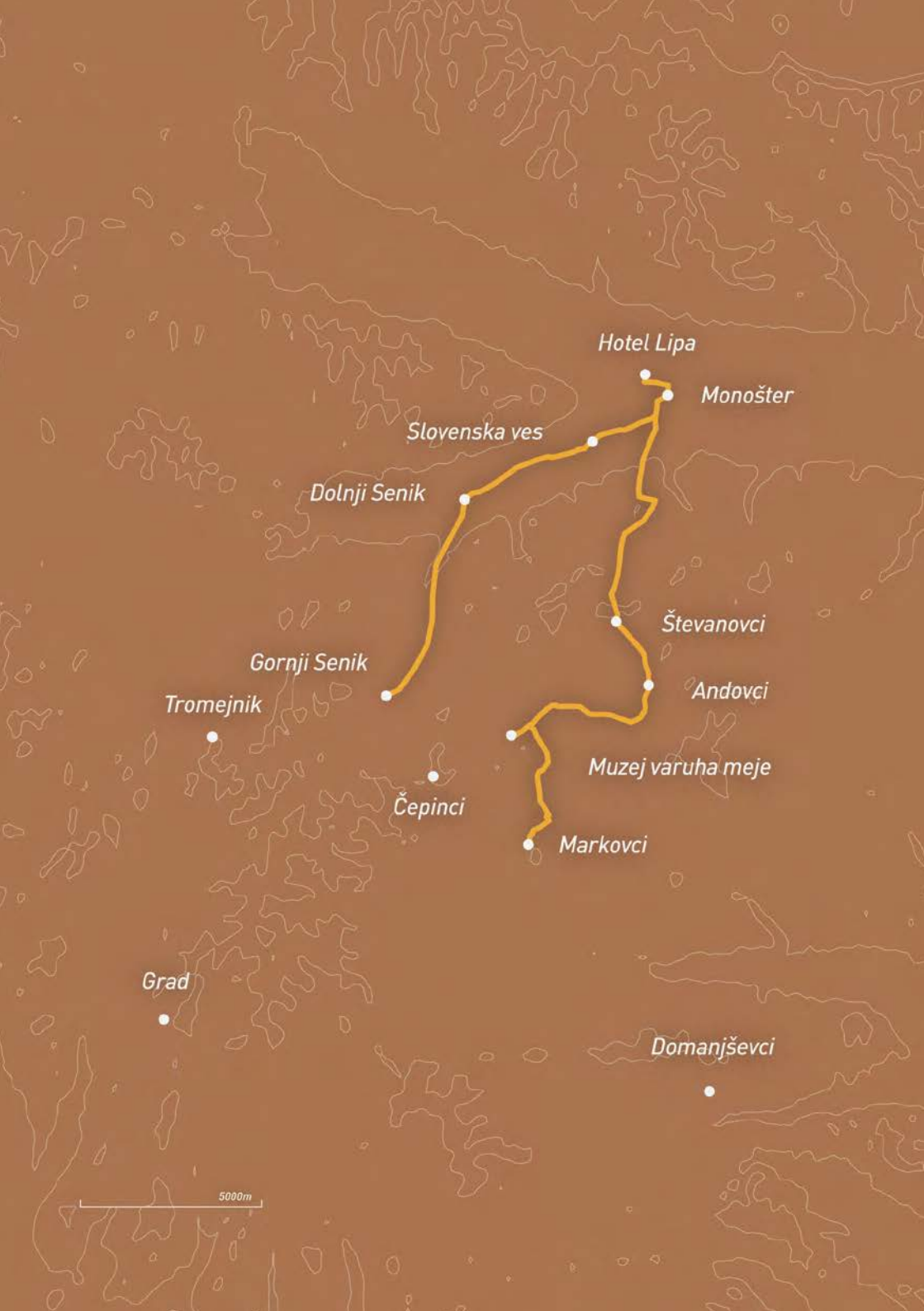
Fotografija in misel
Primož Pipan

Od prvega do zadnjega klika. Hodinar Sečovelje – Sp. Škofije, 14.–16. 1. 2020 (56,5 km)

Fotografija Maja Topole

Fotografske podobe in besedni odgovori so delovali celovito, besede, podkrepljene s fotografijami, so se zdele močnejše. Misel je hitreje preskočila med nami. Imeli smo občutek, da smo se premaknili. Da smo v skupnem pogovoru prišli dlje kot na bralnih srečanjih v sejnih sobah. Morda je bilo tako zaradi ur, prebitih skupaj, zaradi hoje in prijetne večerne utrujenosti. Morda smo si samo zaradi domačnosti, ki se je razlezla med nami, upali izgovoriti več. Fotografije so dodatno oživile naše misli.

Hotel Lipa

Monošter

Slovenska ves

Dolnji Senik

Gornji Senik

Tromejnik

Čepinci

Muzej varuha meje

Markovci

Andovci

Števanovci

Grad

Domanjševci

5000m

> Sedem antropoloških esejev

Blatne stezice in papirne cvetice

Porabja

Srečanja in pogovori ob poti

Nataša Rogelja Caf

Papirnate cvetice imajo dolgo zgodovino, njihova sled v prostoru pa seže vse do izumiteljev papirja na Kitajskem, ki so ta tenek čudež uporabljali v različne namene, za izdelovanje svetilk, zaves in okraskov, tudi papirnih cvetic. Ta relativno enostavna in učinkovita tehnika zaljšanja življenja s papirnimi rožami se je kasneje razcvetela, kontinuirano ali diskontinuirano, na različnih koncih sveta, tudi v Porabju (Kozar Mukič 1998). O razširjenosti papirnih cvetic pričajo različni viri – tako starejše legende in zidne poslikave kot številni spletni zadetki, pa tudi večno sveže rože, skrite v predalih monoštrskega muzeja, a naj slednje ostane zaenkrat še skrivnost. Zidna poslikava Fritza Geigerja v gradu Trausnitz v današnji Nemčiji, imenovana *Obisk kraljice Sabe pri Salomonu*, je podlaga za eno takšnih legend (Ostoia in Kajitani 1972: 83). Napis nad poslikavo, *Sapiens oculatio Argo* [modri vidi več], je namreč povezan s papirnimi lilijami in zagonetko kraljice Sabe, s katero je preizkusila kralja Salomona. V dar mu je kraljica prinesla papirne cvetice, ki so bile na videz povsem podobne pravim, in s tem preizkusila njegovo pozornost in modrost. Sledeč legendi se je Salomon dobro odrezal, ko je s pomočjo čebel razkril, da lilije niso bile prave. Pa so bile zato kaj manj pristne? Tridnevni hodinar po Porabju in Goričkem, nasičen z dediščinskimi projekti, originalnimi zgodbami, tipič-

nimi vzorci in razpisi, ki zahtevajo v primerjavi z vsakdanjimi praksami toge in pravilne odgovore, se je zdel poseben prav v zaznavi sobivanja pričakovane, večkrat s financami in drugimi sistemskimi mehanizmi podprte in ukalupljene »originalne« reprezentacije dediščine s praksami, ki krmarijo v morju vsakdanjih pomenov, potreb, pragmatizma, meja, domačnosti, spominov, priložnosti in omejitev. Papirne cvetice, ki so in niso cvetice, ki so in niso pristne, ki so in niso lokalne, ki so muzealizirane, celo vpisane v Register nesnovne kulturne dediščine Republike Slovenije (Register 2022), in vendar ostajajo skrite v predalih, se zdijo dober začetek razmisleka o dediščini, dediščinah in dediščinjenju na obrobjih.

Pa stopimo v premisleku še korak nazaj, k izvorom. Pehanje za izvori, originali in koreninami se zdi obče človeško, in če po eni strani takšna stremjenja potešijo vsaj delček najstarejših človeških vprašanj – od kod prihajamo, kdo smo in kam gremo – se obenem zdi tudi, da so kolektivni studenci izvora v perspektivi študij etničnosti in nacionalizma pravzaprav plitki in škodljivi. Na eni strani so orodje izključevanja in zapostavljanja, na drugi strani pa lahko v ideji izvora zaznamo nepoglobljeno razumevanja skupin v stiku, ki se – če jih opazujemo antropološko, skozi prizmo vsakdana – vedno znova prilegajo trenutku in situaciji.⁵¹ Mejna področja, kakršno je bilo prizorišče našega hodinarja, so ob takšnih razmislekih še posebej zanimiva, saj se tu križajo državne, mednarodne (predvsem evropske) ter lokalne politike, pa tudi vsakdanja dinamika skupin(s)kosti. Ob našem sicer kratkem terenu nismo zaznali toliko mednacionalnih in medetničnih napetosti⁵² (kljub obilici meja in interakcij!), kolikor so se nam določena trenja izrisala znotraj lokalnih skupnosti, znotraj t. i. manjšin, bodisi madžarskih ali slovenskih, ki jim je financiranje dediščinskih projektov, včasih težkih par milijonov evrov, »padlo na glavo«, kot se je izrazila ena izmed sogovornic. Kljub obilici koreninskih in zemeljskih metafor, ki smo jim sledili ob prebiranju porabske literature, npr. romana Franceka Mukiča z naslovom *Vtrgnjene korenje* (2010), in poslušanju terenskih zgodb, je bil komentar sogovornice o z neba padlih dediščinskih financah in dediščini »zračne nara-ve«, prihajal je iz druge smeri, »od zgoraj«. V kontrastu s počasno rastjo korenin in dreves se zdi dediščina, ki pade z neba, nenadna, hipna, že izdelana, skorajda instantna, a zato nič manj močna in povedna.

⁵¹ Takšno »situacijsko« stališče je v drugi polovici prejšnjega stoletja zavzela t. i. nova etnografska evidenca, znotraj katere je prišlo do privedbe etničnega v antropološki pojmovni aparat in reorganizacije perspektive v sinhronistični pogled, usmerjen v interakcijo med skupinami (Šumi 2000: 102).

⁵² Razliko med medetničnimi in mednacionalnimi napetostmi uvajam na tem mestu zaradi kompleksnega odnosa med jezikom ter etnično in nacionalno identiteto. Za več o refleksiji mej med etničnostjo in nacionalizmom prim. Orman 2008 in Eriksen 2002 [1993].

Ampak mi smo šele začeli naš jesenski hodinar⁵³ po blatnih stezah Goriškega in Porabja, prostoru mladih gozdov, horizontalno in vertikalno prepređenih z mejami in potmi različnih vrst. Papirne rože, etničnost, nacionalnost, meje in sredi vsega tega dediščina oz. dediščine, so bile še vedno ovite v jutranjo meglo novembrskega ponedeljka. Hodili smo, tu in tam srečali koga, se pomudili ali ustavili pri kakšni tabli, v kakšni hiši. Naš tokratni hodinar je mestoma spominjal na porabski terenski pohod Avgusta Pavla (1930) pred slabim stoletjem ali pa na terenske ekipe Slovenskega etnografskega muzeja pred pol stoletja,⁵⁴ na srečevanja in pogovore ob poti, kjer skupina raziskovalcev zakorači v vas, z beležkami, fotoaparati in raziskovalnimi vprašanji v rokah, in se potem mudi od hiše do hiše, od človeka do človeka, gradi znanje z naključnimi in nenaključnimi sogovorci z namenom uresničevanja raziskovalnega načrta – ki je bodisi reševanje prežitkov⁵⁵ ali pa kritično preizpraševanje zaščitenega. In čeprav so med Orlovimi terenskimi ekipami in našimi hodinarji razlike, epistemološko hodinarji namreč sledijo fenomenološkim premisam in ideji mobilnih fokusnih skupin, se vseeno velja pomuditi pri kolektivnih etnoloških raziskovalnih akcijah, kjer so Orlove terenske ekipe morda najbolj eksemplaričen in bogato dokumentiran poskus znotraj slovenske etnologije. Na svojem prvem terenskem raziskovanju, ki se je zaključilo 15. septembra 1948, je sedemnajst Orlovih sodelavcev v 41 dneh opravilo 3.500 delovnih ur, popisalo 40 zvezkov terenskih zapisov, obiskalo 22 vasi in zaselkov, 370 hiš, 330 posnetkov, 200 risb s tušem in zbralo 107 predmetov (Simikič 2003: 129). Koliko kilometrov so ob tem prehodili, ni zabeleženo, podatki o hoji pa pricurljajo na dan tu in tam, v intervjujih, pogovorih in med vrsticami. V času terenskega dela so raziskovalci ob večerih prirejali predavanja, v katerih so vaščanom razložili, kaj in zakaj zbirajo stare stvari ter dokumentirajo šege in navade. Težav ob takšnem projektu ni bilo malo, ena izmed njih pa so bili, glede na terenske zapiske, čevlji. Že po nekaj dneh se je namreč izkazalo, da večina članov nima primerne obutve za vsakodnevno deset do petnajst kilometrov dolgo pešačenje (ibid.: 124), Orel pa si je v svoj dnevnik zapisal: »V bodoče: Čevlji! Dežniki!« (Orel v Simikič 2003). Fanči Šarf, ena izmed sodelavk, si je kot enega najnapornejših terenov zapomnila Cerkljansko – od Novakov do Masor polno grap, strmin in iskanja bližnjic (Šarf v Sosič 2012: 224). Čeprav je sama hoja omenjena zgolj posredno – problemi s čevlji, opisi redkih avtomobilov, ki so jih srečevali, iskanje bližnjic – lahko predvidevamo, da je

53 Hodinar po Goriškem in Porabju smo izvedli med 8. in 10. novembrom 2021, organizirala ga je Marjeta Pisk v sodelovanju z raziskovalci, vključenimi v programsko skupino *Dediščina na obrobjih* – Martino Bofulin, Špelo Ledinek Lozej, Primožem Pipanom, Ano Reberc, Natašo Rogelja Caf in Majo Topole.

54 Etnolog Boris Orel je med letoma 1948 in 1961 organiziral osemnajst terenskih ekip (Sosič 2012: 221).

55 Fanči Šarf, kustosinja v pokoju, se spominja Orlovih terenskih ekip s sloganom »Čim več rešiti!« (Sosič 2012: 217).

bila ključni del delovnika, morda tudi pomembnejši del vzpostavljanja stika s sogovornici in sogovorkami ter razumevanja prostora, ko spotoma, ob hoji, »pobereš« tudi stvari, ki sprva niso bile v tvojem raziskovalnem načrtu, pa morda postanejo osrednji del zanimanja, ključ do kompleksnejšega razumevanja, informacija, ki preživi ugotovitve znanstvenih zapisov. Zapis in pričevanja Orlove terenske skupine gre morda prav zato brati znova, saj se včasih v grobih terenskih zapisih in osebnih razmišljanjih, kot je zapisal Walter Benjamin (1998), skrivajo bistvene stvari.

Naša skupina je imela dobre čevlje, bilo nas je manj, šli smo za manj časa, naša zanimanja pa so bila nekako obratno sorazmerna Orlovim. Zanimalo nas je, kaj ljudje želijo ohraniti, zaščititi, pokazati, dokumentirati in izpostaviti in zakaj. Bolj kot da bi na terenu govorili ali predavali, smo poslušali. In hodili. Bi bilo kaj drugače, če bi se po Goričkem vozili z avtom? Če bi namesto hodinarja izvedli vozinar? Mi smo vendar šli peš, pri tem pa je hoja prispevala tako k skupinski dinamiki kot našim osebnim izkušnjam krajev kjer smo hodili, a vprašanje si velja z metodološkega premisleka zapomniti in ga razpreti v prologu te knjige. Še to, preden nadaljujemo. Čeprav je hoja pomembno doprinesla naši terenski izkušnji (občutenje krajev s telesom, povezovanje skupine skozi tridnevno fizično naporno izkušnjo, grajenje znanja v dialogu...), pa je pričujoči tekst potrebno brati tudi z očišča metode pisanja, saj gre za esej, ki meandrira med vhodi in izhodi terenske izkušnje in predstavlja nekakšno nadgradnjo terenskih zapisov in dnevnika. Razmišljanje v pisanju, ki mu predhodi hoja. Primer hodopisne meditacije.

Hodili smo po gozdni učni poti Krajinskega parka Goričko, po desni strani nas je tu in tam oplazil kakšen bel mejnik – spominjal je na miniaturnega graničarja, ki je v svoji kamniti belini, ovit v jesensko listje in meglico, prevzel arhetipsko obliko dvoličnega varuha/ovaduha – in se vzpenjali proti tromeji med Slovenijo, Madžarsko in Avstrijo. Bolj kot na mejni prostor, namenjen politični instrumentalni rabi, je vrh hriba, na katerem stoji spomenik s tremi imeni – Tromejnik / Dreiländerecke / Hármashatár – to jutro spominjal na prostor srečevanja, v krmežljivem jutranjem pogledu morda celo na druidsko svetišče. Povedano drugače, Tromejnik, ki ga je kot dejanje fizičnega obeleženja razmejitev med tremi državami leta 1924 postavila mednarodna razmejitvena komisija, je iz prvotno instrumentalne funkcije prešel v pretežno simbolno (Pisk 2020), kar sledi misli francoskega zgodovinarja Pierra Noraja (1989) o krajih spomina (fr. *lieux de mémoire*), ki se ustvarijo na/v tisti točki, kjer/ko spominska okolja (fr. *milieux de mémoire*) ne obstajajo več (pri čemer je pomenljiva besedna igra med *lieu* in *milieu*). Kot je zapisala Marjeta Pisk (2020), tokratna organizatorica hodinarja, izhaja impulz za postavljanje spomenikov in dediščinjenje dogodkov iz paradoksalne povezave: na točki, ko spomin postane manj nesporen del življenja in bolj zavestno ustvarjen pojav, postane potreba po nujnosti memorializacije ostrejša. Obstopili smo piramidast spomenik in se

zazrli v tri različne obraze, tri grbe in različno razporejeni jubilejni letnici. Na avstrijski strani je datum Senžermenske mirovne pogodbe (10. september 1919), na madžarski Trianonske pogodbe (4. junij 1920), na slovenski strani pa datuma obeh. Spomin na sobivanje različnih interpretacij geopolitičnih delitev po razpadu avstroogrskega imperija. Ker zaradi obdajajočega gozda z vrha hriba pravzaprav ni razgleda, je naš pogled obrnjen navznoter, proti mejniku, oziroma nazaj, ozirajoč se na zgodovinske datume, vklesane v kamen. Tudi navzgor nese naše poglede, k zastavam, ki so tisti dan mirno spale na visokih belih drogovih, ujete v pisane barve jesenskega gozda. Iz vsake izmed treh strani (pri/od)pelje pot, ki pa se ob spomeniku, na vrhu hriba, zaključi nekoliko drugače. Slovenska pot pripelje do lesene koče, podobne okrepčevalnici, avstrijska do velikega oglasnega panoja, kjer svoje usluge oglašujejo različna avstrijska turistična in gostinska podjetja, madžarska pa ostaja prazna, vsaj s perspektive iskanja izgrajene krajine. Pogled po hribu navzdol proti Madžarski se ujame zgolj v par stopinjah, odtisnjenih v blatu. In čeprav se zdi piramida, okrašena z zastavami, okrepčevalnico in panoji, družbenozgodovinsko povedna, poučna in dominantna točka našega prvega vzpona, ki za hip zavrti naše misli okoli vprašanj nacionalnosti in mejnosti, so gozdna pot in njene učne table – mestoma absurdne, saj nam postojanka z vonjavami poleg lokalnih gozdnih vonjev ponudi tudi limono in rožmarin – bolje usklajene s celotnim vzdušjem. Okoli nas in v nas se poudarjeno izrišejo gozdovi, ptice, naravovarstveniki, blato in jesensko listje, ki bele mejnike in piramido počasi, a vztrajno spreminjajo v pravljična bitja nedoločljivega izvora, začetka in konca.

Mir, samota, tišina, slišim ptice, kapljice vode, tu in tam list.

Terenski dnevnik, 8. november 2021, Tromejnik

Na gradu Grad, ki je ukleščen v gozd, ni nič drugače, le da je tam veliko bolj hladno in v tem letnem času skorajda neprijetno. Na notranjem grajskem dvorišču, v objemu velikih dreves, katerih listje tu in tam poškropi terenske zapise, se skozi zgodovino grajskih družin, ki so stoletja zmrzovala v gradu (ne morem, da ne bi pomislila na ta praktični aspekt grajskega vsakdana), prebijemo hitro – pred nami se vrstijo imena različnih madžarsko zvenceh rodov in lastnikov, vse do druge vojne, ko je bila v gradu nastanjena sovjetska vojska, in današnjih dni, ko se tu nahaja sedež in informacijski center Krajinskega parka Goričko ter table številnih evropskih financerjev projektov. Preostanek naše pozornosti ulovijo živali, kamenine, rastline, informacije o zmajevih črtah – boja je grad postavljen na sečišču močnih energijskih črt, kar pritegne mnoge obiskovalce – in prikazi domačih kmečkih obrti. Ob sprehodu po sobanah s fotografijami »naravne dediščine«, kot predstavljeno imenujejo naši gostitelji, hodeč mimo vitrin

z naravoslovnimi vsebinami in sob s prikazi lončarstva, žganjekuhe in drugih obrti, se med korake vsili misel o prevladi gozda, vulkana (na območju vasi Grad je bil namreč pred tremi milijoni let aktiven zadnji vulkan na ozemlju današnje Slovenije), tufov in tufitov, veveric, srnjakov in bobrov, kot tudi okoliškega kmečkega in nekdaj podložnega življenja nad tem mogočnim gradom, ki je ukleščen v območju Natura 2000 in ki šteje za največji grajski kompleks v Sloveniji. Zob časa ne načne zgolj materije, temveč nenehno preoblikuje tudi ideje, distribucijo moči in zorni kot pogleda. Ob odhodu iz gradu ostanem z vprašanjem, ki si ga, kot humanistka in družboslovka, skoraj naskrivaj zapišem v terenski dnevnik: *Zakaj me gradovi ne privlačijo?* Pod mojimi nogami, najraje obutimi v udobne pohodne čevlje, mi spet prijetno zašumi zlatorjavo listje. *Kljub mogočnemu obrambnemu zidu svobodneje zadiham zunaj grajskega obzidja*, še dopišem, skorajda rousseaujevsko, morda zgolj slovenskopohodniško, ali pač »koreninsko«, sledeč spominom na moje kmečke prednike s Krasa.

Pozno popoldan obiščemo prostore madžarske skupnosti v Domanjševcih, kjer nas sprejme predsednik društva. Lična hiša, v kateri slišimo o aktivnostih društva, o prenovi zgradbe, o članih in financiranju, je obnovljena v slogu lokalnih ruralnih hiš 19. stoletja, zamišljena pa je kot muzejska zbirka, ki so jo pomagali postaviti etnologi iz Szegeda. Ureditev se zdi nekako poznana, eksponati in aktivnosti (npr. ličkanje) pričakovani, zgodba unificirana, usklajena z dediščinskimi zgodbami širom Evrope. *Kaj je tu tipičnega?* zapišem v terenski dnevnik. Ko vstopimo v velik prenovljen skedenj z odrom, namenjenim gledališkim predstavam, v kotu zagledam v madžarske zastave prebarvano stilizirano vrbo, znak društva, pod razstavljenimi panoji pa dva kupčka besedil, slovenskega in madžarskega, in odgovorim sama sebi. *Zastava in jezik*. Za vrbo se ne morem odločiti. Večkrat je omenjena iniciativa Evropski zeleni pas (angl. *European Green Belt*) in z njo povezani projekti, katerih nalepke, logotipi in slogani se lepijo po stolih, brošurah in drugih eksponatih hiše-muzeja. Naš gostitelj je odprt in zgovoren, iskreno govori o skrbah, kako upravičiti in smotrno uporabiti tako veliko investicijo, o svoji lastni umeščenosti, identiteti društva in relacijah članov in skupnosti z drugimi, pri tem pa se zazdi identitetno povedni v smislu razločevanja in samoprepoznavanja predvsem osebni zaimki, ki jih uporablja. »Madžari so nas prehiteli [...] Mi smo madžarska skupnost.« Govori tudi o nastopih na dišečem lesenem odru – zadnji v vrsti je bil nastop istrske, v slovenskem narečju pojoče glasbene skupine. *Zakaj me to preseneti? Ker ni/je tipično? Je tipično = pričakovano?* zapišem v dnevnik. Pokaže nam še dva manjša prostora; v prvem je prikaz krojaške in čevljarke delavnice, narejen po spominih madžarsko govorečih vaščanov, v drugem pa zbirka starih lesenih predmetov. »Vse sem sam renoviral. Tako sem tudi sebe pozdravil,« še razloži naš gostitelj. »Bistveno je, da se družimo,« še doda. Čeprav takrat ne komentiramo njegove zelo osebne izjave, se nam izjava zareže globoko v misli. Tudi v povezavi z dediščino, ki lahko ostaja na

ravni predstave, reprezentacije, diskurza, ideologije, a ima, kot vsaka predstava, svoje zakulisje.

Drugi dan hoje pričnemo zgodaj, v mislih se mi še vedno vrtijo pogovori, spleteni okoli večerne delavnice, in vprašanja razmerij med dediščino, lokalnim, nacionalnim in onkrajnacionalnim. Pisane lepljive listke z zabeleženimi dediščinskimi iniciativami, praksami in akterji, kot so se nam ti predočili prvi dan na Goričkem, smo zvečer, s težkimi nogami, in vendar bistrimi glavami, razvrstili v tri stolpce z oznakami »lokalno«, »nacionalno« in »nadrnacionalno«, pri tem pa so lističi stopili predvsem na stran lokalnega (sicer ne povsem, mnogi so obtičali v sredini med lokalnim in nacionalnim), drugi pa, zdi se, da tisti najglasnejši in morda najvplivnejši, tudi pod stolpec nadnacionalnega, med njimi predvsem evropski finančni mehanizmi, programi, strategije in ukrepi. Je dediščinjenje v okviru Evropske unije bolj izrazito vezano na lokalno kot nadnacionalno in nacionalno raven, kot se sprašuje Gizela Welz (2020)? Pod razvrščene listke, ki drugi dan plavajo med mojimi mislimi in koraki, še ne potegnem sklepne črte. Zgolj hodim in razmišljam, včasih tudi tjavendan. Med osamelimi kmetijami, travniki, pašniki in gozdovi, po blatnih poteh, prekritih z rumenimi listi brez in trepetlik, vse do najsevernejše točke Slovenije, kjer se ustavimo. Čeprav se zdi, da vsakdanje življenje navadno ne poteka v svetu jasno izrisanih najnižjih, najvišjih, največjih, najbolj izvirnih ali najboljših karkoliže, pa nas ti jasno izrisani ekstremi kot tudi jasno izrisane črte (npr. mejne) nedvomno privlačijo. Ustavimo se. Zazdi se, da se tam, sredi ničā, sredi praznine, nekaj dogodi. Najsevernejša točka države, katere pasošonosci smo. Nekdo, malo v šali, malo zares, pripomni, da bo fotografijo table poslal očetu, ki se bo tja, najverjetneje s kolesom, morda odpravil že jutri, vsekakor kmalu.

Pogovor ob hoji po blagih bregovih pokrajine steče tudi o Britancih, ki so na Goričkem, v Prekmurju in v Prlekiji pred leti pospešeno kupovali hiše in posestva. Število življenjskostilskih migrantov in migrantk, ki so nakupili nepremičnine v tej regiji, je bilo med letoma 1995 in 2009 v porastu, slaba polovica med njimi pa je bila britanskih državljanov (Lampič 2012: 47–52). Vsakdo v teh koncih pozna koga, je slišal za koga, se je s kom spoprijateljil ali vsaj kaj prebral o tem v časopisih (Pihlar 2006; Maučec 2018). V vasi v Prlekiji, kjer občasno preživljam vikende na družinskem posestvu, ki je bilo nekdanj majhno, revno in blatno, danes pa je za mestnega človeka v svojem skorajda hektarskem obsegu bogato, široko in »ekološko«, vem za škotsko družino. Živi v hiši, ki je izrazito drugačna, čeprav sledi tradicionalnemu slogu podeželskih hiš. A Škotov že dolgo ni več na spregled, menda zaradi zdravstvenih razlogov, medtem ko njihova hiša še vedno krasi vhod v vas. Ali pa se samo meni tako zdi? Kakorkoli že, Britanci tudi z Goriškega odhajajo, ugotavljamo, ozirajoče se na videno, časopise in ustne vire

(Maučec 2018). Naštevamo objektivno razumljive razloge, kot so brexit, ekonomska kriza leta 2008, upad cenovno ugodnih in frekventnih letalskih povezav, slaba zdravstvena oskrba in podobno. A med hojo po pokrajini, kjer ni na spregled nobenega trga, trgovine, kavarne, knjižnice, gledališča ali filmske dvorane, tudi sočloveka ne srečamo, se mi med razloge vrine še nekaj. Praznina in samota – obdana s svetlim gozdom, v katerem je mogoče meditirati, se pomiriti, se sprehajati, razmišljati, nabirati kostanje in gobe, a vendar praznina in samota. A morda špranje med mejami, mesti, govori, kostanji, gobami in svetlimi gozdovi, ki jih dojemam kot praznino, niso prazne, temveč, kot ugotavlja Sarah Green ob preučevanju »samotne in prazne« grške pokrajine ob meji z Albanijo, polne povezav (Green 2005: 129). Tudi praznina in samota sta relativni, in premalo vem o teh krajih, da bi potegnila črto pod to osebno trditev. Zaznavo pospravim v nahrbtnik in nadaljujem pot. V naslednjih korakih postanem pozorna na druženja, na plese, veselice, kave in tortice, kot se te izrišejo v izjavah naših sogovorcev na poti. Pomislim tudi, ali so Škoti v »moji primoženi vasi« povabljeni na dediščinske dogodke? So se jih kdaj udeležili?

»Trideset let nazaj je bilo polno veselic, danes jih ni več. Kino je bil v Petrovcih, Šalovcih in Čepincih, tak kino na kolute,« nam pred nekdanjo čepinsko karavlo, eno izmed osmih na meji z Madžarsko, danes spremenjeno v graničarski muzej, pove skrbnica muzeja. Moja pozornost se sprehaja med besedami oskrbnice in muzejskimi zgodbami. Berem, kako je meja tu najgloblje zarezala po letu 1948, ko je Sovjetska zveza Jugoslavijo proglasila za sovražnico vzhodnega bloka, vzdolž meje pa je Madžarska postavila žično ograjo, preorala zajeten pas zemlje, da so se na sveže razmočenem blatu lahko razkri-le stopinje, v razrahljano zemljo pa posejala mine (Kozorog in dr. 2022). Takšno stanje je vztrajalo štiri desetletja, vse do padca Berlinskega zidu, ko se je meja razrahljala. Po vstopu Slovenije v Evropsko unijo je na mestu zaključenega zgodovinskega poglavja vzknila dediščina. Poslušam skrbnico.

A danes? Danes gremo na kavo in tortice v Monošter. Pa v trgovine. V Penny market gremo po nakupih, tudi v kitajsko trgovino gremo po obleke. Pa v zdravilišče gremo. [...] Kaj pogrešamo? Pogrešamo plese in graničarje. So pomagali ljudem.

Terenski zapis, 9. november 2022, Čepinci

Zunaj se nam pridružijo še drugi obiskovalci zbirke, med njimi gospod, ki je služil vojaški rok prav tu, v Čepincih.

■ Mejniki na Goričkem (fotografija Maja Topole, 2021)

Smo imeli pse in je bilo predpisano, kaj morajo jesti. Koliko mesa. Vsak dan smo jim kuhali meso. In takrat, ko smo imeli suho hrano, smo zamenjali. Smo pojedli meso in psom smo dali našo suho hrano [...] Drugače je bilo rutinsko. Vsak dan obhod, vaje, čiščenje, če je bilo kaj za pomagat na kmetijah, smo šli tja.

Terenski zapis, 9. november 2021, Čepinci

Poslovimo se in se peš odpravimo na madžarsko stran, v podobno muzejsko zbirko v Števanovcih (madž. *Apátistvánfalva*), prav tako urejeno v bivši karavli, le da na drugi strani meje. Na poti, v enem izmed križišč, se za hip pomudim pri znamenju, okrašenem z lutkami in papirnimi rožami. Zdi se mi nenavadno, vsekakor »originalno«. Tudi prostor križišč in krožišč, kjer navadno stojijo dediščinski simboli, nacionalni in drugi markerji, se zdi dober vhod za razmislek. *Križišča in krožišča kot marginalno-centralni prostor idej, okoli katerih se vrtimo?* Vhodna ograja, prav tako vrata v stražarnico-muzej so odprta, nekako v nasprotju z njeno nekdanjo vlogo zapiranja in nadzorovanja. Skrbniki nam iz daljave pomahajo in izginejo v hišo za muzejem, kot bi se nas, morda zaradi jezikovne bariere, bali. Vsake toliko časa pogledam proti skrivališču gostiteljev, nekako čudno se zdi, kot bi mi nadzorovali njih. Od vseh muzejskih eksponatov se mi najbolj vtisnejo v spomin hodulje z merjaščevimi in jelenjimi nogami, pritrjenimi na spodnji strani podplata, in blatni mejni pas, ki so ga prisilno orali isti kmetje, ki so potem s hoduljami želeli ukaniti stražarje ob prebegu. Tako v muzeju kot izven njega je tudi na tej strani meje mirno in tiho. Na madžarski strani se ustavimo tudi v Andovcih (madž. *Orfalu*), v prostorih slovenskega društva. Premikamo se med zrcalnimi slikami manjšinskih zgodb in muzejev s te in one strani meje, ki pravzaprav sploh niso odsevi ali nasprotja, prej deli ene in iste zgodbe, z zelo podobnimi etnografskimi zbirkami in primerljivimi vsakdanjiki, težavami in prilikami. Projektna finančna podpora je prikapljala tako v slovensko skupnost na Madžarskem kot v madžarsko v Sloveniji, in med vprašanji, ki so si jih zastavili naši sogovorniki, so bila tudi, kako porabiti denar, ki ga državi namenjata za podporo manjšin, in kako upravičiti investicije. Kako vključiti različne interese, kako ohraniti mir v hiši, kako skrojiti vsem všečen in smiseln program, in na koncu, kako porabiti namenski denar sledeč projektnim obrazcem? Poslušamo o najuspešnejših (turistično-dediščinskih) projektih, o nočnemu pohodu čarovnic v Porabju, kjer je število udeležencev preraslo zmožnosti in želje organizatorjev, pa tudi, v nekoliko tišje zvonečem tonu, o konfliktih med različnimi interesi znotraj skupnosti, in zdi se, da ima vsaka čarovnija svojo ceno.

Pot do Monoštra (madž. *Szentgotthárd*) je kontemplativna. Brezvetrno jesensko popoldne, ujeto v rumenorjave barve listja, vej in blata. Tu in tam oblak. Ptič. Hiša. Cesta. Avto. Tabla. Avto. Koraki in cesta. Avto. Znamenje. Ker se naveličamo avtomobilov in

■ Gosad (fotografija Špela Ledinek Lozej, 2021)

asfaltne ceste, po kateri se ljudje po službi vračajo v svoje domove bodisi na to ali na drugo stran meje, pri znamenju zavijemo po neznani poti v gozd urejenih dreves. Nov gozd, preveč simetričen, preveč pravilen, nasad dreves, ki ni podoben gozdu. A nimam še besede zanj. Morda gosad? Gosad je brez podrastja, brez kontrastov, mešanja, raznolikosti in bujnosti. Zbirka enakih dreves v gosjem redu, katere zbiratelj pristaja na enoličnost. Opazim drevo, ki se ne drži linije svojega predhodnika. Ga bodo odstranili, odsadili? Bo njegovo življenje kratkotrajno in priložnostno? Ali pa bo morda prav to drevo začelo spreminjati naravo gosada? Koliko naključnih, nenačrtovanih, osamljenih poskusov zamišljanj prihodnosti je sprva efemernih? Kaj priložnostnost spremeni v priložnost? Stopinje se mestoma ugrezajo pregloboko, pokrajina se zdi v tem letnem času neprehodna, čeprav široka in le rahlo valovita. Moja spoznanja o neprehodnosti pokrajine in blatu so nova in nepričakovana. Odtisi predhodnih sprehajalcev pred nami in pod nami, za nami naše stopinje. Zastanem. Levi pohodni čevlji je v sporu z gležnjem, in od tu naprej mislim samo še na gleženj. Za nami je že več kot dvajset kilometrov hoje.

V Monošter pridemo tik pred sončnim zahodom, Raba se odene v oranžno rožnate barve, naša pot pa se vije skozi večerno obarvano mesto do hotela Lipa ob železniški postaji. Položen tesno ob postajo spominja hotel na pletež, ki za trenutek upočasni odhajajoče in prihajajoče niti. Že na prvem monoštrskem ovinku zamenjam pohodne z lažjimi čevlji in misli izpustim iz kletke fizičnega neudobja. V stavbi hotela Lipa domuje Zveza Slovencev na Madžarskem, najmlajša skupnost Slovencev v zamejstvu, ki se je leta 1990 odcepila od Demokratične zveze južnih Slovanov, kot tudi slovenski časopis *Porabje* in uredništvo slovenskega radia. *Zakaj odcepila, ni bila zveza prej močnejša*, se sprašujem in se hkrati borim, da bi v sebi utišala to dozdevno neumestno vprašanje. Morda izhaja iz moje nesposobnosti identifikacije s slovenstvom. Pravzaprav bi tu, pod streho Lipe, rada sklenila pogodbo. Vzamem zgolj jezik, v katerem se rada izražam. In potni list, s katerim se lahko premikam, vsaj zaenkrat. V zameno pristanem, da se zapišem v telo slovenstva kot statistična enota, brez dediščine, zgolj kot številka. Suha, statistična enota, brez nostalgичnih okrasov. Je dediščina zgolj nostalgичen okrasek? Reprezentacija? Ideologija? Je lahko tudi kaj več? Po obilni večerji, ki se konča s kostonjevim pirejem (okus mi je prijetno domač, spominja me na moje otroštvo v Zagrebu, kjer skupaj z mojimi spomini domuje ta sladica, kar me navede na razmišljanje o dediščini kot afektu – v vsej kompleksnosti te besede in brez predbesede »zgolj«!), na mizo zopet razvrstimo pisane lističe. Prvi del diskusije je metodološko obarvan, razmišljamo o argumentih za in proti uporabi hoje kot metode. Čas za razmislek, fokusirano razmišljanje v skupini, telesna izkušnja pokrajine, pogovori ob hoji, ki prenesejo več tišin, intenziven potop v teren, zgoščenost, ravnotežje med spontanostjo in načrtovanjem so se med drugimi zalepili pod oznako plusa. Tudi pod minusom jih je nekaj. *Vsakič je malo drugače, primerjati je težko, fizično je naporno, časovno načrtovanje hodinarja ne*

dovoljuje dovolj fleksibilnosti, odvisni smo od vremena, [ne]preverljivost, solipsizem, utrujenost zmanjšuje koncentracijo, raziskovalnih esejev ni moč takoj porabiti za znanstvene točke.

Tretji dan pričnemo v uredništvu radija in časopisa *Porabje*. Povabljeni smo h krajšim intervjujem, v katerih res pozorno in s kar nekaj težavami poslušamo vprašanja, izrečena v nam tuje zveneči porabščini, po radijskih intervjujih pa se pogovarjamo še z učiteljico in urednico časopisa. Imamo bogato informacijsko jutro. Raznorodni podatki silijo pred nas in nam orišejo skupnost v vsej svoji kompleksnosti.

Eden uspešnejših učiteljev, ki dijake navdušuje za slovenščino, je Madžar, mlad človek; [...] če govorimo po naše, nas malo ljudi razume, potrebno je narediti kompromis, otroke je potrebno naučiti knjižne slovenščine; [...] ali vi razumete, če jaz recimo rečem, »včera sem išo k barbejri na vižgalivanje« [...] vi ste za nas Slavi, mi sami sebi rečemo Slovenci; [...] težko je dobiti avtorje za našo knjižno zbirko, malo je pišočih ljudi tu; veliko jih je odšlo študirat na Madžarsko, a ti so potem večkrat izgubljeni, ostanejo v mestu; večkrat se počutimo pozabljeni; z madžarsko državo sedaj dobro sodelujemo.

Terenski zapis, 10. november 2021, Monošter

Nadaljujemo s sprehodom do Muzeja Avgusta Pavla, kjer nas zopet pričakajo Interregove nalepke, brošure, pobarvanke za otroke, lične knjižice vseh oblik in barv ter gospa, ki sprva sramežljivo, potem pa odprto pristopi k naši skupini. Popelje nas med predmeti etnološke zbirke, zdijo se znani in pričakovani, lični in podobno zaobljeni, vzbujajo znane občutke, kot vse etnološke zbirke tega sveta – med njimi pa občutek ustavljenega in izgubljenega časa. Skupaj z našo vodičko se pomudimo v zadnji sobi muzeja, nasproti črne kuhinje, takšne, kot jih je v začetku prejšnjega stoletja popisoval etnolog, pesnik in pisatelj Avgust Pavel, prav tako med srečanji in pogovori ob poti. Tam, nasproti črne kuhinje, gostiteljica, sledeč našim vprašanjem, pred nas počasi razgrne probleme znotraj slovenske skupnosti, za katero se zdi, da ima kljub finančni podpori in pozornosti obeh nacionalnih držav, tako slovenske kot madžarske, težko nalogo. Krmariti mora med različnimi interesi, projekti in posamezniki, na predstavi odigrati enotnost, v zakulisju pa ne zanikati množstva glasov in idej. Nekje na višku našega pogovora organizatorica hodinarja omeni rože iz krep papirja, ki se ji zdijo tako rekoč »tipične«. Porabske papirne cvetice. Gospa se zasmee in odpre spodnji predal muzejske omare, na katero je bila še hip pred tem naslonjena, iz predala pa zazevajo rože. V nasprotju s predmeti iz etnološke zbirke se zdijo žive in originalno vabljive. Čeprav

zaprte v predal, cvetice niso ustavljene v času. »Imamo tudi delavnice, kjer izdelujemo take rože [...] Te so bile za eno poroko.«

Po obiskih nadaljujemo peš po blagi pokrajini, prvi del poti nas spremlja predsednica Zveze Slovencev na Madžarskem. »Za nas ste vi Slavi, mi smo Slovenci, tako pač rečemo,« je pred nas danes že drugič postavljena ločnica. Drugi del poti nas spremlja hčerka naše gostiteljice iz muzeja. »Zdaj učim madžarščino v Sloveniji. Tu nisem dobila pogodbe za nedoločen čas.« Pogovori ob dolgem sprehodu ne vzdržijo več reprezentativnih stavkov, zdrsnejo v porozno vsakdanjost, kjer se meje razporejajo drugače in veliko bolj dinamično. Tu in tam se do nas prikrade kakšen maček, ki v zameno za božanje tvega prečkanje ceste. Vasi so zložene ob cesto, okoli nas blagi hribčki in jesenske barve. Med hojo uživam v premlevanju slišane, v razmišljanju, ki ne zahteva takojšnjih odgovorov. Kako je ta, rahlo valovit prostor občutil pesnik, pisatelj in etnolog Avgust Pavel, ki je v obdobju med obema vojnama hodil po porabskih vaseh in popisoval odprta ognjišča? Tudi njega so tu in tam spremljali učitelji in učiteljice. Sondažna faza terenskega dela je pogosto prepletena s pogledi ljudi, z lokalnimi vodiči in skrbniki, ki so nas, iz najrazličnejših razlogov, prvi pripravljeni uvesti v njihov svet. V nahrbtniku imam Avgustov tekst.

V smehljajoči se jesenski svetlobi potujem po državni cesti, vijoči se iz Monoštra proti Slovenski vasi. Od dveh strani prijazni hribčki, med njimi pa se vije v podolgovati dolini srebrni pas Rabe. [...] Cesta in dvorišče kar mrgolita od hrupne in kričeče otroške vojske. O edinstvu tukaj ni ne sluha ne sledu. Komaj je kak potnik, ki tega – kot ene najbolj pozornost vzbujajoče značilnosti v vasi – ne bi opazil in omenil.

Pavel 1930: 126

Čeprav se zdi »kričeča otroška vojska« v kontrastu s praznino in samoto, pa je tudi Avgust Pavel, podobno kot mi, šel samo mimo prijaznih hribčkov in vasi, sledeč svojim raziskovalnim vprašanjem, črnim kuhinjam. O kakšnem edinstvu je razmišljal?

Dediščina ali dediščine? Dediščina(e) in nacionalno? Dediščina(e) in meje? To so stavki, izpisani na prvo stran mojega terenskega zvezka, vprašanja, ki smo si jih izhodiščno zastavili in na katera smo odgovarjali vsak skozi svojo perspektivo, in vendar v vzajemni izkušnji s prostorom, sledeč korakom, mislim in pogovorom, kot tudi stopinjam in besedam naših sogovornikov, njihovim praksam in predvsem besedam. Odgovore smo iskali tudi sledeč našim terenskim zapisom, dnevniku in raziskovalnemu esej, z

razmišljanjem v pisanju. Po dolgem, skorajda epiloškem sprehodu-pogovoru z zadnjima dvema sogovornicama se s kombijem odpeljemo čez mejo in večerjamo v bližini Murske Sobote, kjer se svet izravna, kjer si Mura vzame prostor in čas za razmislek. Tudi sami svoje ugotovitve razložimo na ravnino delnega, nikoli zaključenega sklepa, ki vijuga med novorojenimi vprašanji.

Tromejnik, postavljen na začetek naše poti, ovit v jutranjo vzdušje jesenskega gozda, se ob koncu poti ne zazdi zgolj prostorski, temveč tudi časovni mejnik, onkraj katerega sedi obilje (ruralnega) poznega poletja, kot ga zagledamo na stenski sliki društvenega prostora madžarske skupnosti v Sloveniji. Je to čas, v katerega so želele seči in ga ohraniti Orlove terenske ekipe? Je to čas, ki se zariše kot današnja dediščina? Dediščinjenje, kot smo mu bili priča, je namreč prevladujoče zazrto v čas devetnajstega stoletja, v čas pred Trianonsko pogodbo, tudi v čas trgatve in žetve, predmehanizacijskih skupinskih vaških dejavnosti. To je čas, kjer se dediščina začne ali pač konča, z današnjega stališča tudi čas domnevne povezanosti in homogenosti lokalne skupnosti, čas nedolžnosti in ubranosti, vsekakor čas, ko je čas tekel drugače. Morda čas brez časa. Velika večina lokalnih dediščinskih pobud in akterjev, ki nam odprejo vrata, je iz razlogov, ki jih lahko na tem mestu zgolj površno začrtamo, zagledana prav tja. Prizadevajo si poustvariti, rekonstruirati, ohraniti in zaščititi obdobje, ki se zdi romantično idilično, povezano, skorajda »čisto« in v nekakšnem nasprotju s hitro bežečim časom sedanjika, konfuznim in razdrobljenim, razmejenim in razdružbljenim. Kot nekakšno univerzalno obdobje otroštva, zamrznjeno v idealnem trenutku družinskega spomina, četudi morda nereprezentativnem. Dediščinska slika v ednini.

V tem smislu so njihova prizadevanja podobna mnogim drugim dediščinskim reprezentacijam širom Evrope. V svojem prizadevanju se iniciative usmerjajo predvsem v muzejsko poustvarjanje, zastavlja pa se vprašanje, kakšno vlogo lahko opravljajo te rekonstrukcije v sedanosti in prihodnosti večkrat omenjenih *naših otrok*, za katere te dejavnosti domnevno obstajajo. Zdi se, da si vprašanje včasih zastavljajo tudi akterji sami, v intimi dediščinskega zakulisja. *Bistveno je, da se družimo.* Muzejska reprezentacija dediščine pa se nikakor ne zdi vprašljiva z zornega kota projektov, ki v zameno za finance skorajda zahtevajo »produkt«, predvsem za potrebe turizma. Dediščina kot produkt ima jasno izrisane meje, nastopa lahko tudi kot orodje (etničnega) razločevanja, čeprav včasih le mukoma upravičuje razločke med *tem in onim poletjem*. A razločki se vseeno izgovarjajo, obstaja meja med nami in njimi, med Slovenci in Madžari, med Slovenci in Slavi, pri tem pa se kot podlaga za etnično razlikovanje izpostavljata predvsem jezik, tudi vera (katoliška/evangelikiška), in dediščina, a slednja zgolj v zanimivostih in podrobnostih, v bučnem olju, ki ga *ti in oni* uporabljajo *bolj* ali *manj*. Najbolj pomemben razloček se zdi jezik, ki se ne zariše zgolj skozi nacionalno črto, temveč

dosti bolj kompleksno, saj poseže v razmerje med slovenskim knjižnim jezikom, porabsščino, prekmurščino ter madžarščino in njenimi različicami. Prav tako se akterji dediščine ne izrišejo zgolj v nacionalnih barvah držav, saj se lokalna raven večkrat poveže neposredno z nadnacionalnim, z evropskimi strategijami, smernicami in finančnimi mehanizmi. Kljub našim pričakovanjem, da se bo večina dediščinjenja in razmejevanja zarisala v polju nacionalnega, pa nas stopinje hodinarja, besede naših sogovornikov in nalepke s projektnimi logotipi zapeljejo v drugo smer razmišljanja.

Se nacionalno »utaplja« v lokalnem in onkrajnacionalnih finančnih mehanizmih, ki dediščino spreminjajo v produkt, a obenem tudi premešajo meje, tudi med lokalnimi akterji samimi? Je to pravzaprav smisel čezmejnega evropskega financiranja, in kakšen vpliv ima takšen smisel na vsakdanjik?

Terenski zapis, 11. november 2021, Murska Sobota

In čeprav velja hodinar rabiti in misliti kot nekakšno uvodno ali vmesno sondažno raziskavo z eksperimentalnimi metodami hoje in pisanja, ki si ne lasti celostnega razumevanja terena, pa se nam v dokaj kratkem času razkrije vrsta informacij, ki nam, vsaj v grobem, orišejo sliko porabskega in goričkega sveta. Hodinar nam namreč razkrije tudi disonance znotraj manjšinske skupnosti v Porabju. Vprašanje, ki se nam prav tako zastavlja ob ogledu različnih dediščinskih reprezentacij in sporov, je, ali morda poleg avtorizirane in »profesionalne zamejske« dediščine obstaja še kakšna druga »dediščina«, dediščina po dediščini ali pred njo, takšna, ki nastaja na individualni, četrtni, lokalni, vzporedni ravni?⁵⁶ Morda v veselju čustev, ki se je zdelo do še pred kratkim dediščinskim študijem tuje. Dediščina kot afekt? Kot občutek? Utelesena dediščina? Četudi dediščino laže zagledamo v diskurzih ali skozi površno sploščenost turističnega produkta, stojijo za njo poleg finančnih in ideoloških tudi neki drugi, morda globlji ali zgolj drugačni, četudi na prvi pogled banalni razlogi, tako kolektivni kot individualni, ki v lokalnih okoljih prevzamejo specifične odtenke, čeprav vsi vibrirajo s časom, v kate-

⁵⁶ O dediščini po (ali pred) dediščini(o), dediščini onkraj avtoriziranega dediščinskega diskurza, dediščini »od spodaj«, ki nastaja na individualni in lokalni ravni, glej več študij primerov v knjigi *After Heritage* (Muzaini in Minca 2018). Zanimiva vprašanja odpirajo tudi diskusije dediščinjenja zunaj zahodnoevropskega konteksta. Za primer naj navedem anekdoto ob izvajanju mednarodnega projekta *FisherCoast* kjer sva sodelavki ZRC SAZU vodili delovni paket o dediščini. Indijski raziskovalci so namreč večkrat opozorili, da se počutijo nelagodno ob poimenovanju »dediščina«, saj menijo, da bi z etiketiranjem določene prakse – npr. tradicionalnega izdelovanja ribiških čolnov – za »dediščino« lokalnemu prebivalstvu in praktikantom »dediščine« nepovratno odvzeli možnost razpolaganja z lastno prakso (o dediščini in svojini prim. Hafstein in Skrydstrup 2020). Dediščina je po njihovem opazovanju stvar določenega družbenega razreda, do katerega ribiči niso imeli dostopa.

rem živimo. V kontekstu novejših premislekov o več-kot-reprezentacijski dediščini se raziskovalci namreč odmikajo od dvodimenzionalnih tekstualnih in narativnih vhodov v dediščino in slednjo skušajo razumeti skozi senzorno kompleksnost, afektirane materialnosti, atmosferskost krajine. Kot zapišejo Tolia-Kelly in dr. (2017: 6), pa to nikakor ne pomeni, da lahko reprezentacije zanemarimo, zgolj oživčimo jih in poskušamo razumeti njihove omejitve. Vključiti v enačbo občutek izginjanja, žalosti, veselja, domačnosti, upora in jeze, pri tem pa ne zanemariti, da čustva in občutki niso zgolj kulturno in socialno pogojeni, temveč imajo lahko moralne in politične posledice in tudi vplive (Smith 2015: 18).

Kaj je vzrok, da je dediščina med glavnimi odgovori na vprašanja soočanja s spremembami in ohranjanja načina bivanja v svetu? Se morda občutek izginjanja in spreminjanja v obmejnih svetovih zgosti in intenzificira? Kaj posamezniki »vzamejo« in »vidijo« zase ob današnjih široko razširjenih in vseobsegajočih praksah in razumevanjih dediščine?

Terenski zapisek, 11. november 2021, Murska Sobota

Rodney Harrison zapiše, da se je dediščina po letu 1980 spustila iz piedestala »najstarejše, najboljše, najbolj zanimive in največje« na nivo »banalnega« vsakdana. Kako in zakaj se je dediščina izmaknila peščici entuziastov in postala univerzalno čaščen, nekakšen omniprezentni kulturni fenomen (Harrison 2013: 3)? V iskanju odgovora Harrison zaključí, da je takšen razvoj povezan z občutki krize in negotovosti, ki so se razrasli po vrstovih postindustrijskih družb, občutki, ki sprožajo misli, da je potrebno tisto nekaj, kar smo izgubili, morda gotovost, radost in druženje, zaščititi in udejanjiti, čeprav tistega nekaj ne znamo natančno poimenovati in se lahko udejanji v ličkanju zgolj za zabavo, v druženju s »sonarodnjaki«, v času, preživetem tjavendan, ali sprehodu po gozdu, četudi s čarovnicami. Hiša, obnovljena v slogu 19. stoletja, se zdi v tej perspektivi še najmanj pomembna, stoji na mestu »izgovora«, za katerim morda potekajo veliko bolj pomembni procesi.

Srednja polica, slap Kobilá

Peršman

Peternel

Topičnik

Venetek

Hojnik

Auprich

Pečnik

Vinkl

šola v Lepeni

2000m

> Sedem antropoloških esejev

Med pozabo, spominom in zgodovino koroških grap

Po sledeh literature⁵⁷

Nataša Rogelja Caf in Špela Ledinek Lozej

Tokrat smo hodili stisnjeni med pozabo, spominom in zgodovino zasenčenih koroških grap, nad katerimi so tu in tam kukali osončeni vrhovi vzhodnih Karavank. Hodinar⁵⁸ po koroških grapah je bil poleg tega, da nas je na pot zapeljal lokalni vodič, zanimiv še iz drugega razloga. Naš pohod je namreč uokvirjala literatura koroških pisateljev. Prvi korak smo tako napravili že doma, z branjem romana *Angel pozabe* Maje Haderlap (2012), ki na liričen način opisuje težko temo. Koroško. Drugo svetovno vojno. In zasebne štorije.

⁵⁷ Krajša različica pričujočega poglavja je bila prvič objavljena 7. januarja 2021 v spletni reviji *Alternator* (Ledinek Lozej in Rogelja Caf 2021).

⁵⁸ Hodinarja na Koroškem so se udeležili sledeči člani programske skupine *Dediščina na obrobjih*: Martina Bofulin, Janoš Ježovnik, Špela Ledinek Lozej, Primož Pipan, Nataša Rogelja Caf in Maja Topole.

Literarni pohodi in vključevanje literarnih del v antropološke raziskave metodološko odpirajo več vprašanj. Literarne pohode lahko raziskujemo kot vrsto turistično-izobraževalnih dogodkov, lahko sledimo besedam literatov v prostoru, da bi bolje razumeli kontekst njihovega pisanja, lahko pa pisatelje jemljemo kot soraziskovalce, podobno kot je to storil antropolog Nigel Rapport (1994) v svoji raziskavi v vasi Wanet v Angliji. Rapport je angleškega pisatelja Edwarda Morgana Forsterja, ki je svoja dela prav tako sidral v Wanetu, »povabil« v raziskavo kot kolega etnografa, Forsterjevo pisanje pa je obravnaval paralelno s svojimi izsledki. Nigel Rapport namreč pravi, da sta si antropologija in literatura edini v svojem kreativnem in imaginativnem opisovanju družbene realnosti (Rapport 1994: 250). Čeprav mnenja z Rapportom ne deliva v celoti, med antropologijo in literaturo so namreč tudi ključna metodološka razhajanja, ki posledično vplivajo na epistemološke premise [kreativno] zapisanega, je imel hodinar po koroških grapah vendarle dvotirno metodološko ambicijo, in sicer, prvič, mobilno opazovanje (z udeležbo) turistično-literarne poti in, drugič, »potop« v razumevanje določenega časa in prostora skozi besede pisateljice in njenega brata, vodiča in gledališkega ustvarjalca Zdravka Haderlapa. Maja Haderlap je v romanu *Angel pozabe* opisala čustveno krajino časa med drugo svetovno vojno, ki pa se, kot smo ugotovili v pogovorih z vodičem na hodinarju, razteza daleč preko časovnega obdobja prve polovice prejšnjega stoletja, tudi daleč preko vidnih zelenih gozdov koroških grap. Klince vojnih grozot, mej, nerešenih vprašanj, smrti, rojstev in življenj, prijateljstev in povezanosti so se namreč razrasle v času in prostoru kot slak, ki se leto za letom, pomlad za pomladjo, pojavi z novimi poganjki. Zdaj tu, zdaj tam. A literature vseeno nismo analizirali v klasičnem smislu diskurzivne tekstovne analize, temveč smo se bolj kot ne »prepustili« čustveni krajini romana, se v njo potopili, z mislimi in koraki. Prav tako smo pustili našemu vodiču, uprizoritvenemu umetniku, da je soustvarjal naš dogodek, bil je del naše raziskovalne poti in skupine. Čeprav smo po hodinarju večkrat občutili, da smo bili »zapeljani« s strani vodiča, da smo sledili njegovim poudarkom, viziji in idejam, naš poskus vseeno ocenjujemo kot uspešen vmesni ali uvodni del potencialno širše ali bolj fokusirane raziskave. Literaturi smo se pustili zapeljati namerno, poskušali smo razumeti čustveno gost opis, ne da bi se spuščali v podrobno analizo pisateljicinih pristopov, uporabe besed, literarnih tehnik, obdobja, na katerega se je nanašal, tudi brez preizpraševanja resničnosti. Zanimala nas je vsebina njenega kreativnega opisovanja družbene realnosti, ki je imela močan vpliv na lokalno skupnost in širše, emocionalni poudarki, izpisani v zgodbah, in Zdravkove izkušnje gledaliških inscenacij le-teh, ki jih je kasneje opustil zavoľjo travm, ki so jih nekateri obiskovalci doživljali ob predstavah. Zanimal pa nas je tudi sam turistični pohod, ki je doživel precej velik odziv, predvsem v obdobju, ko je bil roman leta 2019 v Sloveniji izbran kot maturitetno čtivo.

Vzponi in padci, krivice in izgube v času pred, med in po drugi svetovni vojni, opisani v romanu, so bili težji od korakov po grapah, ki so sledili branju. Na Koroškem nas je pričakal lep sončen dan in Zdravko. Tako čas kot prostor sta se – zavoľo vodiča, pisateljice in morda nas samih – na pohodu razširila. Hodili smo danes in tukaj, a tudi nekoč in povsod. Da ugledamo določen teren v časovni in prostorski realnosti sedanjega trenutka, moramo samoumevnost mej postaviti pod vprašaj. Terenu je najprej potrebno začrtati lastne razsežnosti. Čas, ki smo mu sledili v pripovedih sogovornikov, se je razpenjal od pomladi narodov 19. stoletja do zim 21. stoletja, ki so se raztapljale v globalnih klimatskih spremembah. Mladi kostanji so silili na dan v podrastju visokih gozdov Koroške, na območjih, kjer je bilo še nedavno za kostanje prehladno. Kako so le prišli tja? Zdravko je na vprašanje odvrnil, da so jih menda tja zanesli kakšni tiči. Ko smo ga poslušali in hodili zdaj gor, zdaj dol po gozdnatih pobočjih, se je tudi prostor širil – iz koroških grap na vso Evropo in čez. In večkrat je kdo na glas pomislil, da je ena izmed osrednjih značilnosti, ločnic in veznikov Evrope prav druga svetovna vojna. Zgoščen, lepljiv čas, podoben katranu.

Prva postaja našega pohoda je bila stara šola v Lepeni, ki je preurejena v športno-kulturni center. Sprejel nas je Willi Ošina, predsednik slovenskega prosvetnega društva Zarja. Šola ima dva glavna prostora, športnega in kulturnega. Preden vstopimo v glavna prostora, sledimo še »klicu narave«. Sanitarije se zdijo tako domače – tla teraco z drobnimi rjavimi, rdečimi in belimi kamenčki in kljukicami, ki se zaklepajo v »nasprotno« smer. »Mnogi se zaklenejo in potem ne znajo ven,« pravi Willi. Sami dobro poznamo sistem »napačnega« odklepanja. Šola, kot jo poznamo – naša šola, šola osemdesetih let prejšnjega stoletja. Nekdo na glas komentira, da bi bilo te majhne, nepomembne straniščne kljukice potrebno zaščititi kot kulturno dediščino. Ohranjanje je vedno stvar perspektive. V prvem prostoru preurejene šole so mize za namizni tenis, v drugem prelomljene fotografije lokalnih pisateljev. Maja Haderlap, Florjan Lipuš, Cvetka Lipuš. »Veže jih močen čut za pravičnost in jeza,« nam razlaga gostitelj. Posedemo se okoli krožno postavljenih šolskih miz; naš vodič Zdravko pripoveduje, ostali poslušamo in zapisujemo, tu in tam kaj vprašamo. Govorimo predvsem o šolah. Zdravko oriše zgodovino območja skozi zgodbo šol, ki se zazdijo kot dvoglavi zmaji. Šola – cerkev, šola – gostilna, slovenska šola – nemška šola. Tako zgodovina kot pokrajina se izrišeta kot polni navideznih, hipnih in spreminjajočih se nasprotij in prelomov. Senčne in sončne strani, vrhovi in grape, središčno in obrobno, zmagovalci in poraženci. Edini način preživetja se zdi združevanje nasprotij. In hoja po oblakih. »Ljudje so prej hodili samo po vrhovih sveta, v dolino se niso spuščali, potem so sem zarezale meje, poti so se spremenile, stare povezave so bile prekinjene,« razlaga Zdravko. Grapa dvoživk, obrobje, od koder pišejo prelomljeni in na novo sestavljeni literati. Morda literaturi mejam navkljub vendarle uspe še vedno

hoditi po oblakih. Samo tu in tam se kaj zalomi. Kdo lahko preči meje? Koga prečijo meje?

Na poti do Zdravkove hiše, domačije, kjer sta odraščala skupaj s sestro Majo, nas oplazi krajinska inštalacija – vrt s kupom kmečkega orodja in razpadajoče opreme iz opuščenega mlina. Zdravko jih obesi na veje dreves, odredi jim posebno mesto na travniku, postavi v pokončen ali kakšen drug položaj, nasproten naravnemu redu stvari, in prepuusti preraščanju zelenja. »Propad raste tu od zunaj,« pravi. »Kup razvalin pred njim raste v nebo«, zapiše Walter Benjamin (1998: 219) v svojem spisu »O pojmu zgodovine«. Navzven obrnjen razpad, razkroj, ki se širi. Tu prireja Zdravko predstave. Plesnoglobalne, brez veliko besed. Morda je preteklost, spomine in dediščine tega območja lažje odplesati.

Povabljeni smo v prijeten zimski vrt domačije Haderlap, Cone A, kot gostitelj imenuje svojo dejavnost, kjer nas čakata topla kava in sadjevec. Stene v prostoru so potiskane z vzorci in črkami pastelnih barv, sedimo na prenovljenih ikoničnih Thonetovih stoli iz opuščenega Hotela Obir v bližnji Železni Kapli (nem. *Eisenkappel*), natanko takšnih, kot smo jih mnogi žulili v otroštvu, in zopet se počutimo doma. Partizani in Nemci, straniščne kljukice in stoli iz ukrivljenega in zaobljenega lesa so bili tisti trnki preteklosti, na katere smo se ujeli že pred prvim korakom.

Začnemo hoditi v strmi zeleni breg, z naše leve strani prismrdijo ovce. Ustavimo se pri Pečnikovi domačiji, ki je nekoč gostila sirote, otroke, ki jim je vojna vzela starše. Prizor poznamo iz knjige. »Nič posebnega,« pravi Zdravko, »takih otrok je bilo polno tod okrog.« »Vojn ne gre razlagati,« citira Zdravko pisateljico Ingeborg Bachmann, »potekajo po iracionalnih mehanizmi, poganjajo jih ideologije.« Kasneje se v okviru diskusijske delavnice in branja-pisanja raziskovalnih esejev razvije debata o iracionalnosti in racionalnosti vojne. »Vojna je še kako racionalna,« menijo nekateri. Dobro premišljene poteze na šahovnici, preračunavanje preživetja, iz dneva v dan, bogatenje na račun vojne, preizpraševanje pravih in nepravih strani, sprenevedanja in laži. A vendar se v vrtincu dogodkov računi večkrat razblinijo, kot nam govorijo Majine besede, postanejo nepomembni, banalni, absurdni. Ko smrt zareže v družino, ko otroci izgubijo pred svojimi očmi starše, ko pogum in strah skupaj, z roko v roki, sežeta v zgodbo.

Vzpenjamo se do sledeče postaje sredi gozda, kjer med zelenjem rastejo ostanki hiše, ostanki zgodbe o vojnem poboju. Preberemo odlomek iz romana *Angel pozabe* (Haderlap 2012), gledamo ruševine, potopljene v zeleno rastje, tu in tam slišimo čebljanje ptic. »Možgani so se lepili po drevesih,« zarežejo prebrane besede. Natanko tu so se lepili, natanko na ta drevesa, ki nudijo oporo našim hrbtom. Na kakšen način po-

krajina vpije zgodovino? Strelni naboji se zrastejo s strukturo debla, čez leta postanejo nerazdružljivi, možgani zdrsijo do korenin. Na tak način pokrajina objame zgodovino. Brez besed, raztopljeno v gozdni prsti. Humus zgodovine. Meso sveta.⁵⁹ »Vrt, ki se sam obnavlja, tridimenzionalna literatura,« pravi Zdravko in kaže na rože nad ruševinami. Poslušamo besede Maje Haderlap o pomenu bodočnosti, v svetu, zazrtem v preteklost.

Otrok spozna, da obstaja preteklost, s katero mora računati, ne more zgolj tekati za svojimi željami, blagrovati sedanjost, vseobsegajočo sedanjost, ki rabi odraslim za to, da z obrežja v času premerijo minulo, ki je takrat, ko je bilo še sedanjost, zastiralo pogled na vse.

Haderlap 2012: 81

Hodimo proti jerebikam, v tem letnem času so ozaljšane z rdečimi sadeži. Nad jerebikami, nedaleč stran od Auprichove kmetije, kjer je bila zaradi specifične geološke sestave zemlja vedno rodovitnejša, se ustavimo. Govorimo o geološkem času. V geološki perspektivi so druga svetovna vojna in njene grozote nepomembne. Vojna kot stotinka sekunde. »Karavanke še vedno rastejo. Korošci čutijo, da jih bo Afriška plošča požrla,« razlaga Zdravko. »Vsako leto zraste za en milimeter do en centimeter.« Težko predstavljen podatek. In vendar priča o tem, da se vse premika, spreminja, vrti. Tudi tla pod našimi nogami. Tam, na prelomnici plošč, govorimo o dobrih starih časih, ko je imel v družbi vsak svoj prostor, ko je vas skrbela za starejše, obnemogle, bolne, otroke in čudake. Je res obstajal takšen čas? Takšen prostor? In kaj pravzaprav pomeni imeti svoj prostor? Spomnimo se besed Ursule, mračnooke sestre iz romana *Še vedno vihar* Petra Handkeja (2011), rojene brez prostora.

Morda torej res drži tisti drugi rek iz našega kraja: prostor najde le, kdor ga prinese s seboj? Kaj mogoče nisem nikoli utelešala tega, kako naj rečem, da imam v lasti prostor? In sem ravno zato za vas postala tista, ki kviri igro, še huje, ki prinaša nesrečo? Ne da mi vi niste pustili prostora, ampak jaz sem se že brez prostora rodila.

Handke 2011: 16

59 Izraz je zapisal Maurice Merleau-Ponty, nanašajoč se na konglomerat živalskega, mineralnega in vegetalnega mesa v svojem nedokončanem rokopisu objavljenim pod naslovom *Le Visible et l'invisible* (Merleau-Ponty 1968 [1964]).

■ Hoja po koroških gozdovih (fotografija Maja Topole, 2020)

Malico si privoščimo na mestu enega izmed prizorišč gledališke igre, ki jo je po romanu *Angel pozabe* postavil Zdravko. Ob hrani govorimo o ženskah, pravzaprav o manku žensk v grapah. Ženske so se odseljevale bolj kot moški. Niso želele živeti s taščami. Ko so Koroški ženske odtekle, so kmetije ostale zagrenjene. Gledamo pokrajino razpršenih kmetij, ki se nam je še malo prej zdela idilična. Zdaj jo vidimo drugače. Ugledamo notranjost kmetij, prazne so. Drevesa hranijo njihove skrivnosti, grape onemogočajo premike. Tudi vzratne. Vztrajajo samo drevesa. »Kraji spotaknjenega drevja,« zapiše Florjan Lipuš v romanu *Boštjanov let* (2003).

Po strmem vzponu do skale, po kateri teče sramežljiv slap, se ustavimo. Zdravko iz nahrbtnika privleče Handkejev *Vihar* (2011). Kaj si misli Slovenija o Handkeju, tu ni pomembno. Skriti pod skalo, v objemu spotaknjenih dreves, beremo o »zelenem kadru«, o posameznikih, ki so v gozdove odšli, ker niso imeli druge možnosti, postali so partizani. Stisnjeni ob zid, kot mi, ki smo stali pod slapom, visoko nad našimi koraki, in brali besede Handkeja. Besede in koraki si delijo marsikaj. Postopnost in vztrajnost.

Zadnja postaja, domačija Peršman. Poslušamo zgodbo o rekonstrukciji spomenika iz Šentruperta pri Velikovcu, ki stoji sedaj pred muzejem, spomenika, ki je bil izvirno posvečen padlim partizanom na Svinji in leta 1953 razstreljen. Govorimo o postavitvi spremljajočih napisnih plošč na domačiji, o muzeju, ki je bil odprt leta 2012, o osnovi spomenika (herojski realsocializem s primesmi futurizma) ter o vsebinskih nedoslednostih, ko gozdarjevo roko, ki izvirno vabi k odporu, nadomesti dlan z granato. Zaradi strdka gostih tem, ki se le s težavo pretočijo v dialog, se je društvo Kunstraum Lakeside leta 2017 odločilo za umetniško intervencijo. Spomenik razstavijo, ga vrnejo na primarno šentrupertsko prizorišče ter zatem pripeljejo nazaj k Peršmanu. Intervencijo dokumentirajo. Neizgovorjeni dialog postane potovanje spomenika, njegova razgradnja in ponovna izgradnja, sled na filmskem traku. Poslušamo Zdravka, si ogledujemo muzej, raz-sestavljene spomenik, stare napisne plošče z napačnimi napisi, na katere so naplastene nove. »Zgodovine ne smemo izbrisati,« pravi Zdravko. Poslušamo domačine, zgodbo o pokolu družine, zaznavamo platenje zgodovine, poroznost in raztapljanje plasti, še poslušamo, in potem nekateri izmed nas ne poslušamo več. *Ne morem več pisati*, se zapiše v terenski dnevnik. »Več so jih pokopali, kot jih je prišlo na pogreb,« nadaljuje Zdravko, in čeprav se možgani upirajo ušesom, ti avtomatično zaznajo besede. Morda obstaja točka, ko slušni kanal besed več ne pogoltne. V muzeju ni nič bolje. Poslušamo videoposnetke intervjujev. Ujame nas glas enega izmed preživelih, ki je ob vseh dogodkih, ki so sledili vojni, verjetno pomislil, da bi bilo takrat, pod tisto kuhinjsko mizo, lažje umreti. »Upam, da bo moj grob plitek, da se nihče ne bo spotaknil obenj.« Na fotografiji zagledamo *tisto* kuhinjsko mizo. Ob njegovi izpovedi se spomin zariše kot navzven izbočen kup, pozaba kot luknja. Oba povzročita padec.

Z avtom se odpeljemo v dolino. S seboj odnesemo stavek Ane Sadovnik, ki visi v sprejemni veži muzeja. »Včasih sem razpoložena in povem, včasih pa nisem, pa nihče od mene nič ne izve.« Zdravko pelje hitro in samozavestno. Vijugamo med grapami in hišami, pogovor steče v današnji čas, na radijskem sprejemniku optimističen glas govorcev, zatem pesem *Wake Me Up When September Ends*. September neke druge dobe. Zgodbe novega časa. Vojna se zazdi daleč.

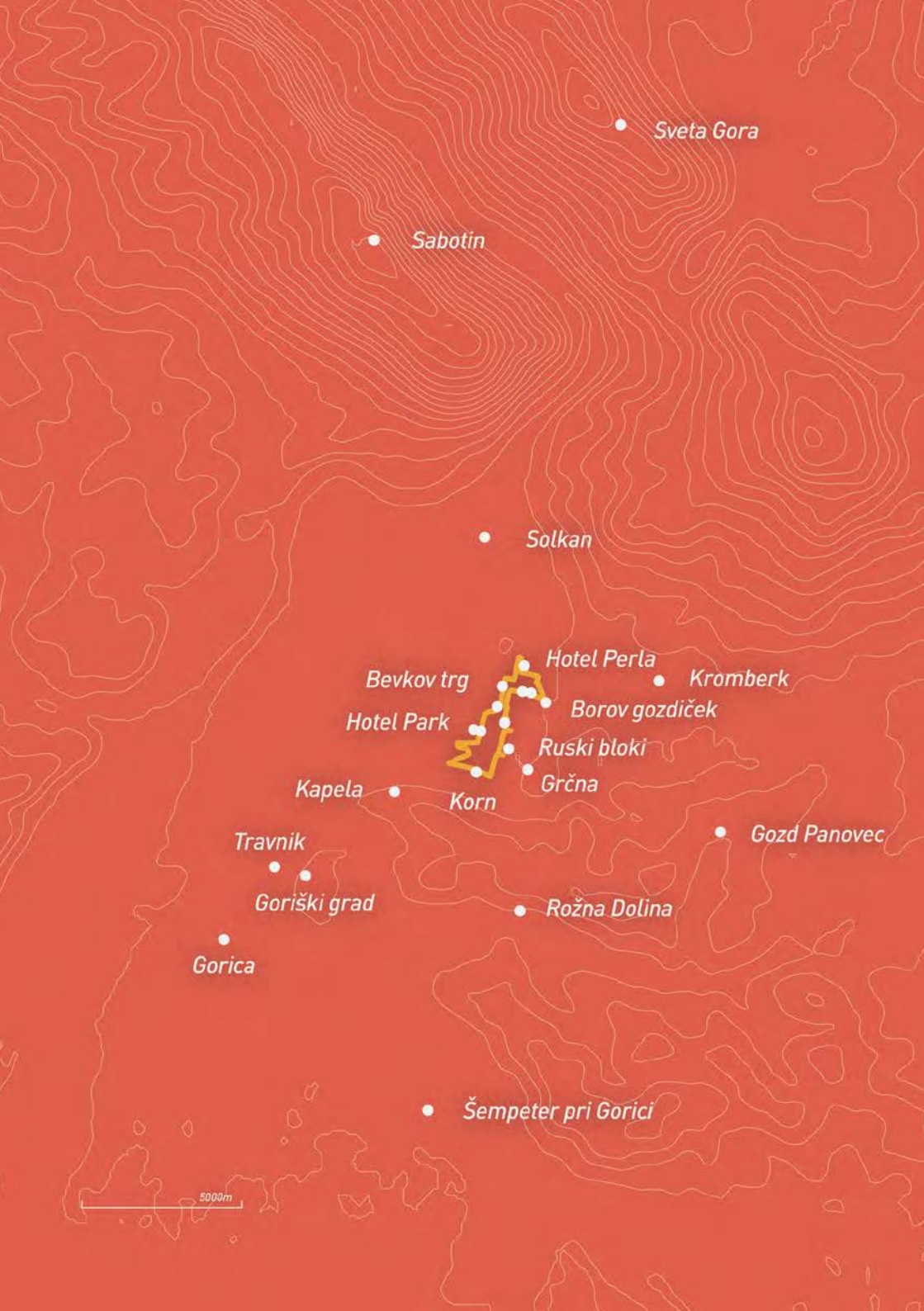
Raziskovalna hoja s premišljenim vprašanjem v žepu je močna izkušnja, podobna antropološkemu opazovanju z udeležbo, a bolj zgoščena, morda bolj pristranska, sploh v kombinaciji z vodičem, morda plitvejša, a zato nič manj informativna in privlačna. Vzbudi radovednost, tudi radost odkrivanja, pozabljeni kvaliteti znanstvenega raziskovanja. In prav tako kot se hodinar ni začel s prvim korakom, temveč z branjem knjige, se tudi končal ni z zadnjim. Po končanem hodinarju je vsak izmed nas raziskoval v svojo smer in prepojil svoj esej – metodološko fazo, ki je sledila samemu pohodu – z gledišči svoje discipline, odtenki lastne osebnosti in izkušnjami naše dobe. Po telefonu, vsaka na svoji strani telefonske linije, vnovič prelistava Majin roman in se ustaviva na predzadnji strani. »Preletel me je angel zgodovine,« podčrtava stavek in zabredeva na splet. Iščeva očeta tega angela, Walterja Benjamina (1998), ki je svoje misli o svetu, času in umetnosti pretakal v esejistično-literarne forme.

Ena izmed Kleejevih slik se imenuje *Angelus Novus*. Na njej je upodobljen angel, ki se namerava – tako je videti – odmakniti od nečesa, v kar strmi. Njegove oči so razširjene, usta odprta in peruti razpete. Tak mora biti videti angel zgodovine. Njegovo obličje je obrnjeno v preteklost. Kjer se pred nami kaže veriga dogodkov, tam vidi on eno samo katastrofo, ki neprestano kopiči ruševine na ruševine in mu jih luča pred noge. Gotovo bi rad zastal, obudil mrtve in razbito zložil skupaj. Toda iz raja veje vihar, ki se je ujel v njegove peruti in je tako močan, da jih ne more več zložiti. Ta vihar ga nezadržno žene v prihodnost, ki ji obrača hrbet, medtem ko kup razvalin pred njim raste v nebo.

Benjamin 1998: 219

Prebereva še izhodiščno raziskovalno vprašanje. *Kaj je v Lepenski dolini pozaba in kaj spomin?* Poleg analogije konveksnega in konkavnega – spomina kot izbočene gomile in pozabe kot njenega vbočenega nasprotja – se nama v spomin prikrade začetek poti. Willi Ošina nam tistega svežega septembrskega jutra ob lepenski šoli v spomin pokloni leseno ploščico z napisom *Dr Angela Piskernik / Hoca in hoti in veliki noči*. Napis je bil, poleg mnogih drugih, odtisnjen iz železnega negativa, pritrjenega v deblo starega

drevesa, ki je počivalo na travniku pred šolo. *ičon ikilev v itoh ni acoH / kinreksiP aleggA*. Narobe obrnjene železne črke so kot drevesni katran pritekale iz debelega debla in se šele v odsevu pozitivu sestavljale v pomene. »Vse se je vraslo v to drevo, strelni metki, veriga, po kateri smo plezali kot otroci, mi smo zdaj dodali še te napise,« razlaga Willi. Angela Piskernik je bila prva slovenska doktorica znanosti, zbirateljica narodopisnega gradiva, botaničarka, naravovarstvenica, dejavna v Alpski komisiji ter zagovornica razglasitve vrta Julijana v Trenti za naravno znamenitost in območja triglavskih jezer za narodni park. Kovinski negativi besed Angele Piskernik, Florjana Lipuša in Maje Haderlap, ujeti v mehki lipovini, delujejo kot snovna zgostitev spomina in opomina. In morda gre pri spominjanju in pozabljanju prav za to – za pretvarjanje oziroma zgoščevanje mehkega tkiva doživetega v čvrst negativ. Negativ ni zanikanje in ni pozaba. Negativ je na prvi pogled nerazberljiva punktuacija, ki pa vendarle omogoča reprodukcijo spomina. In obenem, kako prikladno, v dotičnem primeru deluje tudi kot matrica za produkcijo spominkov. Če je bil Walter Benjamin (1998) v eseju »Umetnina v času, ko jo je mogoče tehnično reproducirati« (nem. *Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit*, 1936) kritičen do reprodukcij, pa je reproduciranje v našem primeru pravzaprav zagotovilo izvirnosti in pristnosti našega spomin(k)a. In gmotnega opomina na grozote druge svetovne vojne.

Sveta Gora

Sabotin

Solkan

Bevkov trg

Hotel Perla

Kromberk

Hotel Park

Borov gozdiček

Ruski bloki

Kapela

Grčna

Korn

Travnik

Gozd Panovec

Goriški grad

Rožna Dolina

Gorica

Šempeter pri Gorici

5000m

> Sedem antropoloških esejev

Novogoriški (post) modernizem

Turistično-izobraževalni sprehod po »udomačenem« mestu

Špela Ledinek Lozej

Pred hodinarjem po Novi Gorici⁶⁰ so me obdajali mešani občutki. Mesta in mestnega življenja do sedaj še nisem raziskovala, saj v Novi Gorici bolj živim, kot pa jo preučujem. Tu se počutim doma in sprejeto. Pravzaprav stanujem v mestni okolici, v bližnjih Renčah, ter le dnevno migriram v pisarno na Delpinovi ulici, kjer je moj raziskovalni pogled, čeprav skrit za računalnikom v pisarni, usmerjen v ruralno zaledje. »Pravi« Novogoričan z zgodovino, kolikor je pač pritiče mlademu mestu, je moj mož. Njegov nono po očetovi strani se je iz Podrage v Zgornji Vipavski dolini v Novo Gorico preselil leta 1949. Nona in njuni otroci so se mu pridružili leta 1952. Nono Franc Lozej je gradil Novo Gorico, kot izučen zidar in, seveda, partizan je dobil v nastajajočem mestu službo direktorja vodovoda. V upravni stavbi vodovodov na Grčni si je skupaj z drugimi prišleki uredil stanovanje. Ker

⁶⁰ Hodinarja, organiziranega v okviru programske skupine *Dediščina na obrobjih* 2. junija 2022, smo se udeležili Martina Bofulin, Janoš Ježovnik, Špela Ledinek Lozej, Primož Pipan, Marjeta Pisk, Ana Reberc, Nataša Rogelja Caf in Maja Topole. Pričujoči zapis črpa mestoma tudi iz predhodno izvedenega pohoda, prav tako z Blažem Kosovelom, ki sem se ga udeležila skupaj z Aleksejem Kalcem, Mirjam Milharčič Hladnik, Marto Rendla in Janjo Sedlaček v okviru projekta *Migracije in družbene spremembe v primerjalni perspektivi* 1. septembra 2021.

pa je bilo stanovanje začasno in premajhno za številčno družino, je Franc nedaleč od vodovodov postavil hišo po lastnem izvirnem načrtu. Hiša je hibrid enodružinske predmestne vile in delavske stavbe z opečno rdečevijoličasto fasado in čudovitim razgledom. Prav nasprotno kot Kalinovi kipi na pročelju občinske stavbe, kjer se *Ujetnik* in *Upornik* obračata proti Italiji, *Kmet* pa proti Vipavski dolini, je Francova hiša s hrbtno stranjo puščala za sabo Vipavsko dolino, *palude*⁶¹ med Kromberkom in Panovcem, od koder so izvirali Lozejevi, ter gozdove na Trnovski planoti, kjer se je pred leti boril v partizanski vojski. S stopniščem in vhodom se je odpirala proti jugozahodu, proti goriški ravni, kjer je rasla magistrala, široka ulica s kandelabri, in prvi bloki, ki so začrtali gabarite novega lecorbusierovskega mesta.⁶² Široka magistrala je obetala neko novo prihodnost, a mestu sta na goriškem obzorju še vedno dominirala samostan na Kapeli in goriški grad.

Na Grčni, kjer je zgradil hišo, so nekoč rasle murve. Maloštevilni furlanski koloni, ki so naseljevali nerodovitno poplavno območje ob Kornu, so z mladim listjem murve krmili kavalirje, tj. ličinke sviloprejk. Zapredke so prodajali v goriške predilnice in se tako oskrbeli z nekaj denarja, kajti le od skromne zemlje se ni dalo (pre)živeti.⁶³ Potem se je leta 1916 območje znašlo med avstro-ogorskimi in italijanskimi jarki, preorano z bombami in koraki. Vojna ni pokosila le ljudi, temveč tudi drevesa. Tista murva, pred katero je Franc leta 1952 postavil hišo, je po čudežu preživela. S sočnimi sadeži je pol stoletja hranila še tri rodove Lozejevih otrok, vse dokler nista hiše leta 2019 kupila nova lastnika. Tako kot prejšnji lastniki sta bila tudi onadva potomca priseljencev, predstavnika novega vala novogoriških priseljencev iz sedemdesetih in osemdesetih let 20. stoletja. Njeni so prišli iz Bosne, njegovi pa iz Črne gore. Dvorišče kot tudi vrt pred hišo sta si zamislila brez poznopomladanskih temno vijoličastih madežev murvic in poznojesenskih špljak kakija. Murvo, kaki, češnjo, figo in škorš sta zamenjala za okrasno zelenje. In verjetno sta se z okrasnim zelenjem veliko bolje kot z murvami in kakiji vpisala v dediščino novega mesta, tisto moderno ali celo postmoderno.

Prav v razmerju med okrasnim in sadnim drevjem, med mestom-parkom in mestom-vrtom, med idejo mesta in življenjem mesta, so se začele nakazovati novogoriške di-

⁶¹ Narečni izraz za močvirja.

⁶² Arhitekt Edvard Ravnikar je mesto zasnoval v duhu mednarodnega modernega gibanja v arhitekturi in v skladu z leta 1933 sprejeto Atensko listino, katere pobudnik je bil Le Corbusier, pri katerem se je izpopolnjeval po zaključku študija. Pri zasnovi Nove Gorice je ta duh razviden iz ortogonalnega omrežja cest, štirih osnovnih con (cona za bivanje, prosti čas ter delo oziroma industrijo, vse pa povezuje promet) ter velikega poudarka na študijah prometnih funkcij in zelenih površin v mestu (Vuga 2018; Figelj 2020).

⁶³ Za več o svilogojstvu na Goriškem prim. monografijo Vesne Mie Ipavec *Murve in kavalirji* (2008).

sonančne špranje. Nova Gorica je – kljub sloganu o grajenju brezmejnosti – še vedno mesto mejá in mejnosti, izginjajočih in prihajajočih, tudi tistih vztrajajočih in udomačenih, ki smo jih zaznali in prečili na našem sprehodu med betonom in zelenjem. Tu so bile palme in smreke, tise, topoli, mandljevci, platane in vrtnice, Alpe in Jadran, narava in kultura, ideali in praksa, funkcionalistični in romantični pristop, veliki urbanist Edvard Ravnikar – učenec Plečnika in Le Corbusierja – in direktor komunale Žarko Bole – prijatelj direktorja Arboretuma Volčji potok. Tu so se pomešali tudi domačijska potreba po mestu ter ideja novega mesta, »ki bi sijalo preko meje«, ⁶⁴ meščanska stanovanja v blokkih in kože ter kure v provizoričnih hlevih v parku, promenada in pokopališče, furlanski staroselci in priseljenci, prav tako vprašanja, kako misliti in živeti Novo Gorico, spomenik prvim mladinskim delovnim brigadam, ki pridejo 3. decembra 1947 postaviti mesto, in simbolni prvi temeljni kamen, položen 16. junija 1948. Tudi staroselci in priseljenci, postmoderni turisti in moderni romarji ter tisti, ki se vozijo v mesto na delo. V novogoriškem »mestu-parku« smo vsi od nekod prispeli, tudi vrtnice. Drevesa – sadno in okrasno drevje, smreke in palme – so stičišča in razpotja. ⁶⁵

Naša raziskovalna hoja po preteklosti mladega mesta se je pravzaprav začela, še preden smo zakorakali med vroče ulice. Na Raziskovalni postaji ZRC SAZU na Delpinovi smo skupina raziskovalcev najprej poslušali pričevanje Branka Marušiča o izgradnji Nove Gorice. Eruditstvo zgodovinarja je spremljala osebno pričevalna eruptivnost. Podatkovno bogato pripoved o razlogih, okoliščinah in posledicah nastanka novega mesta je bogatilo niansirano razumevanje okoliščin nastanka mesta. Upovedovanje, ki ga ni moč pridobiti z linearnim preučevanjem virov in literature, je bilo prežeto z ljubeznijo do mesta. Mestoma je bilo namreč zaznati prefinjeno vrednotenje, ki zahteva ču(st)l(ve) ni stik in angažma. Branko Marušič in njegova družina niso (bili) priseljenci, ampak so (bili) graditelji mesta. Solkanci, ki so bili vse do leta 1947, ko je bila med Gorico in njenimi vzhodnim zaledjem postavljena meja, povezani z Gorico. Do druge svetovne vojne so živeli na goriškem Travniku, delali v Gorici, otroci so hodili v goriško šolo. Ko so leta 1947 med Gorico in njenim vzhodnim zaledjem, kamor je sodil Solkan, postavili mejo, je družina ostala brez mesta. Kot otrok se je naš sogovornik udeležil jugoslovanskih protestov z geslom *Trst, Gorica – naša je pravica* in občutil krivico spriči odločitev za francosko črto

64 Edvard Ravnikar je leta 1984 v *Arhitektovem biltenu* v prispevku o Novi Gorici zapisal, da je bilo v času načrtovanja rečeno, da naj bi »zgradili nekaj velikega, lepega in ponosnega, nekaj, kar bi sijalo prek meje« (Ravnikar 1984).

65 Zanimivo je, da se propulzivna revija Društva humanistov Goriške imenuje *Razpotja*. Sama bi jo namreč raje poimenovala »stičišča« (dasiravno poimenovanje pojasni Kierkegaardov citat: »Vseposod v življenju so razpotja. Sleherni človek stoji enkrat na začetku, na razpotjih – to je njegova popolnost, brez njegove zasluge. Kje stoji na koncu – kajti na koncu je nemogoče stati na razpotjih – je njegova izbira in njegova odgovornost« (Razpotja 2022)).

razmejitve, ki je predvidela, da Gorica ostane Italiji. Ko je bil dan po podpisu mirovne pogodbe ustanovljen Okrajni ljudski odbor Gorica, so sklenili, kot je v dneh priključitve septembra 1947 povedal France Bevk, da bodo zgradili »novo Gorico, toda stari se kljub temu ne bomo odpovedali« (Marušič 2017: 3). Začetek gradnje novega mesta, »nove Gorice« z malo začetnico, je torej dan po pariški mirovni pogodbi. Gradnjo naj bi vodila vlada Ljudske republike Slovenije, iniciativo pa je, kot pravi Marušič, prevzel Okrajni ljudski odbor Gorica. Tudi pri izboru lokacije naj bi sodelovali in se odločali domačini, ljudje, ki so ostali brez mesta, ne pa, kot se večkrat ponavlja v literaturi in medijih, takratni minister za gradnjo Ivan Maček – Matija. Po Marušičevem mnenju centralnih oblasti Nova Gorica ni kaj prida zanimala, vsaj ne v tolikšni meri, kot so ideacijo in kreacijo novega mesta pripisovali Ljubljani, Beogradu in Titu. Še vedno sedimo na Delpinovi in poslušamo. V prvi osebi nam predstavi bolj ali manj znane dogodke iz povojne novogoriške stvarnosti, kako se je na primer Tito 15. avgusta 1948 inkognito ustavil v Solkanu. Nihče ni vedel, prepoznal ga je šele

italijanski komunist, ki je pribežal na jugoslovansko stran za čevljarja in ga je po italijansko ogovoril. Moja mama je bila na balkonu in pod balkonom je bil Tito v avtu in je vrgla eno rožo dol.

Zapis pripovedi Branka Marušiča, 2. junij 2022, Nova Gorica

Časopisi o tem niso pisali in tudi na maršalatu ni podatkov. Ohranila so se ljudska pričevanja, spomini ter zapisek v časopisu *Demokracija* (Bna 1948: 4). Prav tako se naš sogovornik spominja časa nepropustne meje, časa, ko so mejo lahko prehajali le dvolastniki in redki imetniki potnih listov, ter časa ljudskih subverzij meja, t. i. »pohoda metel«. 13. avgusta 1950, ko se je z očetom vračal s Trstelja, kjer so gradili planinsko kočo, je na mejnem prehodu v Rožni dolini zagledal množico ljudi z metlami na ramenih, ki so tistega dne prečili mejo in v italijanskih trgovinah nakupili metle.⁶⁶ Po podpisu Videmskega sporazuma leta 1955 in vzpostavitvi maloobmejnega prometa se je pričela meja odpirati, mesto pa rasti. Kako to, da se je meja, ki je bila nepropustna le med letoma 1947 in

⁶⁶ V času zaprte meje se je razširila novica, da se prebivalci obeh držav lahko srečajo v nedeljo, 13. avgusta 1950, na sredini mednarodnega mejnega prehoda v Rožni Dolini, na t. i. nikogaršnji zemlji pod železniškim mostom. Do srečanja na mejnem prihodu ni prišlo, so pa številčnejši Slovenci po poročanju takratnih oblasti in časopisov »pljusknili« čez mejo in se razpršili po ulicah Gorice. Ko so se, potem ko so v na hitro odprtih trgovinah pokupili stvari, ki jih ni bilo mogoče dobiti v Jugoslaviji, vračali domov, je imela večina na ramenih sirkove metle. In prav metle so tisto nedeljo v poročilih italijanskega časopisja poimenovala »nedelja sirkovih metel« oziroma *la domenica delle scope* (prim. Radmilović 1995).

1955, tako globoko zarisala v zavest Novogoričanov? Tako globoko, da je še danes treba naglaševati brezmejnost? Branko Marušič meni, da zato, ker so se v mestu naselili priseljenci, ki jih Gorica in svet na italijanski strani meje nista zanimala, za razliko od manj številčnih novogoriških staroselcev, Solkancev in Kromberčanov, ki so bili, kot pravi, tradicionalno vezani na Gorico⁶⁷ in so mejo dojemali kot vsiljeno. Meja med letoma 1947 in 1955 je globoko zarezala v njihov vsakdan, Videmski sporazum in odpiranje po letu 1955 pa sta omogočila tako vnovično povezovanje prebivalcev z goriškim svetom na drugi strani meje kot tudi začetke uradnega sodelovanja med mestoma (Jerman 2008). Za prebivalce Nove Gorice je Videmski sporazum omogočil pridobitev prepustnic ter oskrbo z nekaterimi italijanskimi artikli, ki jih ni bilo moč dobiti v Jugoslaviji (npr. najlonske hlačne nogavice, čokolado, kavo, britvice, sukanec, obleke, pralni prašek) (Bavčar 2019). Novogoriški priseljenci, ki do tedaj niso bili povezani z goriškim svetom in za katere je bila meja do tedaj morda res »železna zavesa«,⁶⁸ so Gorico spoznavali izključno prek nakupovanja dobrin, ki jih v Jugoslaviji ni bilo moč dobiti. In prek Andrejeva sejma, seveda, s *karočki* (vrtljaki) ter stojnicami z *mandolatom*, *fritelami*, kandiranim sadjem ter vso (ne) potrebno šaro, ki pritiče koncu tedna po andrejevem in pred miklavževim.

Ko sem se leta 2003 preselila na Goriško, sem se ob velikih besedah o »dveh Goricah – enem mestu«⁶⁹ nadejala, da bodo moji otroci rasli v dvojezičnem okolju Goriške, in sem bila nemalo razočarana nad silo, s katero je leta 1947 zarezala v Goriško meja med Jugoslavijo in Italijo, tako da so moji otroci še dobrih šest desetletij kasneje odrasčali v okolju dveh ločenih mest in jezikov (Ledinek Lozej 2018). Dveh neenakopravnih jezikov, kot izpostavi Marušič. Kateri jezik bomo govorili – ne na uradnih srečanjih, kjer je zagotovljeno tolmačenje, ampak pri operativnem upravljanju in neformalnem sodelovanju – je navadno problem. Z vzpostavitvijo ključnega instrumenta evropskega čezmejnega sodelovanja Evropske zveze za teritorialno sodelovanje (EZTS) med obmejnimi občinami Gorica, Nova Gorica in Šempeter - Vrtojba, je bilo izhodiščno rečeno, da bomo govorili vsak v svojem maternem jeziku, pa se je v izogib dominaciji italijanščine dogodilo, da sedaj vsi govore v angleščini, neformalno pa navadno prevlada italijanščina. Kot zaključí Marušič:

67 Branko Marušič je npr. do leta 1947 hodil na goriško glasbeno šolo.

68 Predvsem (ne pa izključno) v italijanskih medijih so ob podiranju železne ograje pred železniško postajo v času vstopanja Slovenije v Evropsko unijo (2004) ter priključitvi v schengensko območje (2007) mejo pogosto populistično označevali kot »železno zaveso« oziroma »mali Berlin« (prim. Širok 2010; Ramšak 2015).

69 Sergij Pelhan, predsednik Skupščine občine Nova Gorica, je s sloganom »dve Gorici – eno mesto« leta 1990 sprožil plaz odobravanj in nasprotovanj – tako v mestu kot na širšem območju Slovenije. Vinko Torkar je v *Urbanem izzivu* postavil protitezo »ena Gorica – dve mesti« (Jerman 2008; Marušič 2017; Vuga 2018).

■ Ob maketi Nove Gorice (fotografija Maja Topole, 2022)

Da bi od Italijanov pričakovali, da se bodo učili slovenščino, je redko. Na slovenski strani pa vsi vsaj pasivno obvladajo italijanščino.⁷⁰

Zapis pripovedi Branka Marušiča, 2. junij 2022, Nova Gorica

Na »pravi« sprehod po zgodovini mladega mesta nas je po pogovoru z zgodovinarjem Brankom Marušičem popeljal Blaž Kosovel. Blaževa avtorska pot se, tako kot turistična zloženka ob poti, imenuje *Od socialistične izložbe na Zahod do Evropske unije* (2018). Samostojni podjetnik na področju kulture, doktor kulturologije,⁷¹ ki nam je po letih in raziskovalnih vzgibih blizu, je na družbenem omrežju takole predstavil turistično pot, na katero smo se podali:

Prilagojeno, modularno, vsestransko. Informacije, ki jih drugi zgolj omenjajo, mi pojasnimo in kontekstualiziramo. Format ohranjamo preprost, saj je bistvo v vsebini. Naj bo izkušnja del vaših prihodnjih spominov.

Kosovel 2022a

Blaž je sicer tudi član propulzivnega Društva humanistov Goriške, ki izdaja revijo *Razpotja*, katere namen je

omogočiti odprto in argumentirano razpravo o najrazličnejših temah sodobnega sveta, o katerih pogosto govorimo, a jih mnogokrat obravnavamo površno in brez temeljitega premisleka,

Razpotja 2022

in organizira novogoriški festival Mesto knjige. V okviru enega izmed preteklih festivalskih dogodkov so želeli izvesti vodenje po Novi Gorici, ker pa vodiča niso našli,

⁷⁰ Temu lahko pritrdim. Ko sem se priselila, sem se nemudoma vpisala v tečaj italijanskega jezika na Ljudski univerzi v želji po vsaj pasivnem obvladovanju sporazumevanja. In za razliko od moža in njegove družine, ki je v Gorico hodila zgolj po nakupih, sem z namenom premoščanja fizičnih in jezikovnih ločnic otroke vztrajno vozila na poletne lutkovne predstave v Nadiških dolinah in zimski gledališki abonma v Kulturni center Lojzeta Bratuža, ki ju je organiziral goriški CTA (*Centro teatro animazione e figure*).

⁷¹ Svojo doktorsko disertacijo je nedavno prelin v monografijo s pomenljivim naslovom *Zakaj ZDA nimajo ministrstva za kulturo: Od agrikulture do kulturne industrije, od mesta Rim do ameriške civilizacije* (Kosovel 2022).

ga je prevzel Blaž. Pove nam, da je vodenje pripravil na podlagi prispevkov, ki jih je petindvajset Novogoričanov spisalo za *Razpotja*, posvečena sedemdesetletnici mesta (Kosovel in Kosovel 2017) ter na podlagi lastnega raziskovalnega dela za serijo oddaj *Goriški sprehodi* (2015–2019). Navdihnil ga je tudi pionirski videoesej Anje Medved in Nadje Velušček *Mesto na travniku* (2004). Ocenjujem tudi, da v veliki meri sledi pripovedi Tomaža Vuge *Projekt: Nova Gorica* (2018), ki se je utrdila in se še utrjuje kot dominantni narativ urbanistično-arhitekturne izgradnje Nove Gorice, in ki jo le občasno prebijejo alternativni pogledi.⁷²

Sprehod začnemo ob maketi mesta, ob Novi Gorici, »kot naj bi bila«, s pogledom, upr-
tim v prvotno idejo Ravnikarjevega urbanističnega načrta – o velikem, lepem in ponos-
nem mestu, ki »bi sijalo prek meje«. Vodnik nam predstavi osnovne geografsko-zgodo-
vinske okoliščine nastanka novega mesta, izpostavi, da ideja o Novi Gorici ni lokalnega,
marveč državnega pomena, pri čemer naj ne bi šlo za novozgrajeno industrijsko, am-
pak upravno-administrativno središče. In prav pri izgradnji novega mesta se začenja
»problem Nove Gorice«, pravi Kosovel. »V Novi Gorici so vsi priseljenci, so vsi pionirji.«
O problemu Nove Gorice in o tem, zakaj Blaž povedi ni postavil v prvo osebo, se za hip
zamislim, a me pripoved gostobesednega vodiča že zapelje naprej v naštevaje snoval-
cev »socialistične izložbe na Zahod« – Eda Ravnikarja, avtorja zasnove mesta ob magi-
strali, arhitekta Vinka Glanza, avtorja občinske stavbe, kiparja Borisa Kalina, slikarja
Slavka Pengova in Toneta Žnidaršiča ter mozaičarja Alfia Tambossa, ki so sodelovali pri
likovni opremi občinske stavbe, samih velikih imen sočasne urbanistične, arhitekturne
in likovne ustvarjalnosti v Sloveniji.⁷³ Opazimo, da na maketi ob glavnem trgu ni cerkve,
kot smo jih navajeni v evropskih mestih, ampak je tam predviden kulturni dom.⁷⁴ Glavni
trg pred občinsko stavbo ni tlakovan, ampak je poraščen s travo. Tako ostaja novogori-
ški travnik pendant starogoriškemu tlakovanemu Travniku, glavnemu trgu v Gorici, ki
se v italijanščini uradno imenuje Piazza Vittoria, neformalno v slovenščini pa Travnik.
In obadva sta povezana s tolminskimi puntarji; na starogoriškem Travniku so jih po-
bili, po njih pa se imenuje ulica ob novogoriškem travniku pred občinsko stavbo. Pri
poimenovanju ulic izvemo še, da nobena novogoriška ulica ni poimenovana po ženski,
kar je za novo mesto, ki naj bi bilo zgled nove enakopravne socialistične družbe, prese-
netljivo. Glavnina poimenovanj je povezana z dogodki ali osebnostmi iz druge svetovne

⁷² Med širšimi in drugačnimi pogledi naj omenim v širši kontekst novih mest postavljen premislek Jureta Ramšaka (2015) ali Fedje Koširja v dokumentarnem filmu *Idealna mesta* Amirja Muratovića (2021) ter prispevke Eve Sušnik (Sušnik 2022; Sušnik in Kosovel 2022).

⁷³ Podrobneje prim. Di Battista in Mohar 2019.

⁷⁴ Nova Gorica je bila v časniku *Družina* označena za »mesto brez zvonikov« (Klemenčič 1966: 34); prvi zvonik je dobila šele leta 2001 pri cerkvi Kristusa Odrešenika (Martelanc 2016: 32).

■ Mesto park (fotografija Maja Topole, 2022)

vojne. Na drugi strani meje, v Gorici, tam, kjer je Travnik tlakovan, nosijo ulice imena dogodkov iz prve svetovne vojne.

Sprehod nadaljujemo kronološko – po Magistrali, ob kateri je šest ruskih blokov. Magistrala in ruski bloki so edini realiziran del Ravnikarjevega ambicioznega urbanističnega načrta. Ko se namreč po informbiroju leta 1948 »železna zavesa« preseli na mejo z Madžarsko, Ravnikarjev izvirni načrt zastane. Na poti ob Magistrali zastanemo tudi sami, pri spomeniku Rada Simonitija, ki je uglasbil *Vstalo Primorsko*, ter pri spomeniku *Graditeljem Nove Gorice* Zmaga Posege iz leta 2008. Mladinske brigade, ki so gradile mesto, primerja Blaž Kosovel s sodobnim Erasmusom, programom Evropske unije, ki podpira izobraževanje in usposabljanje mladih z izmenjavami. »Če Erasmus omogoča izmenjavo in pretok znanja v družbi znanja, so v družbi dela skupaj delali, izmenjevali so delo.« Sledi še postanek pri spomeniku *Vrtnice* Negovana Nemca, cvetlice, ki so jih množično sadili v času hortikulturenega urejanja mesta in ki je dobila mesto v novogoriškem grbu. Direktor novogoriške Komunalne Žarko Bole je imel prijatelja, Miho Ogorevca. Včasih takšne majhne, navidežno nepomembne vezi spremenijo veliko sliko. Miha Ogorevc je bil namreč direktor Arboretuma Volčji Potok, Nova Gorica pa je postala, tudi po zaslugi tega poznanstva ali ravno zaradi njega, dom raznolikih dreves in vrtnic. In kako ter zakaj se je vrtnica znašla v grbu? Kot je Petri Kolenc povedal sogovorec, niso želeli imeti ne partizanske simbolike ne solkanskega mostu, ampak nekaj svežega, nekaj, kar bi lahko simboliziralo odprtost novega mesta. Vrtnica je bila prikladna, prvič zaradi nasadov vrtnic v mestu in drugič zaradi tradicije gojenja vrtnic v Rožni Dolini (Kolenc 2016: 18–19).⁷⁵ Zanimivo, da novogoriški grb, ki sicer bolj kot na cvet vrtnice spominja na kvadratno oblikovano stisnjeno pest ali na *vrzoto*,⁷⁶ kot se pošalijo nekateri, ni povezan z burbonkami, ki cvetijo v rožnem vrtu pri frančiškanskem samostanu na Kostanjevici. Te so nasadili šele okoli leta 2003 in so poimenovane po otoku Bourbon (danes Réunion), ki je bil svoj čas v lasti francoske kraljevske dinastije Burbonov, katere člani so pokopani v samostanu na Kapeli. A stvari se večkrat jasno izrišejo šele retrogradno. Prekrivanje med burbonkami, novogoriškim grbom, nasadi vrtnic ter Rožno Dolino se je namreč oblikovalo naknadno, predvsem v okviru Festivala vrtnic, ki ga že poldrugo desetletje organizira Goriško društvo ljubiteljev vrtnic.

⁷⁵ Rožna Dolina naj bi se imenovala po plemiški družini Baronio, ki ji je leta 1740 dobila plemiški naslov von Rosenthal. Vse do druge svetovne vojne je imela v Rožni Dolini, nad današnjim mejnim prehodom, vrtnarijo in rozarij družina Voigtlander, ki se je zatem preselila v Moš (ital. *Mossa*) (Kolenc 2016: 19).

⁷⁶ Narečni izraz za ohrovt.

Ko se mi čedalje bolj dozdeva, da se bo vodnikova zgodba osredinila zgolj na graditelje, ideatorje in realizatorje novega mesta, me njegova pripoved in koraki presenetijo. Ustavimo se pred domačijo družine Vecchiet, enoosno dvoetažno kmečko stavbo, eno izmed redkih ohranjenih stavb spred druge svetovne vojne (Nusdorfer Vuksanović 2002). Glede na priimek ugotavljamo, da je to najverjetneje vzhodna meja furlanske poselitve. Sprašujemo se, kam so šli maloštevilni furlanski prebivalci, katerih stavbe so bile pri realizaciji ideje o Novi Gorici, podrte. Vodnik ne ve odgovora, hiša, tako drugačna od stavb okoli nje, je nema priča nekega drugega časa, druge podobe kraja, ki v socialistični izlozbi nima pomena. Dediščina je vedno kuriran izrez preteklosti.

Sledi predstavitev stanovanj in življenja v Ravnikarjevih blokih, šestih blokih, ki se jih je prijelo ime »ruski bloki«. ⁷⁷ Stanovanja so bila zgrajena po meščanskih vzorih in po mnenju Blaža Kosovela »neusklajena z idejo izgradnje novega človeka«. Neusklajenosti navkljub so bila stanovanja zaželeni: mesto je namreč pritegovalo pisano množico najrazličnejših kadrov iz republiških središč in tudi iz mestnega zaledja, tistega bližnjega in tudi tistega malo bolj oddaljenega. Iz vasi s Trnovsko-Banjške planote in iz Zgornje Vipavske doline so v mesto prihajali kmetje, ki so poleg para rok s seboj prinesli tudi vas. Zgodbe o kravah v stanovanjih, prascih v kopalnicah ter kurnikih in hlevih v parku so del novogoriške folklore, dejstvo pa je, da so novi prebivalci, bodoči tovarniški delavci, stanovanja, park in mesto prikojili svojim potrebam in načinu življenja. In ker je sčasoma umanjalo denarja za gradnjo blokov, so med bloki zrasle vrstne hiše, sledile so dvodružinske in zatem individualne stavbe. In med njimi vrtilčki s solato in paradižniki. Naš vodnik pravi, da »vstopamo v nov prostor, ki nima modernistične arhitekture, ampak [...] ohranja neko ruralnost«, ter sklone, da »še vedno nismo pravi meščani«. Za razliko od uvodne predstavitve je komentar tokrat v prvi osebi. Vsebinska v povezavi z maloštevilno rabo prvoosebne pripovedi me preseneti. Zdi se namreč, da zaradi specifik nastanka in razvoja prav Nova Gorica nudi možnost presejanja razredno oziroma teritorialno pogojenega opredeljevanja novogoriškosti. Sama se pač počutim Novogoričanko. ⁷⁸

⁷⁷ Kot v žepnici razkriva Alenka di Battista (2021: 60), je za to poimenovanje več bolj ali manj verjetnih razlag. Po eni različici naj bi njihovo gradnjo financirali Rusi, kar pa ne bo držalo, saj so bile leta 1948 zaradi izključitve Komunistične partije Jugoslavije iz Informbiroja prekinjene vse politične in gospodarske vezi med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo. Po drugi in najverjetnejši razlagi naj bi ime izviralo iz besede »rusi« oziroma rdeči bloki, saj so bili do sredine petdesetih let neometani in zato opečnato rdeče barve. Po tretji različici naj bi bili tipološko zelo podobni tistim v Rusiji, kar pa tudi ne drži.

⁷⁸ In mojo novogoriškost je pred časom, ko sem se od službe na Delpinovi ulici do mestnega gozda Panovec odpeljala z avtom (namesto po svoji stari navadi peš), končno prepoznal in priznal tudi moj Novogoričan. V Novi Gorici namreč nihče ne hodi peš in se povsod odpravijo z avtom.

Kronološki sprehod nadaljujemo po Delpinovi ulici, nekdanji Cesti številka 5, ki jo Blaž poimenuje *historic downtown*, najstarejše mestno središče.

Velikopotezni zastavek Magistrale je poleg drugih monumentalnih stavb predvideval tudi velik hotel s kavarno in restavracijo. A ker je v novih pogojih ta postal prevelik zalogaj, so se v pričakovanju boljših časov odločili, da bodo zgradili manjšega na vzporedni Cesti 5.

Kosovel 2018

V hotelu so kasneje, v osemdesetih letih, z namenom »kraje zahodnih deviz« odprli igralnico, ki je bila spričo gospodarskega razcveta v Italiji precej dobičkonosna. Nasproti hotela so leta 1957 postavili tri podolgovate stavbe, v katerih so bili v pritičjih trgovina, pekarna, kavarna, frizer, bombonjera, brivec, mesnica in tržnica, v nadstropjih pa stanovanja. Stanovanjski deli v nadstropju so kasneje postali pisarniški prostori Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine, goriškega uredništva *Primorskih novic*, Raziskovalne postaje Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Turističnega društva Nova Gorica in drugih organizacij oziroma podjetij. V eni izmed stavb, morda v nekdanji kuhinji, imam pisarno tudi sama.⁷⁹ Pri vходу na mestno tržnico, ob enem izmed vogalov hiš, se za hip ustavimo. Pred nami je majhna neugledna tabla z osmrtnicami, na katero je Blaža opozoril eden izmed njegovih prejšnjih obiskovalcev turistične poti.

Zaokrožimo še po nekdanjem goriškem pokopališču, ki je delovalo od leta 1880 do prve svetovne vojne, na katerem je danes zgrajeno središče mesta in čigar ostanki so vidni ob avtobusni postaji. Čeprav pokopališče ni označeno, dobi svoj prostor v Blaževi pripovedi. Prostor pozabljenih nagrobnikov in odtečenega časa, ko so v mestu živeli tudi Nemci, o čemer priča »pozabljen« nagrobni kamen, je ena izmed točk njegove turistične poti. »In ta dvojna pozaba« – pri čemer misli na spregled pokopališča pri načrtovanju novega mesta ter neodstranitev nagrobnikov – »je naš edini jasen spomin na pokopališče.« Včasih je tudi pozaba dobra za kaj.

Nasproti pokopališča stoji prvi novogoriški javni spomenik, *Ikarus*,⁸⁰ spomin na Edvarda Rusjana, ki je leta 1909 poletel z letalom Eda, s katerim se je leta 1911 smr-

⁷⁹ Vhod v pisarniške prostore Raziskovalne postaje ZRC SAZU je z zadnje, tržnične strani, pogled iz pisarne na prvo mestno središče pa je z vrha, kar je pravzaprav metafora mojega vstopa v mesto.

⁸⁰ Po mnenju vodiča spominja na X-Wing Fighterja iz nadaljevanke *Vojna zvezd* oziroma na krsto, kileti.

tno ponesrečil na predstavitvenem poletu v Beogradu. Po Rusjanovem letalu Eda so poimenovali tudi novozgrajeno megalomansko večnadstropno stavbo, ki je pohodila travnik, na katerem je stal spomenik. Kot pravi naš vodič, je že v ime stavbe vpisana tudi njena smrt. Pravzaprav več smrti. Družba, ki je stavbo gradila, je propadla, prodali so le nekaj stanovanj in poslovnih prostorov. Stavba, črna in velika, takšne vrste, ki pospeši korak in srce, je zgrajena slabo. Občasno odpade kakšno okno, v prazne prostore so preselili Center za socialno delo in Zavod za pokojninsko in invalidsko zavarovanje. Kako se počutijo stranke centra in zavoda v tej zlovešči črni ladji? Morda jim uteho dela veliki plutovec, ki tiho in vztrajno raste v senci velike črne stavbe. Črna stavba, plutovec in Eda delujejo nadrealistično, nenavadno, morda absurdno, vsekakor postmodernistično. Trojica, ki kljubuje epistemični gotovosti, zlahka najde mesto v Blaževi pripovedi.

Od Rusjanovega spomenika nadaljujemo proti Bevkovem trgu po Trgovski ulici. Sredi šestdesetih let so tu začeli projektirati nov trgovski center in Trgovska ulica je bilo prvo območje za pešce v Jugoslaviji. V osemdesetih letih so območje za pešce razširili še na današnji Bevkov trg, nekakšno samoniklo središče mesta – kot zapiše naš vodnik, »nov trgovski center je dobesedno pokazal hrbet magistrali in osrednjemu prostoru pred občinsko stavbo ter postal novo središče mestnega življenja« (Kosovel 2018). In res, na območju je živahno ob vseh urah dneva. Igrala omogočajo, da se malčki mirno igrajo, medtem ko starši srkajo kavo, dopoldne, v času šolskih malic in odmorov, klopce zasedejo srednješolci, popoldne in na večer, še posebej takrat, ko se na trgu odvijajo prireditve, pa trg kipi od življenja. Poleg trgovin, kulturnega doma in banke so na trgu lokali vseh vrst – od hipsterske Fabrike, priljubljene neapeljske picerije, kosovske ponudbe sladoleda in kave, Galusa z izbranimi pivi ter (žal) propadle vinoteke. Tudi knjigarna je tu, da lahko starši pred ali po kavi kupijo še pozabljene zvezke, ukradene radirke in izgubljene šilčke. Središče, ki deluje kot zavetišče, takšno, ki nudi človeku prav vse, kar potrebuje.

Na zadnji točki sprehoda se ustavimo še pred Perlo, nekdanjimi Argonavti in Iskro Delto, pred katerimi je svoj čas stala sončna betonska ura skupine UHO. Neumerjeno betonsko uro so podrli za igralniško dvorano, ki zdaj kroji čas po svoji meri. Nasproti Perle je »kitajski zid«, največje goriško blokovsko naselje ob ulici Gradnikove brigade. Med Gradnikovimi (kot sem se tudi sama že priučila napačnega množinskega poimenovanja ulice) in Perlo je ogromno parkirišče, nad katerim sega pogled proti vhodu v Soško dolino med Sabotinom in Sveto goro. Na prvem je napis TITO, na drugem pa romarska cerkev. Za Titom, na italijanski strani, sveti menda še velika italijanska zastava. »Mejni simboli pač, simboli prevzetja in osvoboditve,« zamahne Blaž z roko. Stvar perspektive, vsaj za Sabotin.

Ob koncu turistično-izobraževalne poti se odpravimo mimo Borovega gozdčika in knjižnice Franceta Bevka do avtomobilov. Ko nam Blaž razlaga o formalnih vidikih stavbe in njenem avtorju ter opozori na pomanjkljivosti, si ne morem kaj, da ne bi omenila, da je knjižnica kljub vsemu vendarle funkcionalna. Zelo funkcionalna! V letih, preden sem dobila delovno mesto na Delpinovi, sem številne študijske in delovne obveznosti opravila za mizo ob velikih oknih knjižnice. Imajo bogat časopisni in domoznanski oddelek, zelo prijazno osebje, pa tudi koticke za delo v večjem ali manjšem miru. Ko so bili otroci še majhni, smo si skoraj tedensko sposojali slikanice na otroškem oddelku. Parkirali smo na Grčni, pri tistu in tašči, in se zatem sprehodili mimo igral do knjižnice. Najstarejša hči ne bi opravila mature, če se ne bi skupaj s sošolkam učila v knjižnici, tudi njene mlajše sorojence pogosto zanese tja. Velika modernistična stavba je del našega vsakdana. Zato me pripovedovalčevo nizanje zmot in površnosti zmoti. Kot prebivalka mesta jih ne zaznam (več), jih ne iščem, zgolj živim v, okoli ali poleg njih. Pravzaprav zanikam njihovo napačnost. »Luknje« in »zdrsi«, »nepravilnosti« in »neskladja« postanejo udomačen prostor mojega vsakdana, kjer nepravilnosti vidim zgolj v narekovajih.

Zapeljemo se še do Trga Evrope ob železniški postaji, do Piazza Transalpine, kot imenujejo skupni trg na italijanski strani. Območje pred severno goriško železniško postajo, postavljeno leta 1906, je leta 1947 razdelila mejna črta, na katero so namestili kolobarje bodeče žice in kasneje železno ograjo. Trg je fizično stičišče med mestoma in obenem »kraj spora«, prizorišče, na katerem se razkrivajo (dejanske in spodbujane) razlike, nasprotja, nasprotovanja, spoprijemanja, subverzije, upor, pa tudi stičnosti v iskanju skupnih interesov in povezovanja (Low in Lawrence-Zúñiga 2003). V času nape- tih odnosov med državama po drugi vojni so na obeh straneh žice oblastniki organizirali demonstracije, že od sedemdesetih let pa sledimo težnjam po preseganju fizične ločnice, saj so ob nekaterih čezmejnih športno-rekreativnih dogodkih del ograje začasno odstranili. Po letu 1989, padcu berlinskega zidu, so postale pobude po odstranitvi ograje vse pogostejše in glasnejše; ograja je bila večkrat začasno odstranjena za potrebe političnih, športnih in kulturnih dogodkov. Povsem v ospredju pa je bilo območje v času približevanja in vstopanja Slovenije v Evropsko unijo. Občinski upravi sta sklenili območje preoblikovati v trg – reprezentativno območje obeh mest, prizorišče javnih srečanj in prireditev na različnih ravneh s simboličnim *Mozaikom nove Evrope* Franka Vecchieta, ki predstavlja razpad mejnega kamna št. 57/15, ki je nekoč stal na tem mestu. Ob pridružitvi deseterice Evropski uniji leta 2004 je bil prav tu osrednji dogodek, ki se ga je med drugimi udeležil tudi takratni predsednik evropske komisije Romano Prodi. Ob dogodku je bila na trgu odstranjena ograja, kar je bilo v nekaterih medijih opisano celo z metaforo »padec poslednjega berlinskega zidu v Evropi«. Takratni goriški župan Vittorio Brancati (2004: 1) je ob tem izjavil: »Mejo nam je uspelo dokončno

porušiti. Pomagajte nam zdaj rušiti še meje in pregrade v glavah.« Navkljub besedam o »enotni identiteti obeh mest«, »grajenju skupne prihodnosti«, se je zalomilo že pri skupnem poimenovanju trga – ta se na slovenski strani imenuje Trg Evrope, na italijanski pa Piazza della Transalpina, po postaji na bohinjski železniški progi (Jerman 2008). Trg naj bi bil tudi eno osrednjih prizorišč leta 2025, ko bo Nova Gorica z Gorico Evropska prestolnica kulture (EPK). Toda na mednarodnem natečaju izbran arhitekturni projekt za prenovu skupnega trga in vzpostavitev Epicentra, osrednjega prizorišča in investicije v okviru EPK, je mozaik Franka Vecchietta – dasiravno so ga za razliko od trga uspeli poimenovati z enotnim imenom *Mozaik nove Evrope / Mosaico della nuova Europa* – spregledal in povozil. Blaž nam na trgu podrobneje razloži peripetije okoli ponesrečenega natečaja in ponovno našteje kup anomalij in zdrsov. V pogovoru se dotaknemo še zadnje v nizu mej na tem trgu, ki je bila postavljena v času pandemije novega koronavirusa.

Sicer pa je Trg Evrope trg fotografiranja. V času našega obiska se pripelje avtobus italijanskih turistov, ki se sramežljivo sprehajajo po trgu; zdi se, da se še vedno ne drznejo prestopiti simbolne ločnice. Posnamejo množico fotografij in selfijev, ki so verjetno nemudoma objavljeni na različnih družbenih omrežjih. »Vse, kar turisti vidijo od Nove Gorice, je ta trg,« pravi Blaž, ki s svojimi vodenimi ogledi, kot pripomni, želi preseči to prakso. Tik ob lokalu na železniški postaji, kjer popijemo kavo, pokukamo, a ne vstopimo, v muzejsko zbirko, ki domuje v stavbi železniške postaje. Muzejsko zbirko, kot tudi druge zbirke na meji (pokopališče v Mirnu, muzejsko zbirko na Pristavi ter stražni stolp na vrtojbenskem polju) vključuje Blaž v druga vodenja po Vipavski dolini in Brdih. Na kavi ob Trgu Evrope mu predstavimo tudi naše početje – opazovanje dediščinjenja. Na našo predstavitev se Blaž odzove nekako nepričakovano, saj se zelo prostodušno umesti med tvorce in soustvarjalce dediščine. »Nihče pač tega ne počne,« pravi, zato se je dediščinjenja lotil sam. Navedeno me preseneti; kot raziskovalka zelo nerada prevzamem tvorno vlogo, dasiravno okoliščine pogosto silijo v to, Blaževo razumevanje raziskovanja in dediščinjenja pa je kompatibilno.

V delavnici po hodinarju, v senci pisarne na Delpinovi, udeleženci hodinarja ugotavljamo razločke med našima sogovorcema, nizamo vtise in razmisleke ter prepletamo misli. Skupno grajenje znanja je pravzaprav ena izmed posebnosti hodinarsko-diskusijske metode, ko prepletamo misli do točke, ko vsi skupaj postanemo avtorji zapisov, tudi tega. Skupaj smo ugotavljali, da nas je vsak izmed sogovorcev potegnil v »svojo Novo Gorico«, ki jo je začinil s svojo perspektivo, znanjem, zanimanji in osebnimi karakteristikami. Branko Marušič, zgodovinar, Solkanec in graditelj mesta, govori o Novi Gorici podatkovno gosto, z globoko in široko perspektivo raziskovalca domačina. Tudi emotivno in osebno. Blaž Kosovel predstavlja glas intelektualca srednje generacije, ki se v dediščinjenje podaja iz podjetniških in raziskovalnih vzgibov. V vodenju vsesko-

zi diskutira z lastno domačijsko vednostjo ter tako pravzaprav afirmira pastiš drugih narativov. Njegovo vodenje je, kot je na delavnici izpostavila Martina Bofulin, metafora turista, kot ga je nasproti vagabundu in romarju sopostavil Zygmunt Bauman, tisti Bauman, ki je imel svoje zadnje javno predavanje o negotovosti in nesigurnosti prav v Gorici.⁸¹ Oziroma, kot je po delavnici slikovito zapisala Nataša Rogelja Caf, nas je naš prvi sogovorec

kljub temu, da je pred nas razgrnil politično zgodovino območja, popeljal skozi mesto »peš, čeprav v pisarni«, medtem ko nas je drugi govorec popeljal preko mesta na »leteči preprogi«, čeprav smo bili z njim na hodinarju.⁸²

Naša hoja po mestu je bila bolj opazovanje z udeležbo na avtorskem turistično-izobraževalnem vodenem ogledu, spremljanje mobilne prakse vodenja po mestu, kot pa orodje za izkustveno zaznavanje mesta. Turističnoizobraževalni sprehod, čigar perspektive je v monografiji *Ab inizio: Moderne ideologije in izgradnja novega urbanega prostora* (2015) na primeru dveh novih mest, Raše in Nove Gorice, premislil Jure Ramšak. Kot ključen element pri načrtovanju kulturnega turizma je izpostavil vključevanje čim večjega kroga lokalnih deležnikov.

Skupna značilnost mest, kjer uspešno razvijajo raziskovalno, izobraževalno in turistično ponudbo na osnovi modernistične arhitekturne dediščine, je intenzivna vključenost različnih združenj, društev, neprofitnih organizacij ali zgolj skupnih zavzetih posameznikov [...]. Povečini gre za arhitekte, umetnostne zgodovinarje, zgodovinarje, etnologe in podobne profile mlajših izobražencev, ki so se sčasoma organizirali in začeli sodelovati z lokalnimi upravami, muzeji in izobraževalnimi institucijami ter pridobili določena sredstva za razvijanje lastnih projektov.

Ramšak 2015: 104

V opisu bi lahko prepoznali našega drugega vodiča, ki spretno in podjetno šiva novogoriško krpanko dediščine iz zapuščine arhitekturnega modernizma, novega mesta in mejnosti območja. Vsakozi ostaja odprt za dialog s sprehajalci, za snovanje turistično-

81 22. maja 2015 v Teatro Verdi v okviru festivala *È storia*.

82 Prav zato nas je presenetilo – ali pa pravzaprav ne, saj se sklada s postmodernistično fluidnostjo – da se Blaževu podjetje imenuje Insider.

-kulturne poti in posledično za dediščinjenje v dialogu. Gre za vodiča, ki prevzema vlogo komunikatorja (Cohen 1985), kulturnega posrednika (Salazar 2014) oziroma mediatorja (Holloway 1981; Weiler in Black 2015; Feldman in Skinner 2018). Turistični produkt *Od socialistične izložbe na Zahod do Evropske unije* pa ni le vodičev ekonomski, ampak tudi simbolno-identifikacijski produkt,⁸³ in nasprotno, sledeč Noelu Salazarju (2010, 2014) lahko trdimo, da v dobršni meri črpa iz širših skupnih imaginarijev. Na našem sprehodu smo pri dediščinjenju deležili tako udeleženci kot vodnik, s katerim smo bili generacijsko povezani in smo delili tudi pozicijo raziskovalcev, ki se, po svojih močeh, odmikajo in utapljajo v predmetu raziskovanja. In vsak izmed nas si s hojo utira novo pot, čeprav tu in tam stopi ali preplete svoj korak s koraki predhodnikov ali sopotnikov.

Na koncu hodinarja sem razmišljala, kaj bi – v postmodernem participatornem duhu – sama želela pokazati sopotnikom in kako po svojih insajderskih močeh obarvati sprehod. Vsekakor bi želela pokazati Grčno. Tisto Grčno, ki jo je mestni urbanist Tomaž Vuga označil za »stihijsko naselje« in povzel govorice, da zaradi »neenotnosti zazidave« ter »neposrečene in celo kičaste izbire fasadnih barv« izgleda, »kot bi Bogu iz žaklja padla« (Vuga 2018: 160), in kjer si je, kot je bilo zapisano uvodoma, Franc Lozej ustvaril dom. Dodala bi še moj prvi (novo)goriški sprehod – spust z Grčne mimo ruskih blokov v *historic downtown* na Delpinovi, kjer sem v vinoteki kupila steklenico vina za (takrat še bodočo) taščo in tasta. Takrat si seveda nisem predstavljala, da bom čez nekaj let dobršen del svojega vsakdana preživljala prav v pisarni z balkonom nad Delpinovo, metafori moje vpetosti v mesto. In kako sem pravzaprav vzljubila Novo Gorico, pri čemer ne vem natančno, ali sem sama udomačila mesto ali je slednje udomačilo mene.

⁸³ Philip Crang ugotavlja, da turistični delavci ne producirajo le turističnega produkta, ampak tudi sebe (Crang 1997).

> Sedem antropoloških esejev

Kje je Rižana?

Raziskovati, misliti in hoditi z reko⁸⁴

Nataša Rogelja Caf

Z reko je tako. Kar se je zgodilo zgoraj, boš videl spodaj, kar delamo danes, bodo vidli jutri. Recimo tisto izlitje kerozina pri Hrastovljah pride povsod, gre pod zemljo, ne! In že prej so ble nesreče. Enkrat se je šleper z bananami zvrnil pri Rižani, cel šleper banan, so banane plavale po reki, Bonita banane, in smo jih lovili!

Pogovor z ribičem iz Ribiške družine Koper, julij 2020

Raziskovati reko, misliti reko, hoditi z reko in pisati o reki je skorajda detektivsko početje. *Kar se je zgodilo zgoraj, boš videl spodaj, kar delamo danes, bodo vidli jutri*, preteklost pa je neizbežno vtisnjena v sedanost in prihodnost, posredno ali neposredno, očitno in manj očitno, skrita ali razkrita. Raziskovati reko je tudi vaja v povezanosti in raztapljanju meja, med vami, nami in njimi, med včasih, danes in jutri, tudi zgoraj in spodaj. Ko smo raziskovalke,⁸⁵ ki smo se udeležile hodinarja ob reki Rižani, vročega julijskega jutra ob izviru razgrnile stare zemljevide reke in kasneje primerjale svoje izkušnje hoje s spomini, izkušnjami in izsledki sogovornikov, ki živijo ob, z in od reke, je bil preplet (ne)vidnih časovnih, prostorskih

⁸⁴ Krajša različica pričujočega članka je bila prvič objavljena 9. septembra 2021 v spletni reviji *Alternator* (Rogelja Caf 2021).

⁸⁵ Hodinar ob Rižani, izveden julija 2020, je bil del projekta *Doživljanje vodnih okolij in okoljskih sprememb v Albaniji, Srbiji in Sloveniji*. Udeležile smo se ga Nataša Gregorič Bon, Ana Jeltnikar, Urša Kanjir, Maja Petrovič-Šteger in Nataša Rogelja Caf.

in socialnih indic, idej in izkušenj reke – tistih, ki so se zgodile včasih, zgoraj ali spodaj – več kot očiten. Podobno kot reko sem si tudi raziskavo o njej in z njo začela predstavljati kot pretakajočo in nikoli končano obliko, ki meandrira med skritimi, manj skritimi in razkritimi sledmi, preči časovna obdobja, pa tudi vijuga med odprtimi vprašanji, ki zahtevajo nedokonč(a)ne odgovore in veliko mero intuicije, te tako zelo neznanstvene vrline, ki včasih poveže nepovezljivo in s tem (morda) razkrije samoumevno. Hoja ob štirinajstkilometrski strugi od izvira do izliva Rižane, nadgrajena z delavnico pisanja esejev, je služila kot vhod v raziskavo o Rižani, ki je kasneje meandrirala še med diskusijami in predavanji prek Zooma, (ne)spletnimi intervjuji, arhivskih raziskovanjem in (intuitivnim) povezovanjem. Esej kot prva materializacija raziskovalne izkušnje in prostor nadaljnega dialoga je prevzel obliko »spolzke metode«, podobne reki, ki seže onkraj dokaza, v svet namigov, slutenj in predvidevanj. Tekst, ki v gostem pletežu poveže različne svetove in (z besedami) seže onkraj besed. V nadaljevanju delim izbrane drobce začetka, ki je najverjetneje skalil že davno in katerega učinki bodo najverjetneje vidni šele nekoč. S tem ne mislim zgolj na projekt, katerega del je bil naš poletni hodinar, temveč tudi na širše polje raziskovanja voda, rek in drugih več-kot-človeških akterjev v antropocenu.

Preden se odpravimo na pot z reko, se ustavimo za hip še pri antropocenu in ontološkem obratu v antropologiji, da bomo reki lažje in morda drugače, čeprav ne nujno edino pravilno, sledili in prisluhnili. Ko govorimo o antropocenu, o posledicah modernosti, o klimatskih in okoljskih spremembah, se v razmišljanja antropologov večkrat prikra-dejo vprašanja o porajajočih se, novih, prihodnjih, pozabljenih ali že obstoječih (morda zgolj manj izpostavljenih) ontologijah, epistemologijah in metodologijah. Kot piše Amira Mittermaier (2021: 22), ki v svojo etnografijo vključuje boga, zahteva »etnografsko spopadanje z onkraj« spremembo na več ravneh – na ravni teorije, terena in tudi pisanja.

Na ravni teorije je prisotnih več predhodnih teoretskih debat, ki pomembno soustvarjajo pot razmisleka – med njimi debate v okviru ekofeminizma, ki združujejo ekološko in feministično perspektivo in podajajo pomembne argumente o medsebojni povezanosti vseh marginaliziranih subjektov, vključno z več-kot-človeškimi subjekti (Merchant 1990), kot tudi postkolonialne in dekolonialne študije, ki poleg materialnega in simbol-

nega opozarjajo tudi na epistemološko in ontološko nasilje.⁸⁶ Takšni razmisleki opozarjajo na raznolike svetonazore, ki odpirajo nove povezave, tudi takšne, ki si jih je težko zamisliti ali jih metodološko udejanjiti. Zaplete se namreč pri terenu samem. Kako organizirati etnografsko raziskavo z nečloveškimi akterji, kako »pristopiti k stvari«? Predhodne študije odpirajo različne konceptualne pristope (ki vodijo v različne tehnike in metode), med katerimi lahko izpostavimo vsaj tri: prvič, relacijski pristopi v navezavi s premisleki o družbeno-tehničnih relacijah, novem materializmu in teorijo akterja-mreže (ANT) ter študijami znanosti in tehnologije; drugič, izkustveni pristopi, v ozadju katerih so postfenomenološki premisleki in nereprezentacijske teorije; in, tretjič, komunikacijski pristopi, povezani z večvrstno etnografijo in ontološkim obratom (Noorani in Brigstocke 2018). Znotraj relacijskega pristopa postane povezovanje in prevajanje (med vsem in vsemi) ključna optika za razumevanje sveta, tako ljudi kot več-kot-ljudi, pri tem pa se avtonomija (ne)človeka zabriše do te mere, da v radikalni verziji pridemo do »izravnane« svet, morda celo do izbrisa razsvetljenjskega humanizma.⁸⁷ Komunikacijski pristop največkrat uporablja klasično antropološko opazovanje z udeležbo, ki rezultira v gostih in detajlnih opisih terenskih situacij, osrednji premisek tega pristopa pa se suče okoli vprašanja, kako lahko ljudje in več-kot-ljudje vzpostavijo komunikacijo ob predpostavki, da ljudje nismo ločeni od več-kot-ljudi. Eno bolj znanih del v okviru tega pristopa, ki gradi na drugačnih (ekoloških) ontologijah preučevanih skupnosti, je knjiga *How forests think?* južnoameriškega antropologa Eduarda Kohna (2013). Tretji, izkustveni pristop, ki smo se mu v naši hodopisni meditaciji z Rižano predale tudi udeleženke hodinarja, se problema loti nekoliko drugače, s »skokom na glavo«. Potop v izkušnjo v vsej svoji čutni in afektivni kompleksnosti se zdi v (post)fenomenološki perspektivi in v kontekstu nereprezentacijske teorije (Thrift 2007) ključen, pri tem pa se je za uspešno operacijo najprej potrebno znebiti predpostavke (in kritike), da so izkušnje zgolj osebne, zaprte, neprehodne in subjektivne. Bistven za takšen korak se zdi premik iz neposrednega opisovanja doživljanja izkušnje (fenomenologija) v izkušnjo, ki je del

86 V antropologiji so v tem kontekstu še posebej pomembni avtorji znotraj t. i. ontološkega obrata, kot sta Viveiros de Castro in Eduardo Kohn, ki sta na podlagi lastnih terenskih raziskav opozorila na drugačne (ekološke) ontologije preučevanih skupnosti, takšne, ki odpirajo prostor drugačnim epistemologijam in praksam (npr. »sporazumevanju z drevesi«; prim. Kohn 2013). In čeprav je razkrivanje drugačnih svetonazorov, ki nujno zahteva eksperimentiranje, dvom, preskušanje različnih stališč in stojišč, od nekdanj del antropologije (ali pa bi vsaj moral biti!), je ontološki obrat pred nas izrazil postavil vprašanje, kako (še drugače) misliti svet (vključno s preizpraševanjem epistemologij in metodologij).

87 Eden bolj znanih relacijskih pristopov se razkrije v teoriji ANT (Latour 2005), ki pripiše enakovredno družbeno vlogo nečloveškim akterjem, mreža pa postane veriga dejanj, v kateri vsak udeleženec v vsakem pogledu velja za mediatorja (Kopić 1999: 350). Takšna zastavitev prinaša pomembne implikacije za preučevanje nečloveških akterjev, odpira pa tudi številna vprašanja in kritike, ko svet izravna, ko potisne v ozadje vprašanja relacij moči, tudi »boljših« in »slabših« mrež (prim. Noorani in Brigstocke 2018: 18).

sveta (postfenomenologija). Podobno kot je v relacijskem pristopu ključna mreža, je za izkustveni pristop bistvena izkušnja. V metodološkem besedišču lahko rečemo, da gre za »uglaševanje«, za telesno bivanje v prostorih (medvrstnih) srečevanj, ki zahteva kreativne in spekulativne metode,⁸⁸ takšne, ki »objamejo« kontradikcije (Noorani in Brigstocke 2018: 20). Zapisati neizrečeno. Orisati nevidno. Hoditi z reko.

Ko smo končno zabredle v reko, nismo preveč razmišljale o teorijah in pristopih, čeprav so tudi ti, na policah naših pisarn, vsekakor sooblikovali naše misli. Naš terenski pohod je bil uvod v raziskavo, s poskusom hoje in pisanja pa smo se še najbolj pridružile izkustvenim, vsekakor eksperimentalnim potem, četudi so naše tipalke vseskozi brskale tudi po mreži pomenov in akterjev ter gradile na predhodnih, bolj klasično zastavljenih antropoloških terenih. Ob izviru smo si najprej ogledale različne zemljevide, ki jih je pripravila Urša Kanjir,⁸⁹ in primerjale svoje predstave Rižane z zemljevidi, razprostrtimi pod našimi nogami, kasneje tudi naše izkušnje »prehojene« reke s črto, zarisano na kartah. Srž raziskovanja (tudi vsakdanjega) je primerjanje, smo ugotavljale, srž razumevanja pa je najverjetneje preseganje primerjav, nekakšna harmonizacija večglasnosti, četudi protislovnih. Reka je bila na večini omenjenih zemljevidov vrisana večja kot na sodobnejših kartah (na zemljevidu iz leta 1562 seže Rižana do spodnje Kranjske), tudi veliko večja, kot smo jo izkusile same ali kot sem si jo drznila zamisliti. Tudi sodobnejši zemljevidi, ki so Rižano risali dosti manjšo in v skladu z današnjimi predstavami realnosti, niso ustrezali moji (poletni kot tudi jesenski) izkušnji hoje ob reki. Antropolog Tim Ingold v knjigi *The Perception of the Environment* (2000) govori o »kartografski iluziji« in opisuje moč metodologije hoje po prostoru, ki (lahko) briše in reflektira kartografske iluzije z drugega zornega kota, z zornega kota telesne izkušnje prostora. Velikost vrisane reke na starejših zemljevidih najbrž ni odražala zgolj njene dejanske velikosti, temveč je najbrž govorila tudi o tedanjih prostorskih predstavah kartografov, tehnikah prenosa sveta in dvodimenzionalno obliko zemljevida in družbeni

⁸⁸ Primerjaj npr. hojo z reko-duhom v članku z naslovom »Walking with a Ghost River: Unsettling Place in the Anthropocene« (Toso in dr. 2020).

⁸⁹ Ogledale smo si: zemljevid Istre izolskega kartografa Pietra Coppa iz leta 1525; zemljevid Vojvodine Kranjske in Istre habsburškega kartografa Wolfganga Laziusa iz leta 1561; zemljevid Furlanije, Krasa, Kranjske, Istre in Slovenske marke flamskega kartografa Gerharda Kremerja Mercatorja iz leta 1589; zemljevid Istre oziroma, nekdanje Japidije bolonjskega kartografa Giovannija Antonija Maginija iz leta 1620; zemljevid Kranjske, celjske grofije in Slovenske marke nizozemskega kartografa Willema Janszoon Blaeua, ki ga je izdal okoli leta 1666; zemljevid Kranjske, Krasa, Istre in Slovenske marke kranjskega polihistorja Janeza Vajkarda Valvasorja, objavljen v drugi knjigi *Slave vojvodine Kranjske* iz leta 1689; zemljevid vojvodine Kranjske kartografa Johanna van der Bruggena iz 18. stoletja ter zemljevid Etnični, okrožni, sodni, železniški in poštni zemljevid vojvodine Štajerske, Koroške, Kranjske, grofij Goriška, Gradiška, Istra in cesarskega mesta Trst, ki ga je v drugi polovici 19. stoletja na Dunaju izdal kartograf Franz Raffelsperger. Vsi omenjeni zemljevidi so zbrani v monografiji *Kartografski zakladi slovenskega ozemlja* (Gašperič in dr. 2020).

pomembnosti te reke, ki se je nam zdela neznatna, izčrpana, stisnjena med železnico in ceste ter v spodnjem delu, ob izlivu, pohojena z vozliščem cest in infrastrukturo Luke Koper. Ob izlivu, ujeta med pomole, ceste, vonj izpušnih plinov in vročino poletnega popoldneva sem se ozrla nazaj proti Serminu in si poskušala predstavljati, kakšna je bila delta Rižane pred sodobnimi infrastrukturnimi posegi, v daljni preteklosti, ob sončnem zahodu, opazovana z vrha osamelega serminskega griča, staroveške istrske naselbine v severozahodni Istri. Arheološke raziskave so na območju Rižane razkrile tudi pretekle infrastrukturne posege, hrastove in borove pilote, ki so »najverjetneje služili bodisi kot utrditev bankine ali pa za privez« (Gaspari in Erič 2005: 5). A vendar, četudi se strinjamo, da so posegi v/ob/z reko obstajali »od nekdaj«, je obdobje antropocena, povečanega človeškega vpliva, specifično tako za reko kot za današnje raziskave o rekah in vodah, pa tudi za tiste, ki bivajo ob in z reko. Gibson in dr. (2015) V knjigi *Manifesto for Living in the Anthropocene* pišejo, da živeti (in raziskovati) v antropocenu pomeni povabilo k razmisleku, kako živeti s prostorom, kako ostati pri tem radoveden, odprt, prilagodljiv, odziven in odgovoren. Morda pomeni tudi povabilo k ohranjanju večšine zamišljanja prihodnosti in preteklosti v negotovi sedanjosti, in morda nam reka pri tem lahko pomaga. Misel, kot tudi voda, sta nenaposed v zaznavanju in zamišljanju sprememb med najbolj receptivnimi mediji.

Sledi preteklosti in sedanjosti, pomešane s sedanjimi opažanji, tiste manj očitne, bodisi prostorsko ali časovno odmaknjene našemu pogledu in izkušnji, so prišle na dan tudi na predavanju in diskusiji o Rižani,⁹⁰ ko smo sledili razumevanju hidromorfologije, večinoma opazujoč zemljevide, modelne prikaze in satelitske posnetke. Tu se je reka zopet povečala, postala je pomembna, čeprav skrita, bodisi v podzemlju ali pa v rezervoarjih Rižanskega vodovoda Koper, ki je skozi sistem cevi, rezervoarjev, črpalk in čistilnih postaj vodil vodo do obalnih občin, do pip, kozarcev, teles in vrtov. Kot bi se pogled obrnil. Opazujoč od zgoraj, skozi hojo, je reka delovala izmozgana, opazujoč od spodaj, skozi modele hidrologov in infrastrukturo vodovoda, je imela pod površjem drugo življenje.

Kljub »kartografskim iluzijam« – modelom sveta, ki nastajajo v preseku vsakokratnih znanstvenih dognanj in danih tehnoloških možnosti – smo s pomočjo predavanja Aleša Grlja po hodinarju ugledali reko drugače. Kartografski modeli – bodisi tisti, ki prikazujejo površje, podzemlje ali podmorje – namreč pomagajo razumeti »prisotnost nevidnega«, tistega, česar hodeč ob reki ne moremo zaznati, razkrivajo pa tudi načine znanstvenega zamišljanja sveta, vpetost določenih znanstvenih disciplin v širši družbeni sistem, pa tudi doseg in vpliv tehnologije. Z metodami daljinskega zaznava-

⁹⁰ Virtualno predavanje Aleša Grlja in sledeča diskusija 27. julija 2021. Predavanja in diskusije se je poleg udeleženk hodinarja udeležil še Borut Telban.

nja, široko uporabljene tako v geografiji kot drugod, lahko tako zajemamo prostorske podatke o površju in objektih na površju, ne da bi pri tem prišli v neposreden stik s površjem, saj zaznavamo in zapisujemo odbito ali sevano elektromagnetno valovanje. Vse to od nas zahteva posebno vrsto razumevanja, zaznavanja in znanja, kot tudi veliko mero zaupanja tehnologiji. Gre za nekakšno »dotikanje s svetlobo«, kot Andrea Ballesterio (2019) poetično in povedno opiše tehnologijo posnetkov LandSat ter algoritmov, uporabljenih pri zaznavanju in raziskovanju kostariških vodonosnikov. Rižana se nam skozi hidromorfologijo in predavanje zopet zariše nekoliko drugače, modelni prikazi se vpišejo na, skozi in okoli naših (nelizkušenj, ne kot nalaganje plasti, temveč prej kot pronicanje vode, ki v kraškem svetu Rižane še bolj poudarjeno ustvarja vedno nove oblike na osnovi prejšnjih.

Povodja rek Soče, Vipave, Reke, Dragonje in Rižane se stekajo v Jadransko morje [...] Površina njenega porečja, ki jo Agencija za okolje RS deli tudi na kraško in dejansko, nadzemno Rižano, znaša nekaj več kot 200 km³, medtem ko se nadzemni del reke Rižane, dolg 14 km, deli na zgornji, srednji in spodnji tok. [...] Rižana ima 23 levih in 20 desnih pritokov, katerih skupna dolžina znaša 140 km. [...] Strmec Rižane je nepravilen, največji je v srednjem delu reke. [...] Vse reke v stabilnem okolju prej ali slej dosežejo idealen strmec. [...] Če bi imela Rižana samo površinski del porečja, bi poleti presahnila, iz kraškega podzemlja pa se voda počasi izteka in reko bogati. [...] Rižana na leto v spodnjem delu ob izlivu nanese okoli 1 mm materiala, ki ga potem odnašajo. [...] Spodnji del reke je bil nekoč slano močvirje, ki so ga v preteklosti ljudje uporabljali za soline, v začetku prejšnjega stoletja, do največjega posega leta 1957 – nasipa med Koprom in izlivom Rižane, narejenim za potrebe Luke Koper – pa območje (skupaj z reko) zasipavajo za kmetijske dejavnosti. [...] Nekoč je v srednjem in spodnjem delu meandriral, danes zaradi antropogenih posegov ne več. [...] Kolonija vodomcev lahko sproži nastanek meandra. [...] Rižana ima za hidromorfologe zanimiv, mešan, snežno-dežni režim s kraškimi in sredozemskimi vplivi. [...] Tok reke govori o geologiji, na flišni podlagi imamo površinske rečne mreže, medtem ko na kraški, apnenčasti podlagi voda teče pod površjem. [...] Relief morskega dna pokaže, da je bila Rižana pred 25.000 leti daljša, spojena z Badaševico, da je, združena še s kakšno drugo reko (Sočo, Dragonjo, katero od italijanskih rek), najverjetneje odtekala v morje nekje v višini Zadra. [...] Struge na morskem dnu so še vedno dobro vidne, kar priča o tem, da je to morala biti velika reka. [...] Rižana je za hidromorfologe zelo zanimiva zaradi podzemnih delov. [...] Nadzemni rečni sistemi so bili v preteklosti že dobro raziskani, hidromorfologiji pa so danes – tudi

zaradi razmaha tehničnih možnosti in razvoja jamarstva – zanimivi predvsem kontaktno-kraški sistemi.

Izseki iz zapiskov Nataše Rogelje Caf sledeč spletnemu predavanju Aleša Grlja, 27. julij
2020

Zdi se, da nam hidromorfološki pogled razkrije dolgočasovnost in širokoprostornost porečja, govori o reki onkraj modre črte na običajnem zemljevidu in onkraj vode ob naših korakih, v svojem pogledu je osredotočen na mehanične vidike (npr. erozija), zgodovinsko tesno prepleten z utilitarnimi cilji (npr. meritve pretokov za gospodarske potrebe, predvidevanja o idealnem strmcu), v zadnjih desetih letih pa gradi razumevanje v tesnem prepletu s tehnologijo, njenimi zmožnostmi in omejitvami. Kaj če bi/bo obstajala tehnologija, ki bi/bo uspela prebiti čas, ki bi/bo kot časovni stroj zaznala preteklost in prihodnost s svojimi tipalkami?

Bolj kot nevidna reka ali »reka duh«, o kateri pišejo Toso in dr. (2020) na primeru danes skorajda neobstoječe, zgolj v sledih vidne reke St. Lawrence v Montrealu, bi Rižano po izkušnji prvih korakov lahko opisala kot izmikajočo se in izmuzljivo reko, (ne)prisotno tu in tam, zdaj in nekoč, poleti in pozimi, zgoraj in spodaj, v strugi in ceveh, podzemlju, površju in nadzemlju, spominih in izkušnjah. V obeh primerih, tako Rižane kot reke St. Lawrence, pa se lahko strinjamo, da reka pušča sledi, namiguje in nas spodbuja, da ob raziskavi uporabimo najrazličnejše »tipalke«, ki naj sežejo onkraj časovnih, prostorskih in racionalno-objektivnih iluzij. Tudi onkraj (človeških) simbolov. Prav ta izkušnja izmuzljivosti (tudi v smislu oblike, saj reka ni zgolj črta) in (utripajoče) odsotnosti – tako zelo prisotna ob našem hodinarju – vodi k nadaljnjim premislekom. Če izkušnja odsotnosti, kot pišejo Toso in dr. (2020: 2), od nas zahteva »etiko hantologije«⁹¹ v smislu oblikovanja zavez s preteklostjo in prihodnostjo, pri čemer lahko navzoča odsotnost »duhov« spodbuja razmislek o posledicah antropocena, zahteva razumevanje izmuzljivosti refleksijo o povezanosti z nevidnim prisotnim (npr. podzemljem, rezervoarji in cevmi ali prebavnim sistemom). Slednje ni samo stvar preteklosti ali prihodnosti, tem-

91 Ideja hantologije (na besedni ravni hibrid lova in ontologije) se je prvič pojavila v delu *Spectres de Marx* (angl. *Spectres of Marx*) francoskega filozofa Jacquesa Derridaja (1993: 9–10), kjer avtor govori o ideji marksizma, ki naj bi preganjala zahodno družbo tudi po svoji smrti. Kasneje so idejo prevzela različna raziskovalna polja, od kulturnih in literarnih študij do filozofije, za refleksijo preteklih indic v sedanjosti (npr. popularnost retro fotografije ipd.). V povezavi z rekami (in vodami) je koncept še posebno mamljiv, saj se v svojem bistvu ne nanaša zgolj na preteklosti (mrtve, a vendar prisotne v sedanjosti), temveč razpira čas širše, namigujoč tudi na izgubljene prihodnosti, in pri tem odpira pot zamišljanju prihodnjih ostalin.

■ Rižana (fotografija Nataša Gregorič Bon, 2020)

več vedno znova odtečene in vračajoče sedanjosti, npr. kozarca vode, ki si ga po pohodu ob reki natočimo v Ankaranu, da si v poletnem večeru potešimo žejo. Vode v kozarcu ni več, čeprav še vedno je in še bo. Morda tudi povezanosti z neizrečenim navzočim.

Te neizrečene podrobnosti onkraj besed in intervjujev, ki se na terenu kažejo posredno, skozi vzdušje, občutke, slutnje in samoumevnosti, so prišle na dan v raziskovalnih esejih, ki smo jih izvedle po hodinarju. Vsaka izmed raziskovalk je po hodinarju, na podlagi lastnih in prepletenih izkušenj in misli, napisala esej, vrsto nedokončanega teksta, ki ga lahko umestimo v prostor med terenskimi zapisi in dnevniki ter končno objavo in ki je služil vmesni materializaciji razmišljanj, tudi kot pripomoček v skupinski diskusiji. Udeleženke hodinarja smo si eseje v drugem koraku podelile, jih vzajemno prebrale in jih predebatirale na diskusijski delavnici. Eksperiment je preizkusil metodo razmišljanja v pisanju in grajenja znanja v dialogu. Pisanje »vmesnega teksta« je omogočilo več svobode pri izbiri besed, kar se zdi pomembno ravno pri raziskovanju reke ali drugih več-kot-človeških subjektov. Metafore in ohlapnejši jezik lahko povabijo v razpravo negotovosti, pa tudi odpirajo vrata novim povezavam. Pisanje raziskovalnega eseja o Rižani je omogočilo, da se verbalno dotaknemo nevidne sedanjosti, da izrazimo svoja (negotova) predvidevanja in ugibanja, da pišemo o namigih, ki nam jih je dala reka, o vzdušju. Breme pisanja zapiskov, pri katerih je raziskovalec venomer na preži, da ne bo česa pozabil, ali breme končne objave, kjer naj bi bila vsaka beseda premišljena in končna, nas tu ni oviralo. Besede so lažje stekle po strmcu računalniškega zaslona. Nezaključen tekst ima namreč svojevrstno moč. Multiplicira točke vhoda in izhoda, osvetljuje (ne)samoumevnosti in s svojim meandrirajočim tokom (lahko) vzpostavlja nove povezave. V esejih opazim nenavadne besede, ki jih večkrat uporabljamo. *Mezenje*. Naredim spisak večkrat uporabljenih besed, jih na računalniškem zaslону premešam s fotografijami, ki jih nekatere udeleženke uporabijo v esejih, in opazujem enakovredno priredje slik in besed, ki stojijo na mestu pojmov, stvari, občutkov, predsodkov, opazk. Med besede zamešane fotografije umetne maternice, molznih strojev, shematskega prikaza infrastrukture rižanske vodarne, izvira reke, sladkorčka, ki ga dobimo ob kavi v Ankaranu, preden zabredemo v reko, delujejo poživljajoče. Na sladkorčku je odtisnjena podoba ženskega telesa, nekakšne Willendorfske Venere, vendar z rožički na glavi. » Kot indijska Ardhanarishvara,« ugotavlja Ana Jelnicar.

Ob pogovorih, po esejih in skozi arhivsko in spletno brskanje tipam naprej in reko z mislimi dosežem skozi besede biologov, katerih oči so (posebno v primeru vode) uprte v nevidni svet nadzemlja.

Rižana je kot kraški vir pitne vode zelo ranljiva. V okviru monitoringa kakovosti PVOPV⁹² je bila vzorčena 11-krat, kakovostnemu razredu A1 ustrezajo vsi fizikalnokemijski parametri, medtem ko vrednosti skupnih koliformnih bakterij, koliformnih bakterij fekalnega izvora in streptokokov fekalnega izvoda dosega-jo pogoje za kakovostni razred A2. Občasno dokazana prisotnost salmonеле (4 vzorci) uvršča Rižano v razred A3.

Poje in dr. 2008: 33

Biološki diskurz se zdi zagledan v mikrokozmos vode, v suspendirane delce, hranilne snovi, perifitone, onesnaževalce in bakterije, mestoma podoben okoljevarstvenemu govoru, zaskrbljen, a v svojih tezah bolj natančen in manj aktivističen, razlagajoč svet skozi leče mikroskopa. Rižana znotraj biološkega govora ni obravnavana le kot tista, ki je ogrožena, temveč tudi kot pomemben dejavnik onesnaženja v Tržaškem zalivu (Turk in dr. 2007). Reka spira in nosi.

Zavrtam tudi v arhivsko gradivo in se pomudim pri zgodovini vodovodne infrastrukture. Vodnjaki, arheološke najdbe cevi, akvadukti in fontane, poročila o boleznih, povezanih s pomanjkanjem ali onesnaženjem, pričajo o neprekinjenih človeških naporih (in težavah) pri oskrbovanju z vodo na istrskem polotoku.

Po mnenju funkcionarjev Beneške republike za nizko število prebivalcev na podeželju niso bile krive le bolezni, ki so uničile večji del prebivalstva, ali slab zrak, temveč kot razlog navajajo tudi pomanjkanje vode.

Hočever in dr. 2010: 30

Zdi se, da je zgodovina razvoja današnje slovenske obale, rast prebivalstva, objektov in dejavnosti, v neposredni relaciji z izgradnjo rižanskega vodovoda leta 1935. Hodim naprej, že tretjič ob reki, tokrat sama, z nahrbtnikom, polnim zgodovinskih podatkov, in pred seboj razgrnem skico vodarne, recentno, moderno, v prihodnost zagledano. Pogled na načrt vodovodne infrastrukture in potop v nadzorne plošče ekranov Rižanskega vodovoda deluje kot izsek iz futurističnega filma. Natočim si kozarec vode in pogledam fotografije s hodinarja. Sedanjost – pogled na zajetje, pipa iz katere priteče voda, in odtok – delujejo samoumevno, skorajda nevidno, čeprav prisotno. Pregled

⁹² PVOPV je kratica za površinske vode, ki se odvezemajo za oskrbo s pitno vodo (glej publikacijo *Kemijско stanje površinskih voda v Sloveniji* (Cvitanič in dr. 2020)).

časopisnih člankov poleti 2022, ko nastopi suša in Rižana skoraj presahne, prav tako pritegne mojo pozornost, ne zgolj zaradi suše, temveč zavoljo vidnosti Rižane. Ko reka presahne, ko postane nevidna, se najbolj močno zariše v medijih, najbolj izrazito stopi pred ljudi. Ob pomanjkanju vode v štirih slovenskih obalnih občinah na dan privrejo različni akterji (občina, vodovod, turistična industrija, ki kljub skupnemu problemu izpostavljajo vsak svoje interese. Brbotanje konfliktov okoli suhe rečne struge.

Mojo pozornost prav tako ujamejo aktivistični, a za antropologijo nič manj povedni viri, npr. besede aktivistov in okoljevarstvenikov, njihova dejanja in prostorske intervencije. Po ogledu starih zemljevidov Istre in Rižane, čisto na začetku našega poletnega hodinarja, se namreč pomudimo v eni takšnih intervencij, v labirintu, ki ga je leta 2006, na dan poletnega solsticija, ob izviru Rižane postavilo združenje Zelena Primorska. Labirint stoji nedaleč od romarske cerkvice iz 16. stoletja, posvečene Marijinemu vnebovzetju, in na mestu prizorišča rižanskega placita, zgodovinskega shoda iz leta 804, na katerem naj bi uredili sporne odnose med staroselci obalnih mest in slovanskimi priseljenci. V nogi table, ki opisuje labirint, postavljen po vzoru labirinta iz stolnice Naše Gospe v Chartresu (fr. *Notre-Dame de Chartres*), piše:

SOS za reko Rižano. Pomagajmo reki Rižani danes, ker mi potrebujemo njo in ona nas. Ona je naša naravna, kulturna, hidrološka in zgodovinska dediščina in si zasluži več spoštovanja in celovito zavarovanje od izvira do izliva.

Terenski zapis Nataše Rogelja Caf, julij 2020

Ponovno, opremljena z osnovami hidromorfologije, si poskušam predstavljati, kakšna bi bila delta Rižane brez antropogenih vplivov in kakšna bi bila obala, ki ji danes pravimo slovenska, brez rečnih vplivov? Slano močvirje, polno komarjev, območje, ki se ga je starejša naselitev Istre v loku izognila zaradi neprimernega vlažnega sveta rečnih dolin Rižane in Badaševice (Plut 1980: 105). Morda bi bila videti kot dalmatinski tip obale, težji za priobalno plovbo, manj primeren za solinarstvo, vzporeden s slemenitvijo, kjer so otoki in polotoki del nekdanje hribovite pokrajine, namesto riaškega tipa obale, prečnega na slemenitev, kjer lahko slutimo nekdanje rečne doline, ki jih je po koncu zadnje ledene dobe zalilo morje.

Naša izkušnja reke, kjer smo Rižano venomer iskale in se ob poti večkrat vprašale, kje je Rižana, bile razočarane nad šibkim tokom, vonjem fekalij, debelo poraščenimi, spolzkimi kamni, pa je bila nekako v nasprotju z lokalnimi izkušnjami z reko. Rižana je bila polno prisotna v govoru in spominih lokalnega prebivalstva, tudi veliko večja

in bolj nevarna, kot smo jo doživele same. Pravzaprav se vse do danes nikoli nisem spraševala o Rižani, nikoli me ta reka, ki je venomer tekla ob mojih terenskih poteh, ni zanimala, nikoli je nisem uspela vizualizirati, in vendar so bili terenski zapiski iz Istre polni Rižane. Navkljub temu, da so me takrat zanimale druge teme. In prav v tem je moč etnografije – ne ozira se na »naše« teme, je celostna in (potencialno) globoka. *Hodili smo prst perilo, hodilo se je mlet* [Na Rižani je v prejšnjem stoletju delovalo več kot trideset mlinov!], *po vodo smo šli, smo se hladili v reki*, so štrleli stavki iz terenskih zapiskov o istrskih trgovskih poteh. Rižana se je pretakala tudi v besedah in skulpturah lokalnih umetnikov, pesnic in kipark.

Reka draga mi, Rižana,
voda sveta si, štemana.
Mislin nate trko boti,
gledan te, kr gren po poti.

Štok - Vojska 1999: 22

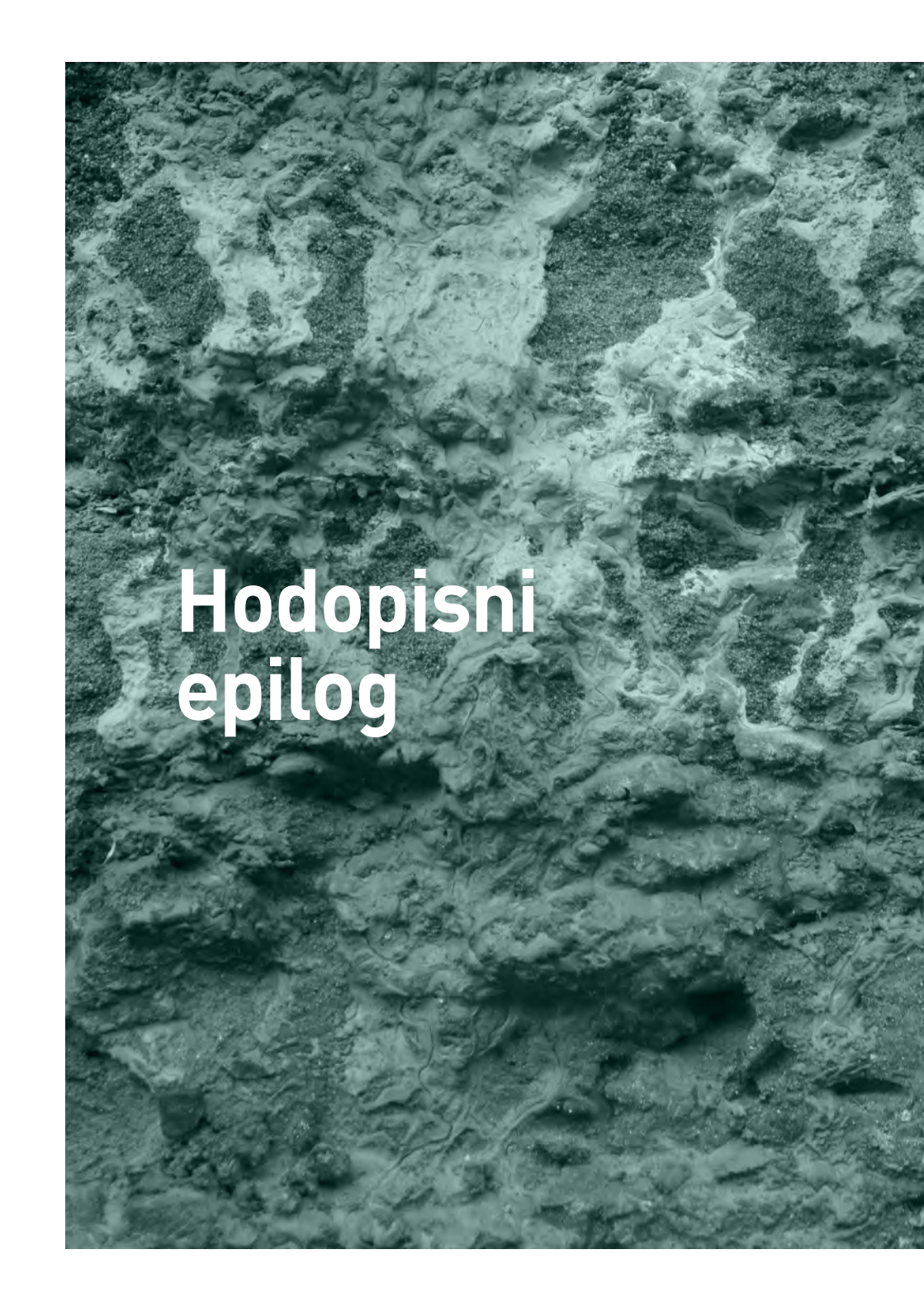
Razumevanje reke v lokalni perspektivi se v primerjavi z mojim ni razlikovalo zgolj zaradi letnega časa hodinarja (izvedli smo ga v nizkem vodostaju), temveč je razlika pričala tudi o (ne)izkušnji vsakodnevnega življenja z reko in ob njej. »Dva fantka sta se utopila,« mi je razložila gospa, ki živi tik ob reki. »Ko sem se preselila sem, nisem mogla zaspiti zaradi šumenja,« nam je razložila druga gospa, ki se je priselila v hišo-mlin tik ob reki. »Ne tako dolgo nazaj smo imeli poplavo, je prišla voda v hiše,« je razlagala prijateljica ribiča. »Najbolje bi bilo, da bi reko pustili na miru, tudi tisti, ki jo želijo zaščititi,« je rekel ribič. Sama sem slišala samo šumenje vlaka in avtomobilov, težko sem si predstavljala, kako bi se v Rižani lahko kdo utopil, kako bi ta neznatna rečica lahko prestopila bregove, kaj šele pragove hiš, in ja, sprehod ob reki je v meni budil klice okoljevarstvenega aktivizma, ki ga je bilo potrebno ozavestiti pred nadaljnji koraki. Ko smo ob šumenju cest in luke, v soparni vročini izpušnih plinov, zaključevale svoj pohod in se spustile do izliva Rižane v morje, do t. i. pokopališča školjk, školjčne sipine, ki se je ob urejanju luke Koper dvignila skorajda iz »drugega sveta«, iz podmorja, je bilo težko ostati nevtralen. In kljub temu, da (ekstremni) enkratni dogodki (najverjetneje) pustijo večji vtis kot ponavljajoči se vsakdan, so bile perspektive, prostori in akterji, ki sem jih uspela na tem dolgem začetku raziskave oplaziti, nadvse raznoliki. Hoja ob reki je v meni pustila globok pečat, odprla je mnoga vprašanja, moja izkušnja reke in prostora, po/z/skozi/v katerem Rižana teče, pa je bogato dopolnila intervjuje. Naslednji dan, ko je bila izkušnja hoje že za nami, smo se srečale še z raziskovalko z Univerze na Primorskem Vesno Mikolič, slavistko, vodjo projekta *Od mlina do mlina: Morje in reka*,

mlinščice in Rižana (MIR). Opisala nam je idejo kulturnih prizorišč ob reki in nas popeljala ob prijetno zasenčenih in skritih delih Rižane v okolici Dekanov. Ob tem je na dan priplavala neka druga realnost. Projektifikacija reke, entuziazem lokalnih akterjev, vključenih v projekt – gobarsko društvo, ribiško društvo, okoljevarstvene, izobraževalne, kulturne in turistične iniciative – kot tudi zadrege ob trasiranju poti ob reki, ki so prečile privatna zemljišča, in drugi lokalni konflikti. Vesna nam je predstavila idejo rečnih prizorišč, kjer bi ob večerih brali pesmi, poslušali glasbo in si pripovedovali zgodbe in ki bi nas zazibala v eno izmed zamišljenih rečnih prihodnosti. Bilo je prijetno in manj naporno kot prvi dan. Ko sem vse skupaj stresla na papir, je pred mano ostala naloga uglasčevanja rečne večglasnosti. Meandri eseja in spomini na lastne korake ob reki so mi pomagali razumeti.

Če se v zaključku, upoštevajoč vse preplute meandre tega rečnega eseja, povrnemo k uvodno zastavljenemu vprašanju – kako pristopiti reki etnografsko – lahko ugotovimo, da izkustveni pristop pred nas postavi vrsto čeri, pa tudi priložnosti. Kritika subjektivnosti, spekulativni zaključki in solipsistični aspekti takšnega pristopa so ob uporabi metod hoje in pisanja namreč lahko povsem na mestu, saj gre lahko v najbolj radikalni varianti za vrsto osebno obremenjenih izmislekov. Poleg tega smo postavljeni tudi pred drugo zagato, in sicer, da našim, četudi delnim zaključkom (in slutnjam) skorajda ni moč oporekati. Kljub naštetim pomislekom, s katerimi se je dobro soočiti, se zdi na podlagi naše izkušnje uporaba izkustvenega pristopa in metod hoje in pisanja ob preučevanju reke še vedno zelo informativna, še posebno v začetni fazi raziskave. Hoja ob reki namreč uskladi naše misli z reko tako, da se lahko bolj poudarjeno osredotočimo na reko (in ne zgolj na človeško skupnost), da raziskavo na nek način »orečimo«. Prav tako lahko – podobno kot za hojo vstric ob raziskovanju mobilnih skupin ali poklicev (Kusenbach 2003) – tudi za hojo z reko rečemo, da se z gibanjem ob njenem toku pridružimo eni izmed dejavnosti reke – njenemu teku. V našem eksperimentu so imele posebno mesto tudi diskusije med udeleženkami hodinarja, tako med hojo kot tudi po vzajemnem branju esejev, še posebno z ozirom na zgoraj omenjeno, da našim (subjektivnim) izkušnjam ni moč konstruktivno oporekati. Grajenje znanja v dialogu se zdi v okviru izkustvenega pristopa še posebej pomembno, saj naša predvidevanja, slutnje, izkušnje in tipanja »ožiči« z idejami in izkušnjami drugih (raziskovalk), jih preizkusi, ojača ali zasenči. Ob tem je dinamika skupinskih diskusij na nek način prav tako sledila rečnim aktivnostim – pretakanju, vijuganju, premikanju in zastajanju.

V drugem koraku sem, sledeč našim raziskovalnim esejem, pa tudi predhodnim korakom in »pretakanjem« naših misli znotraj skupinskih diskusij, izluščila več možnih vsebinskih vhodov v raziskavo, ki jih na tem mestu odlagam na papir kot nekakšne začasne idejne zgoščine. Med njimi izpostavljam *izmikajoče začetke* (izvir reke kot eden iz-

med začetkov, zgolj s človeške perspektive najbolj izpostavljen); *podzemlje* (ki opozarja na nevidne, na brez ali manj in bolj oblične aspekte reke, na vodna telesa, na vodo v dialogu, na stik apnenca in Rižane, ki ustvarja svojevrstno (ne)gibanje vode, svojevrstne oblike); *infrastrukturo* (in pogled na slednjo s stališča reke – kako voda ali bolj specifično reka Rižana vpliva na obstoj, obliko, vzdrževanje infrastrukture); *školjčno sipino* (kot zgoščino kontroverznosti, kjer je moč, sledeč Callonu, Lascoumesu in Bartheu (Callon in dr. 2001) opazovati »spornosti«, ki ustvarjajo »preplavljanja«, okoli katerih se zgostijo prej nevidni akterji); *sledi* (ki povezujejo časovno in prostorsko navidezno nepovezane in ločene točke); *bivanja* (preplet vsakodnevnega življenja med reko, ljudmi, živalmi in rastlinami, kot tudi infrastrukturo in nesnovnim svetom, bodisi človeškim ali izvenčloveškim). Tako zastavljeni začetni vhodi so namenoma krušljivi in nestabilni, saj puščajo možnost drugačnim ali ponovnim začetkom, a kot takšni nedvomno širijo in razpirajo prostor, kjer lahko v naslednjih fazah projekta poteka bolj klasično strukturirana raziskava. Prizorišča delujejo kot ustavljeni rokavi reke, prostori, kjer opazovanje in modeliranje postane lažje, čeprav zgolj za hip, dokler voda spet ne odteče ali odmezi drugam. A vse to je že druga zgodba, ki prestopa bregove začetka.

Hodopisni epilog

Sedem hodopisnih esejev opisuje različne intenzitete, modalitete in namernosti pritegnitve hoje in pisanja v raziskovalni proces ter obenem odpira vrata širšim metodološkim vprašanjem, možnostim in dometom kvalitativnega raziskovanja. V kvalitativnem raziskovanju so se v luči paradigmatških obratov zadnjih desetletij – literarni, materialni, čutni, prostorski, posthumani, ontološki – namreč izrisale tenzije med inteligibilnim, kognitivnim, afektivnim in čutnim, oziroma kot se je izrazila Elizabeth St. Pierre (2016), med novo empirično teorijo kot metodologijo ter tradicionalnimi fenomenološko informiranimi metodami. Postkvalitativni raziskovalci so zato predlagali, da je potrebno ločiti med metodo kot načinom izluževanja podatkov in metodo kot prakso etnografskega oz. raziskovalnega dogodka. Mike Michael (2017: 131) je zapisal, da je za raziskovalni dogodek značilno sopostajanje (angl. *co-becoming*) raziskovalca, raziskovanega in raziskovalnih tehnologij, ki v sopostajanju »transformirajo pomen raziskovalnega dogodka« in omogočijo postavitev drugačnih vprašanj. S sopostajanjem v raziskovalnem dogodku naj bi metode pravzaprav osvobodili metodološkega proceduralizma, ki vnaprej določa postopke, tudi časovnost in prostorskost dogodka. Raziskovalni dogodek ima namreč lastno časovnost, kot sva ugotavljali v eseju, ki se sprehodi po koroških grapah in kjer se čas razpenja od pomladi narodov 19. stoletja preko vojnih grozot do podnebnih sprememb 21. stoletja. Klice vojnih grozot, mej, nerešenih vprašanj, smrti, rojstev in življenj, prijateljstev in povezanosti so se znotraj etnografskega dogodka razrasle kot slak, ki leto za letom, pomlad za pomladjo vzbrsti z novimi poganjki. Zdaj tu, zdaj tam. Morda je o raziskovalnem dogodku zato lažje premišljevati retrogradno, saj mu s tem pustimo lastno pot, lastno časovnost in izraznost, tudi lastno proceduralnost, raziskovalec pa se umesti v dogodek, je del njega, in ni le z vnaprej pripravljenimi postopki in časovnimi shemami opremljen izluževalec podatkov. O hodopisih lahko torej razmišljamo kot o etnografskih dogodkih, ki so v tesnem razmerju s klasičnim pojmovanjem etnografije, a so vendarle specifični zaradi svoje meditativne intervencije, ki hojo in pisanje preizkuša kot dve metodi antropološkega raziskovanja.

Razmisleki o novih raziskovalnih praksah onkraj metodološkega proceduralizma so značilni predvsem za postkvalitativno raziskovanje (Lather in St. Pierre 2013). Postkvalitativni raziskovalci si prizadevajo utreti konceptualne in metodološke poti, ki zavračajo humanocentričnost in metodološke postopke ter na novo premišljujejo metodološke kategorije, kot so podatek, intervju, metoda.⁹³ Za to je poleg novih metodoloških premislekov potrebno tudi novo besedišče; koncepti so namreč povezani

⁹³ Postkvalitativna metodološka razmišljanja odpirajo nove poti v raziskovanju, dopuščajo presenečenja in delujejo »nezamejena«. Po mnenju nekaterih kritik njihove kompleksne diskurzivne formulacije, razumljive in všečne le ozkemu krogu (privilegiranih) raziskovalcev in bralcev, zamegljijo pozicije moči in – v najslabšem primeru – puščajo vsakdanjost in »resnične« ljudi izven diskusije (Gerrard in dr. 2017).

s strukturami, v katerih so zamišljeni (St. Pierre 2015). Čeprav se pridružujeva nekatere kritike postkvalitativnega obrata o ekskluzivnosti, kompleksnih diskurzivnih formulacijah in zamegljevanju razmerij moči (Gerrard in dr. 2017), pa so razmisleki o metodah onkraj procedur, kot jih v okviru laboratorija WalkingLab uvajata Stephanie Springgay in Sarah E. Truman (2018), pomemben prispevek k razumevanju prepleta hoje in pisanja v etnografskem dogodku. Spoznavni proces se tu namreč približa hodopisni meditaciji – gibajočemu in pišočemu razmisleku etnografskega dogodka, kjer tako telesna, čutna izkušnja kot kognicija prispevata k (raz)umevanju.

Čeprav združevanje hoje in pisanja ni enostavno, gre namreč za spajanje inteligibilnega s čutnim (Bates in Rhys-Taylor 2017a: 3), sta hoja in pisanje vendarle večplastno povezana, tako v metodološkem kot epistemološkem oziru, analogija med njima pa se ponuja skorajda sama, saj je spoznavanje s hojo in/ali pisanjem dinamično, ritmično ali zatikajoče se, fluidno ali procesualno, zastajajoče ali tekoče, v sozvočju z etnografskim dogodkom. Vsak etnografski dogodek narekuje drugačno hojo in drugačno pisanje, kot tudi vsaka hoja in pisanje vplivata na etnografski dogodek. Pri hoji navkreber postane štetje ovinkov pomenljivo, Špela se sreča s sopotnikom na osmem ovinku, Šavrinke so imele preštete ključke na oprtaljskem klancu. Na poti korak sledi koraku, v zgodbi beseda besedi, sledeč (etnografskemu) terenu. Nekateri eseji so tako podobno kot koraki v hrib podatkovno zgoščeni, drugi so opazovani reki primerno zastajajoči, tretji, ki sledijo razpokam in gomilam spomina, pa čustveno intenzivni. Ponekod pisanje sledi spominom sogovornikov, drugod najinim zanimanjem, občutkom, ustvarjalnosti (fotostrip)⁹⁴ in vedenju oziroma prepletanju misli. Tako hoja kot pisanje sta praksi gibanja.

Tudi Michel de Certeau (2007) je pisanje razumel kot potujočo prakso; z drugimi besedami, kot hojo. Primerljivo je Tim Ingold (2007) zapisal, da se pripovedna sled na površini razkrije kot niz diskontinuiranih znamenj, podobno kot odtisi stopal na tleh, a kljub temu, da so sledi prekinjene, je gibanje neprekinjeno, zaokroženo v pot, zgodbo ali raziskavo. Najini potopisni eseji združujejo hojo in pisanje na več ravneh, kot orodji spozna(va)nja in metodi etnografskega dogodka. Raziskovalni esej kot nedokončana, meandrirajoča oblika, kot tekst, ki stoji med terenskim zapiskom in dnevnikom na eni strani in objavljenim tekstom na drugi, se zdi pri tem še posebej primeren za razmišljanje v pisanju znotraj etnografskega dogodka, za grajenje znanja ob skupnem branju

⁹⁴ Pisanje, lepljenje in sestavljanje fotostripa, ki je sledilo najini in Marijini poti, je imelo dvojno vlogo – nastajanje fotostripa nama je pomagalo razumeti (razmišljanje v pisanju), fotostrip pa je služil tudi kot reprezentacija raziskave in v obliki razstave v lokalnih društvih kot sredstvo komunikacije za pridobivanje dodatnih informacij (fotostrip kot intervencija). S pisanjem se je etnografski dogodek poglobil in razširil, časovno razlezel preko samega doživljanja hoje, tako najinega kot Marijinega, čeprav je venomer ostal v dialogu s potjo in hojo.

med raziskovalci, pa tudi za samo reprezentacijo etnografskega dogodka. V knjigi so eseji sicer »ustavljeni«, zamrznjeni v koraku, čakajoč na kuratorja kipov, da obrne svoj pogled vstran, kot pri otroški igri najine mladosti *Ljubljana-Zagreb-Beograd, stop!*, a kljub temu nosijo potencial nikoli končanega dolgega pogovora, nekakšen efemeran odtis etnografskega dogodka.

V prvem koraku epiloga strneva razmišljanja o hoji in pisanju kot dveh raziskovanih metodah v antropologiji in razdrobiva ter posestaviva njune rabe do točke, ko se robovi med potencialno razločljivimi rabami zabrišejo, v drugem koraku pa pisanje in hojo prepleteva, podobno kot sta prepleteni v hodopisih, le da so tu metodološka vprašanja, raztresena po esejih, povzeta in neposredneje osvetljena. V razmišljanja uvedeva hodopisno meditacijo, kot specifično intervencijo, ki omogoča prostorsko in časovno raztegnitev ter meditativno poglobitev etnografskega dogodka z razmišljanjem hodeč in pišoč, kar ima, kot ugotavlja v nadaljevanju, metodološke in epistemološke implikacije. Hodopisna meditacija je specifično človeška, kognitivno-fizična raziskovalna dejavnost, nedokonč(a)na, nelinearna, meandrirajoča, tipajoča, odprta za nove zaključke in začetke, nove vhode in izhode. Kot taka se izmika opredelitvi, lažje jo ugle damo posredno, v zrcalnih podobah in sledeh. Hodopisna meditacija je sopostajanje s pastirji, je hodeče in pišoče podoživljanje istrske trgovske poti in katranastega spomina na drugo svetovno vojno med koroškimi grapami, sooblikovanje (dediščinskih) uvidov v raziskovalni skupini, grajenje znanj v dialogu med hojo ali druženjem, bodisi s sogo vorci, raziskovalci, kravami, reko ali mestom. V hodopisni meditaciji raziskovalec oz. raziskovalka in raziskovano sonastajata in sopostajata, transformirata pomen raziskovalnega dogodka in omogočata odpiranje novih vprašanj onkraj pike.

Koraki

Začnimo s hojo, s koraki. Charlotte Bates in Alex Rhys-Taylor v uvodniku knjige *Walking Through Social Research* (Bates in Rhys-Taylor 2017a: 1) razdelita uporabo hoje v družboslovju in humanistiki na hojo kot raziskovalno meditacijo ter na hojo, katere namen je opazovanje drugih pri hoji. Delitev, čeprav zgodovinsko utemeljena in razumljiva, se nama zdi na podlagi prehojenih poti na eni strani preostra, na drugi preohlapna, zato predlagava dodatno razdelitev, ki sva jo retrospektivno, ob razmotritvi v knjigi predstavljenih etnografskih dogodkov, posestavili.

Ko govorimo o različnih modalitetah pritegnitve hoje v raziskovalni proces, kot sva jih opisali v esejih, lahko razločiva mobilno opazovanje z udeležbo (npr. v primeru raziskovanja pastirstva); podoživljanje izkušenj ob sočasnem zbiranju dodatnih informacij (npr. v primeru preučevanja pretekle trgovske poti) ter metodološko kompleksnejše skupin-

sko grajenje razumevanja pri hodinarjih. Opisane raziskovalne hoje bi nadalje lahko razdelili na, prvič, terensko delo med hojo (angl. *fieldwork on foot*), v najinih primerih hoja za potrebe ogleda terenskega območja, intervjuji med hojo oziroma pridružitve preučevanim pri njihovi »hodeči« dejavnosti (angl. *go along*) (ali mobilno opazovanje z udeležbo); in drugič, kompleksnejše metodologije, od katerih predstavlja v esejih različne vrste hodinarjev – od mobilne fokusne skupine raziskovalcev (npr. hodinar na Obali) do vodenega pohoda, pri čemer so se fokusni skupini mestoma pridružili sogovorniki ali sogovornice (npr. hodinar v Porabju) oziroma bi se vodeni pohod (npr. pohod po Novi Gorici) lahko s ponovitvami in večkratno udeležbo prelevil v mobilno opazovanje z udeležbo.⁹⁵ V perspektivi etnografskega dogodka so našteje metode prekrivajoče se, npr. sprehod s pastirjem prehaja iz opazovanja z udeležbo v polstrukturiran intervju, prav tako pa lahko ista raziskovalna metoda služi različnim epistemologijam, npr. terenski ogled je lahko informativni sprehod od zbirke do zbirke ali pa izkustveni sprehod. In čeprav je pomembno, katera epistemologija poganja korake, je prav tako nujno, da jih ne omejuje.

Na podlagi predstavljenih primerov bi lahko ugotovljene epistemološke prednosti hoje strnili v sledeče točke: *stik*, *informativnost*, *umeščanje*, *telesna izkušnja* in *(so)razumevanje*. Prvič, »hoja z« ima navadno skupni cilj, hodimo od ene do druge točke, pri čemer se v skupni dejavnosti lažje in hitreje vzpostavi medsebojni odnos, morda celo »kulturna bližina« (angl. *cultural intimacy*; Herzfeld 1997). Domnevava, da bi druge oblike skupnega premikanja, npr. skupna vožnja v avtu, s kolesom, v vlaku, lahko imele podobne učinke, le da je hoja razmeroma preprosta aktivnost, ki omogoča sproščen pogovor in zaznavanje, v katerem tišine, ki so sicer zelo povedne, niso neprijetne, saj jih zapolnjuje hoja oziroma premikanje,⁹⁶ kot je tudi pri hoji ključna skupna, družna mobilnost telesa, z vsemi svojimi čutnimi in kognitivnimi posledicami, kot izpostavlja v tretjem eseju o hoji in grajenju znanj v dialogu.

Drugič, hoja je informativna: pridobili sva dodatne podatke, krajevno specifične samoumevnosti (npr. ko greš v hrib, meriš prehojeno pot v ovinkih) in zaupne, nedostojne ali pozabljene informacije, tudi namige in sledi, kar je še posebej razvidno iz najine hoje po nekdanji trgovski poti oziroma iz sprehodov s pastirji. Nekatere izmed teh podatkov bi najverjetneje lahko pridobili tudi z daljšim opazovanjem z udeležbo ali večkratnimi pogovori, zdi pa se, da se je s hojo pretok informacij zgostil in pospešil. Podobno Monika Büscher in John Urry (2009) poudarjata vpogled v konfiguracije in rekonfigu-

⁹⁵ Prim. npr. terensko raziskovanje turističnih izletov, predstavljeno v knjigi *Envisioning Eden: Mobilizing Imaginaries in Tourism and Beyond* (Salazar 2010).

⁹⁶ Družabnost, ki se vzpostavi s skupno hojo, izpostavlja tudi Jo Lee Vergunst in Tim Ingold (2006).

racije predmetov, prostorov, ljudi, idej in informacij, ki jih omogočajo mobilne metode raziskovanja.

Tretjič, izpostavlja družbeno-prostorsko umeščanje oziroma uglasitev z okoljem (Lee in Ingold 2006; Pink 2007), ki omogoča pridobivanje posebnih dodatnih informacij, povezanih s celovitejšim razumevanjem odnosov med različnimi akterji (npr. znotraj skupnosti). Ko s hojo vstopimo v prostor raziskave, postanemo del družbenih interakcij, neprimerno aktivnejši kot pri obisku za intervju. Kot ugotavljata tudi Büscher in Urry (2009), se s hojo potemtakem razmeroma hitro umestimo »v teren« oziroma raziskujemo »od znotraj«. Sama pridružitve goničem še ni pomenila umestitve »v teren« – do slednje je prišlo šele po skupaj prehojeni poti.

Četrto, ne gre zanemariti niti celovite telesne, čutne in čustvene izkušnje praks in prizorišč (od zmernega istrskega, pomurskega in porabskega gričevja, blatnih, kamnitih ali travniških poti, do strmih pašnikov in vrhov v Julijcih, grap v Karavankah in modernega urbanega središča), kjer telo raziskovalca postane inštrument zaznavanja v opazovanem času in prostoru, npr. izkušnja fizičnega napora ob vzponu ali občutek sproščenosti telesa ob vodi. Hoja omogoča nekakšno etnografsko sinestezijo ali soobčutenje. Kot je zapisala Margarethe Kusenbach (2003: 458–466), je še posebej primer-na za preučevanje vloge in pomena (po)krajine ter – kot so razkrili sprehodi s sogovornici, ki so mladost preživljali v planinah, pa tudi najino iskanje istrske trgovske poti – za pomen posamičnih prizorišč v življenju posameznika. Sprehod uprostori biografijo, jo razgrne v pokrajino, pokaže njene afektivne prvine. Telesna izkušnja nas poleg prostorske izkušnje potopi tudi v časovno izkušnjo »počasnega« premikanja, saj je hoja pravzaprav tudi izkušnja časa, pa tudi ritma (skupnega) gibanja. Na prepletanje fizičnih, čutnih in čustvenih izkušenj opozarja tudi vrsta fenomenoloških raziskav, kjer se je hoja kot metoda najbolj udomačila.

Poleg naštetega lahko hoja v skupini omogoča tudi soustvarjanje znanja v skupini hodečih. Gre za izmenjavo idej, ki se s skupno aktivnostjo hoje (v idealnem primeru dolgotrajnejšo večdnevno dejavnostjo) oblikujejo v presečiščih terenskih izkušenj, okolja, znanj posameznikov, pa tudi njihovih socialnih veščin in psiholoških karakteristik ter hoje same – prakse gibanja telesa s prostorom.

Besede

Razmisleke o pisanju in antropologiji sva uvodoma in v esejih osvetlili s treh zornih kotov – pisanja kot predmeta raziskovanja, pisanja kot metode antropološkega raziskovanja ter refleksije antropološkega pisanja samega, pri čemer pa sva se natančneje

posvetili slednjima – metodi in refleksiji antropološkega pisanja. Premislek antropološkega pisanja je obravnavan predvsem v povezavi z literarnim obratom v osemdesetih letih prejšnjega stoletja, kot tudi v dialogu z avtorji, ki so se v zadnjih dveh desetletjih ukvarjali z eksperimentalnim etnografskim pisanjem. Čeprav je bilo antropološko pisanje vseskozi ohlapnejše, zazrto v vsakdanjosti življenja, na meji z drugimi žanri pisanja in vseskozi inherentno prežeto z metodičnostjo razmišljanja v pisanju, je metodičnost pisanja v antropologiji še vedno relativno neozaveščena. Metodi raziskovanja s pisanjem se je v antropologiji prejšnjega stoletja morda še najbolj približal Clifford Geertz (1973) z gostimi opisi, in čeprav jih avtor sam ne izpostavlja kot raziskovalno tehniko ali metodo, vseeno prehajajo meje med opisovanjem in premišljevanjem, med deskripcijo in refleksijo, tako iz očiča piščeve produkcije kot bralčeve recepcije. Gosti opisi niso zgolj zapiski, so interpretacije, invertirane generalizacije, in prav zato jih velja brati tudi v luči pisanja kot raziskovalne metode.

Geograf Tim Cresswell (2019: 2–3) je izpostavil, da navadno velja prepričanje, da je pisanje zadnji del sosledja korakov branje–raziskovanje–pisanje, a vendar prav slednje pogosto šele omogoča razmišljanje. S Cresswellom se ne moreva popolnoma strinjati, saj v antropološki in etnološki raziskovalni praksi že od samih začetkov vede poznamo terenske zapiske in dnevnike. A vendar je v antropologiji pisanje bolj kot metoda ozaveščeno in uporabljano kot tehnika, medtem ko ima pisanje kot metoda, kot sva jo obravnavali v pričujoči knjigi, drugo vlogo. Gre za metodo, ki (lahko) omogoča razmišljanje in spoznavanje. Kot je zapisala Ana Gibbs (2007: 1), se pisanje kot metoda ne nanaša zgolj na raziskovanje, temveč tudi na osmišljanje raziskave v procesu raziskovanja. Gre torej za pisanje, ki ni zgolj terenska beležka, niti zgolj končni produkt raziskave. Če nekoliko predručimo Cresswellove korake z antropološkega zornega kota in v povezavi z esej, predstavljenimi v knjigi – med *zabeležiti* in *zapisati* obstaja večkrat spregledani *pisati*, ki omogoča gibanje, ohlapnejše strjevanje in razpuščanje razmislekov glede na obravnavani material, svojevrstno meditativno potovanje, ki je del raziskave in ki raziskavo tudi gradi. V tej točki pridemo, podobno kot pri hoji, do meditativnega pisanja, ki ne sledi vnaprej načrtanim oblikam in postopkom, temveč gradi v relaciji z raziskovalnim dogodkom – je dogodek sam, vselej samoozirajoče in potencialno, v nenehnem preverjanju lastne pozicije, obdajajočih epistemologij in ontologij.

Eksperiment, na katerem gradiva metodološka razmišljanja o pisanju v tej knjigi, je temeljil na raziskovalnem eseu, a preden nadaljujeva, bi želeli opozoriti na potrebno ločevanje v knjigi zapisanih esejev od raziskovalnih esejev ter slednjih od terenskih zapiskov in terenskega dnevnika. Podobno kot to velja za hojo, sistematizacije različnih etnografskih zapisov ne gre razumeti kot »recepta za ločene jedi«, temveč kot vmesni korak do razumevanja prepleta uporab pisanja v raziskovanju. Eseji so, kot izpričuje

najin primer, lahko tudi končni rezultat raziskave, čeprav ohlapnejši kot znanstveni članki in slogovno (ne pa tudi vsebinsko) bližje literarnemu pisanju. Na drugi strani pa so lahko raziskovalni eseji tudi sestavni del raziskovalnega procesa, in kot taki niso namenjeni objavi. Podobno se lahko prepletajo tudi terenski zapiski, dnevnik in raziskovalni esej, čeprav lahko že sami deskriptorji (dnevnik kot osebni zapis) navajajo na različne vrste epistemoloških nastavkov, ki imajo v ozadju razlikovanje med metodo kot načinom ekstrahiranja podatkov (zapiski) in razumevanjem metode kot prakse umeščenosti v etnografski dogodek (esej). Prav tako bi razliko med uporabo raziskovalnega eseja (v skupini ob vzajemnem branju) ter pisanjem (osebnega) terenskega dnevnika in zapiskov lahko primerjali z osamljenim opazovanjem in dialoškim, relacijskim spoznavanjem.

Če je terenski dnevnik razumljen kot opis zasebnega doživljanja terena, terenski zapis pa kot prvi korak zapisovanja po ali med terenskim delom, nekakšna »beležka podatkov«, je raziskovalni esej torej vmesni korak med terenskim zapisom in dnevnikom ter končnim rezultatom (npr. izvirnim znanstvenim, strokovnim ali poljudnim člankom). V perspektivi postkvalitativne metodologije lahko raziskovalni esej v meditaciji etnografskega dogodka celo združi vse tri »korake« (zabeležiti, pisati in zapisati) oziroma nastopa na mestu dogodka samega. Kot tak esej ni nujno namenjen objavi, kot si tudi ne lasti etnografskega podatka. Je meandrirajoče ugibanje, ki so mu lastne skromnost, nevednost in odprtost za presenečenja. Raziskovalni esej je posrednik v skupinski diskusiji med raziskovalci, omogoča razmišljanje v pisanju, tudi razmišljanje z drugim, kar je ključni del spoznavanja. Kot tak zavzema esej tudi vlogo dolgega pogovora, materializiranega v vrsti popisanih strani, ki niso vložene v knjigo, temveč so pospravljene v nikoli dokončano in vedno aktualno »mapo zapiskov«, kjer, sledeč Walterju Benjaminu (1998), pravzaprav najdemo vse, kar je bistvenega.

Esej, kot ga uporablja v pričujoči knjigi, na poti do potencialnosti meandrira med vprašanji in odgovori in ima v razmerju z anekdoto, kot jo uporablja Mike Michael (2017), drugo vlogo. Anekdota se po Michaelu (2021: 132) nanaša na »nenavaden« dogodek, je zmes faktične reportaže in domišljijske kreacije. Lahko postane folklor, medtem ko ima raziskovalni esej meditativno vlogo razmišljanja v gibanju. Anekdota, čeprav spreminjajoča se glede na kontekst izrekanja, nosi s seboj večjo prepričanost, je aktualna,⁹⁷ medtem ko se esej prepričanosti namerno izogne, je krožeč. Kot takšno meditativno, neprepričano, krožeče in vijugasto gibajoče dejanje ima pisanje kot razisko-

⁹⁷ Za takšen punktualni, anekdotični zapis bi morda lahko šteli Geertzov opis teka po petelinjem boju, dasiravno je bil Geertzev namen drugačen, tj. ponazoritev vstopanja na teren in stika z njim.

vanje transformativni potencial, ki tako časovno kot prostorsko seže onkraj terena in je obenem teren sam. Pisanje kot raziskovalni dogodek.

Hodopisi

Na zadnjem odseku naše poti nam ostaja še nekaj vprašanj, ki lahko skupaj pripeljejo do delnega zaključka. Kako zgladiti, razmisliti, ovreči ali preseči težavno napetost med tekstualno-kognitivnim in telesno-čutnim aspektom ob združevanju raziskovalne hoje in pisanja? Kako misliti in izvajati (post)kvalitativne metode pisanja in hoje onkraj metodološke proceduralnosti, in vendar ne spregledati kritik?

Na podlagi prehojenega, premišljenega in zapisanega lahko (iz)postaviva številne zagate in pomisleke, npr. glede grajenja znanja v dialogu, nepreverljivosti zaključkov, enkratnosti in zamejenosti etnografskega dogodka, solipsizma hoje, ekskluzivizma esejistike ter subjektivnosti izkustvenih metod. Nekateri raziskovalci na hodinarju so tako opozorili na nelagodje ob zabrisovanju meja med »mojo« in »tvojo« mislijo, ki lahko ob intenzivni hoji in diskusijah postane »skupna«. Opazka odpira vprašanja o (ne) možnostih grajenja znanja v dialogu in je blizu kritikam postkvalitativne metodologije, ki izpostavljajo zabrisovanje pozicij ter izgubo uvida v razmerja moči. Knjiga, ki jo berete, je namreč rezultat premislekov ob branju številnih navedenih avtorjev in avtoric, pogovorov med raziskovalci, ki so sodelovali na hodinarjih, skupnih in posamičnih izkušenj hoje in pisanja, pa tudi drugih akterjev etnografskega dogodka (vodniki, sogovorniki in sogovornice, reka, komar, pot, oblak). V eseju o reki, kjer je v središče postavljeno vprašanje izvajanja etnografije z več-kot-človeškimi akterji, se spekulativni zaključki in solipsistični aspekti izrišejo še izraziteje in se v najbolj radikalni varianti kažejo kot vrsta osebno obremenjenih izmislekov, ki jim ni mogoče oporekati. Topogledno se kot rešitev kaže večkratno izvajanje hodinarjev, izvajanje hodinarjev z različnimi akterji, pa tudi uporaba hodinarjev v določenih fazah raziskave (v začetni ali vmesni fazi) in eksperimentiranje z mešanimi metodami, kjer je etnografski dogodek v postkvalitativnem smislu zgolj eden izmed dogodkov v dlje trajajočem terenskem delu. Namen dogodka je meditativni premislek, umik v rokav reke, navidezna zaustavitev raziskovalnega procesa, ki omogoča podaljšanje in poglobitev časa med točkami vhoda in izhoda.

V luči vseh naštetih pomislekov se zdi, da so skromnost, iskrenost in nevednost bistveni izhodiščni zastavki takšnega hodopisnega raziskovanja, ki nakazujejo pot najinim epistemološkim razmislekom o hoji in pisanju v kontekstu raziskovalne meditacije. Slednja ima potencial uglaševanja in osredinjenja raziskovalca, raziskovanega in raziskovalne tehnologije med dejanskostjo in potencialnostjo – večšina ohranjanja hodečih misli in razmišljujočih korakov v meditativni osredinjenosti. Kot sta opozorila Phillip in April

Vannini (2021: 5), je razmerje med pisanjem in hojo vse prej kot enostavno, saj fuzija inteligibilnosti in čutnosti raziskovalcem ponuja priložnost kultiviranja novih veščin in zamišljanja metod onkraj procedur (Stoller 1997). Pred-postavka metod lahko namreč pogojuje ujetosti v predhodno načrtane okvire in »resnice«, ki zgrešijo odtekajoče in spreminjajoče se bistvo življenja. Če parafrazirava misli avtoric monografije *Walking Methodologies in a More-than-human World* (Truman in Springgay 2014: 84), je bolj kot vpeljevati nove treba premisliti stare metode ter opredeliti možnosti odmika od zbiranja podatkov (angl. *gathering data*) k prepletenim odnosom (angl. *entangled relations*).

Za prikaz prepletenega in sopostajajočega etnografskega dogodka, katerega časovnost in prostorskost soustvarjamo vsi udeleženci, lahko služi prvi esej o potepanju po trgovski, življenjski in raziskovalni poti. Vzemimo za začetek dogodka »prvi korak«. Dan pred odhodom sediva v kuhinji stare hiše v Gračišču, skupaj z nekdanjo trgovko Marijo in njeno hčerko Jolando. Na mizi so poleg *pašte* in vina tudi zadnji napotki za »najino« jutrišnjo pot, radovednost nekdanje trgovke o tem, kaj se je na njeni nekdanji poti spremenilo, podpora njene hčerke, zgodbe vseh štirih od tu in tam, pobrane iz različnih časovnih in prostorskih žepov, tudi najin študentski veter, poln upanja, prežet s prihodnostjo, čeprav v tem specifičnem etnografskem dogodku zazrt v preteklost. Preplet med nami, hišo, poletnim večerom, vonjavami travnikov nad vasjo in še čim postane skoraj oprijemljiv, takšen, ki neizbežno zaznamuje etnografski dogodek. Prepletemo spomine in zgodbe, naše trenutno počutje, tudi misli, nepovezane z Istro in potmi, strahove in želje. V sledečih treh dneh se postaviva v Marijine čevlje, z željo izkusiti in občutiti pot z lastnimi telesi, a pri tem si tudi Marija in Jolanda izposodita najine čevlje, s katerimi se sprehodita po svoji mladosti in otroštvu. Na poti srečava ljudi, ki se prav tako spominjajo, vstopajo v dogodek in ga predrugačijo, odvezemajo in dodajajo lastne barve. Prinašava in odnašava informacije, in prav to spremeni tako naju in najine sogovornike kot tudi prostor, po katerem stopava. Iz prostora ne izlužujeva podatkov, sva snov, ki pretvarja dogodek. Pokrajina, katere del sva bili tiste štiri dni, je bila polna Marijinih biografskih podatkov. Pokrajina, ki je ostajala za nama, je vpila vase najine zgodbe in korake. Najina (nelinearna) pot skozi prostor postane časovno večplastna, prostorsko večsmerna, skupinski ustvarjalno-raziskovalni etnografski dogodek, kjer nikakor ne hodiwa sami, čeprav sva gonilna sila dogodka. Sva kuratorki začetka predstave, ki se odigra po svojih lastnih vzgibih, brez vnaprej pripravljenih dialogov. Z nama hodi na desetine ljudi, tudi oblaki, komarji, oslički, mimoidoči avtomobili, lovski psi, cariniki, pretekli in tedanji, celotna pokrajina. Slednja nikakor ni statična ali pasivna, ni kulisa dogodka, temveč akter, ki enakovredno sodeluje v našem sopostajanju. In čeprav prostor in čas najine poti ni isti Marijinemu, se zdi, da določeni akterji na poti ustvarjajo časovne »portale«. Napad komarjev ali rastišče tavžentrože na istem mestu. Stisk roke, povabilo v hišo

in nasmeh na drugem mestu, a vendar s podobnim učinkom medčloveškega občutka bližine in sprejetosti. Sumničav pogled skozi priprta polkna, podoben mnogim pogledom na »tujce«. Želja po potovanjih, premikanju in spoznavanju novega, lastna vsem štirim ženskam za mizo v Gračišču.

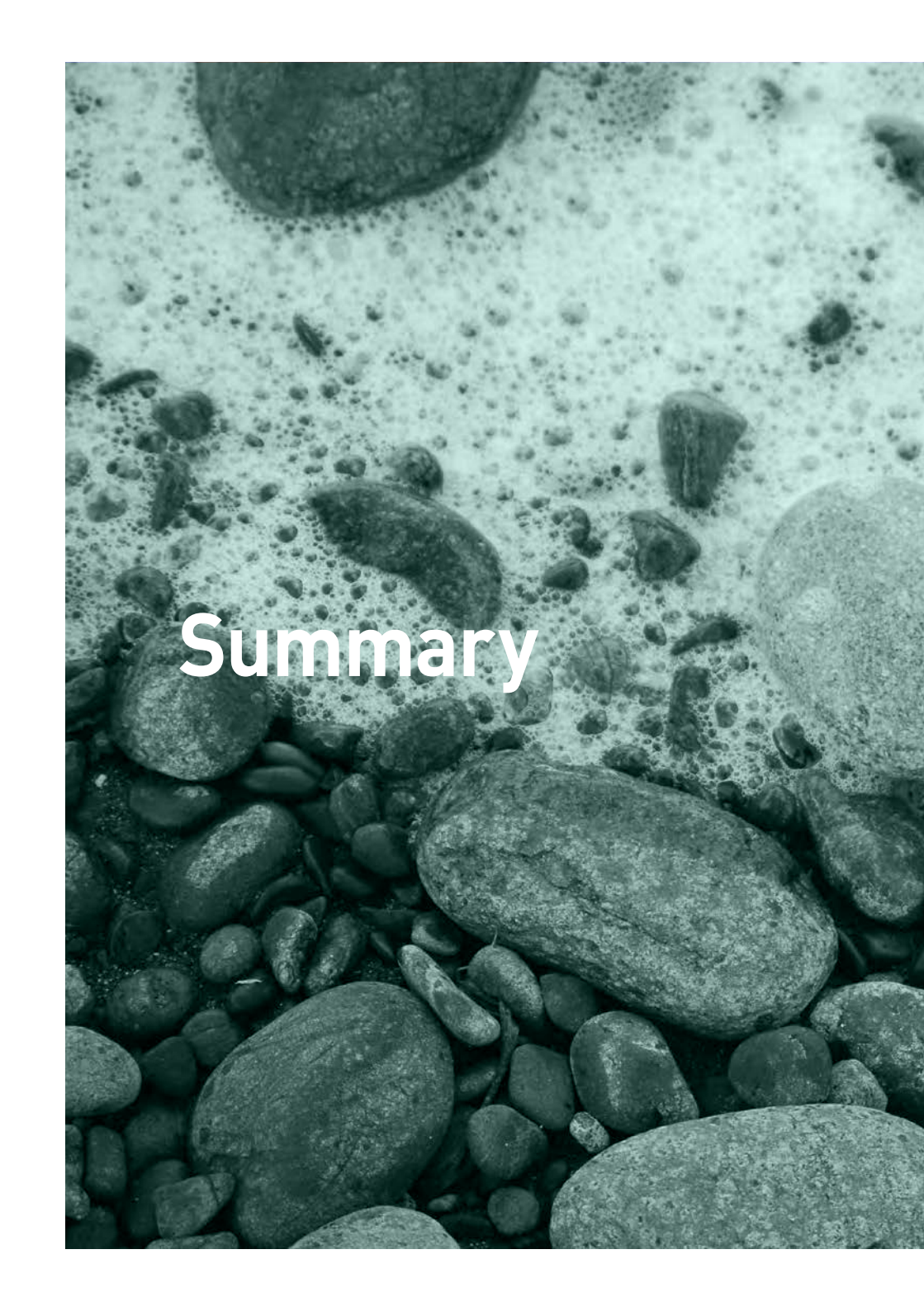
Vzemimo za primer sopostajanja z intervencijo hoje in pisanja še naš zadnji esej o reki Rižani. Hodopisna meditacija, neke vrste kreativno-raziskovalni dogodek z reko, ki je namreč spremenil tako naše korake (ob strugi skorajda ni bilo moč hoditi) kot tudi besede (ker reka Rižana ni tekla) smo iskale besede, prikladne opazovanemu. Prav tako je dogodek vplival na naša razmišljanja o metodah, ki bi morale biti, tako se vsaj zdi, vsakokrat znova prirojene reki. Neposredni stik z Rižano je namreč razvil naša razmišljanja – ne le o različnih več-kot-človeških akterjih (reka, drevo, osel, goba, duh), temveč tudi o etnografiji različnih rek. Eden izmed delnih zaključkov tega etnografskega eksperimenta je bil gotovo tudi, da različne reke zahtevajo različne metode. Kot smo opazili, so si reke bolj podobne na zemljevidu,⁹⁸ medtem ko hoja učinkovito pretrese to zamrznjeno kartografsko iluzijo z vidika telesne izkušnje (Ingold 2000). Naše vprašanje, ali morda različne reke zahtevajo različne metode, ki se je oblikovalo »ob poti«, z našo izkušnjo hoje in pisanja, je bilo pravzaprav ključno, saj je usmerilo naše misli v podzemlje, kot tudi v brezoblične in nevidne vidike Rižane, v vodo-apnenec, tudi v naše predsodke o tem, kako naj bi reka izgledala. Hodopisna meditacija se je pri raziskovanju več-kot-človeških akterjev, ki ga v veliki meri zaznamuje negotovost, izkazala za posebno primerno. Esejistično pisanje nam je namreč omogočilo svobodnejšo izbiro besed in prostor za drznejša predvidevanja, prostor med dejanskim in potencialnim se je razprl in pustil čas za razmislek, hoja z Rižano pa je skozi naše izkušnje pripomogla k celostnemu razumevanju. Uporaba metafor in ohlapnejšega jezika, ki je gradila na naši telesni izkušnji hoje z reko, je povabila v razpravo negotovosti, odtenke naših čutnih izkušenj, ki so odprle vrata novim povezavam. S pisanjem smo se dotaknile nevidne sedanjosti, neizrečenih slutenj, atmosfere terena, izrazile smo naša ugibanja in (telesne) izkušnje, tudi z »novimi« besedami. Ena takšnih besed, ki smo jo v esejih in pogovorih uporabile večkrat, je bila *mezenje*. Rižana, vsaj v poletnih mesecih, ne teče, temveč mezi, tudi v podzemlju, kjer apnenčasta podlaga, ki jo reka sama gradi, dopušča počasno pretakanje in zastajanje vode. V poletni vročini so zastajali tudi naši koraki, telesna želja po vodi pa je v vročini in suši v nas gradila etične premisleke. In prav z besedo *mezeti* smo morda prešle iz faze subjektivnega ugaševanja z reko v fazo dialoške resonance – če uporabimo misel Anne Gibbs o procesu raziskovalnega pisanja (2007), do

⁹⁸ Potrebno pa je dodati, da se je z uporabo novih tehnologij tudi izkušnja reke na zemljevidu spremenila (prim. Learner 2022).

točke, kjer se pisanje uglaši z opisanim. Na tem kratkem, in vendar vijugastem hodinarju smo tako prehodile razdaljo od uglašeniosti do resonance, od subjektivnega do dialoškega, ob združevanju inteligibilnosti in čutnosti.

Morda lahko prav na tem mestu ugledamo še razliko med različnimi teksti, ki sami po sebi združujejo premikanje v širšem smislu in pisanje – potopisi, antropološkimi potopisi in hodopisnimi meditativnimi eseji. Če je potopis lahko vsak zapis s poti, so antropološki potopisi bolj specifični, vezani na »antropološki pogled« v vsej svoji zgodovinsko spreminjajoči se kompleksnosti, v ozadju katerega tičijo določeni metodološki premisleki, dolgotrajno antropološko terensko delo, pa tudi disciplinarno ukrojeni razmisleki. A antropološki potopis, še tako literariziran in poetičen, ni meditacija, prav tako ni hodopisje, spojeno s telesno izkušnjo hoje, temveč je drugačno upovedovanje terenskih izkušenj. Hodopisni meditativni eseji imajo drug namen, ožje metodološki (hodopisje) in širše epistemološki (meditacija). Tudi vsebinsko so hodopisne meditacije bolj osredotočene, bližje klasičnemu esejističnemu pisanju, le da v ozadju skrivajo gibanje, ne zgolj metaforično, temveč dejansko, telesno. Preplet korakov in besed, ki se udejanji v nedokonč(a)nem hodopisu. Esej, ki sledi korakom in hkrati tudi utira pot mislim ter ostaja venomer v tipanju za novim, za preteklimi in prihodnjimi potencialnostmi. Nedokončna besedila in nikoli zaključene poti imajo namreč svojevrstno moč. Ne bojijo se negotovosti, nevednosti in nepričakovanega, po neoznačenem prostoru pa stopajo v upanju, da zagledajo nove relacije in možnosti.

Eseji, zbrani v pričujoči knjigi, pa so na nek način vendar končni, postavljeni na ogled in takšni, ki za seboj potegnejo tveganje. A tudi fluidnost, izmuzljivost in premičnost se soočajo s podobnimi pastmi kot dokončnost in statičnost. Tako kot obstaja varnost na otokih diskurzov, v lagodnem občutku zamejene vsebnosti, jasno določenih meja, obstaja tudi varnost v nenehnem plutju in nedorečenosti. Pravzaprav lahko rečemo, da je med premikanjem in zastajanjem, med fluidnostjo in strjevanjem, dorečenim in nedorečenim nerazdružljiva vez. Da bi kaj izvedeli, se moramo premakniti. Shoditi. Da bi se premaknili, moramo najprej opazovati. In poslušati. Druge v prepletu s sabo. Kredibilnost prepleta metod pisanja in hoje je morda prav v dialogu, v prepletu besed in korakov, v prehojeni poti od uglaševanja do resonance, kjer se besede in koraki venomer prilagajajo eni drugim in iščejo obliko izražanja in gibanja glede na snov. In na srečo pri antropološkem delu, če se ta res dotakne življenja, obstaja tudi varovalka, ki ne dovoljuje nesmotrnega vztrajanja pri nesmiselnih vprašanjih ali izoliranosti, skozi sito pa prepušča dvom, zagato in nevednost – kvalitete, ki pisanje, misel in korak venomer ohranjajo žive. In morda je prav zato antropološko pisanje tako specifično. Ker drugačno ne more biti. Ali pač?

A teal-tinted photograph of a rocky beach. The foreground is filled with smooth, dark, rounded stones of various sizes. In the background, white sea foam is visible, creating a textured contrast with the dark rocks. The word "Summary" is written in white, bold, sans-serif font across the middle of the image.

Summary

> Summary

Footnotes

Ethnographic essays with methodological reflections on walking and writing

Nataša Rogelja Caf and Špela Ledinek Lozej

Anthropology, writing and walking are closely intertwined. The experience of walking generates stories that bring multiple worlds together, in turn sparking new journeys that generate new stories. Those of us who walk, write, and research are an indelible part of this journey, part of the story, immersed in the lives we observe, live, and write about. Writing, walking and anthropology weave together disparate threads that connect here and there, creating bridgeways, forging new paths and crossways. Anand Pandian and Stuart McLean (2017: 1) contend that we too often get caught up in notions of origin and destination, while the rich space of everything in between is pushed to the margins of our interest. By focusing on steps, words, and paths, whether walked or written, the book seeks to illuminate the in-between spaces, understanding walking and writing as a cognitive process, part of the fieldwork experience, a long conversation that meanders between the circuits of life. The book's seven meditative essays therefore foreground hybrid, liminal and bold writing that is quintessentially anthropological.

Altogether, *Footnotes* encompasses ten texts, seven of which are anthropological essays, accompanied by two introductory texts and an epilogue on walking and writing as two long-established, but here freshly reappraised, methods of anthropological research. The essays take us across Istria, Goričko, Porabje, Koroška, and the Julian Alps, coming on the back of a preliminary brainstorming session between researchers from a variety disciplines and fields, before finally carving out distinct paths. Something between what is an academic text and an essay.

In the book we present several themes of our research. The paths we have taken literally and figuratively, are either individual or as part of a larger group of researchers. Sometimes we draw on our past research experiences of trade routes in Istria or mountain pastures in the Julian Alps, but mainly our writing comes from more recent walking seminars organised as part of various research projects and programs at ZRC SAZU.⁹⁹

Our walking seminars were in large part inspired by the various experimental methodologies formed by Nick Shepherd, Christian Ernten and Dirk-Jan Visser (2018). We also set out on our own explorations from within a broad context of previous phenomenological research in the fields of geography and anthropology, using writing primarily as a research method intertwined with walking, and by introducing research meditation as essential to the ethnographic event itself. Walking and writing are thus approached as *research meditation* that holds the potential to ground, centre and balance the researcher and what is being researched. The thematic pathways of mobile practice, physical space as personal biography, walking with the river, borders and heritage – are not the central foci of the book, nor do they present an exhaustive set of topics that can be addressed through walking and writing. They are sites of discussion that raise questions about the relationship between walking and participant observation, between research essay, field notes and field-work diary, between scholarly text and essay, and scrutinise the utility, expediency and appropriateness of walking and writing as research methods in anthropology. In the seven essays on the go that follow the introductory chapters, we offer insights that walking and writing can bring. We consider the skills and knowledge required to perform various ‘walking’ and ‘writing’ methods, we think about the circumstances under which they are feasible and also which topics lend themselves to such methodology. We are interested in the kinds of shared knowledge we participate in when walking and writing and finally we consider walking-writing experiments as ethnographic events where we try to think about methods beyond procedures. Such a post-qualitative stance might open up walking and writing to different interpretations, freeing them from preconceived methodological ideas and research goals. As such, walking-writing experiments become creative-research events (Springgay in Truman 2018) that happen in the wake of random steps and are a never-ending long conversation where no one has the final word. Ephemeral traces of a meandering meditation.

⁹⁹ Route biographies: Walking and writing as methods for researching border regions (2022-2025); Heritage on the margins: New perspectives on heritage and identity within and beyond national (2019-2024); Experiencing water environments and environmental changes: An anthropological study of water in Albania, Serbia and Slovenia (2019-2022); and Migration and social transformation in comparative perspective: The case of Western Slovenia after WWII (2020-2023).

Though the essays presented in this book are different thematically and epistemologically, they are connected, aside from the key notion of writing and walking as a method, by addressing border regions. The first essay crosses the Croatian-Slovenian and Slovenian-Italian borders following historic trade routes from the Istrian hinterland to the Port of Trieste. Our research walks wound their way through the Istrian peninsula, nowadays a tourist destination in the northern Adriatic and an area that is crisscrossed by past, present and future routes and borders covering personal memories of past walks, and contemporary modes of mobility. Methodologically speaking, what is at the heart of this experiment, is the reliving of the trade, life and research route, presented in the form of an ethnographic photocomic.

The Julian Alps, the setting of the second essay, are the location of the shepherds trails that Špela walked while researching mountain pastures. She uses walking as a kind of mobile participant observation method, following the mobile practises of her interlocutors and combined the go-along method (Kusenbach 2003) with other methods, such as walking interviews, video documentation, and essayistic writing. She noted that it was the go-along method that facilitated her fieldwork entry and established relations through collaboration and, movement in the same direction (Ingold and Vergunst 2008: 97). Consequently, she gained a deep understanding of embodied behaviours and insight into everyday details that otherwise would have been overlooked without the shared walk.

During our first walking seminar with a group of researchers from the peninsula of Milje to the peninsula of Savudrija, we walked along the present-day Slovene coastline, remaining within the territory of Slovenia, but nonetheless crossing borders of a different kind. One of the ideas behind these walking seminars was the wish to relativize, possibly even abolish the hierarchies between theory and practice, between academic research and creative practice, and between the disciplinary backgrounds of those participating in the walking seminars. Effectively a form of blurring of the boundaries whilst not denying the integrity of diverse knowledge. The physical activity of walking in a group mitigated “disciplinary violence” and somewhere “between here and there” softened our sharp and sometimes disciplinary or personally limiting thoughts (and prejudices) with mutual respect and understanding. Each step, brought us closer to each other. The evening discussions were an important part of the walking seminars. They allowed our thoughts to be developed and reshuffled as we sought to answer the two research questions: “What is heritage?” and “What does heritage do?”

The essay dealing with the muddy paths and paper flowers in Porabje and Goričko, regions situated along the triple border between Slovenia, Austria and Hungary, ad-

dresses various heritage projects, original stories, clearly demarcated borders and patterns demanding correct answers that are not always in tune with the demands of everyday life. The ethnographic event in Porabje seemed unique as it juxtaposed the anticipated, “original” representation of heritage (supported by financial and other European mechanisms) with practices that navigate the sea of everyday meanings, needs, pragmatism, borders, memories, opportunities and constraints. Border regions are particularly fertile ground for such reflections, as they are sites of intersection between national, international (European), and local politics, as well as everyday collective dynamics. Methodologically, we also reflected on our predecessors. Those who walked in this region extensively, notably the researcher Avgust Pavel, who documented the vaulted black kitchens in the first half of the previous century and the fieldwork teams led by Slovenian ethnologist Boris Orel, who would walk over ten miles in a day of fieldwork, getting through quite a few pairs of shoes, as noted in the fieldwork reports! Our group was thankfully equipped with sturdy shoes, fewer in number and away for a shorter period of time. Moreover, our interests were inversely proportional to the Orel team’s urge of documenting vanishing things and traditions. We were not trying to save things from oblivion, rather, we wanted to know what and why people wanted to preserve, protect, show, document, and exhibit. The essay on muddy paths is therefore an example of thinking through writing, where words meander between exits and entries. It is an extension of anthropological notebooks, a long conversation, a personal diary disclosed. A writing-on-the-go meditation indeed.

The essay “Between Oblivion, Memory and the History of the Carinthian Ravines” was framed by the literature of Carinthian writers. Such “literary expeditions” and literary works can in various ways be included in anthropological research, as a methodological tool, to contextualise the writer, the written word, or as a form of co-research. On our research walk in Carinthia it became clear that each fieldwork area has unique temporal and spatial dimensions. The time we followed in the narratives of our interlocutors extended from the springtime of the nations¹⁰⁰ of the 19th century to the winters of the 21st century, dissolving in climate change of global proportions. We walked through the Carinthian ravines with a guide who greatly impacted our methodological experiment. As we listened to him, walking up and down the forested slopes, the space seemed to expand from the ravines of Carinthia to all Europe and beyond. Someone in the group exclaimed aloud that one of the defining events of Europe was the Second World War – a kind of concentrated, sticky time that feels like tar.

100 The Revolutions of 1848 is in some European countries known as the *Springtime of Nations* or *People’s Spring*, referring to a series of political upheavals throughout Europe starting in 1848.

Nova Gorica's "borderless" promotional slogan for the European Capital of Culture 2025 and other local features are reflected in the essay entitled "Nova Gorica's (Post) Modernism", that describes a group walk through the city. Two guides, fellow researchers, took our team on a journey through the space and time of Nova Gorica, each in his particular way. Our first interlocutor laid out the socio-political history of the area and had us 'walk through' the city's everyday details, albeit while sitting in an office. Following the second guide, a group actually walked through the city, yet sensed they were observing this modernist city through the postmodern lens of a tourist, as described by Zygmunt Bauman (1996). The tourist walk created a dialogue between the guide, the 'tourist', author and the city that revealed various daily tensions in Nova Gorica.

The essay "Where is Rižana?" explores the question of how to approach more-than-human agents in our participatory research. In the context of the Anthropocene and post-human research, social sciences and humanities are faced with numerous challenges. How to decenter the human in the "Age of Humans"? What ontologies, epistemologies, and practices emerge, re-emerge or disappear in the face of new climate and environmental realities? And how to go beyond "human horizons" that force us to think about connectivity and to relativize the dividing lines between us and them, today and tomorrow, above and below. Ethnographic experiments with the Rižana river that use walking and writing as two methods of ethnography with the river, most clearly outlines the method of writing in relation to walking. Combining walking with writing and reading essays in a group proved to be particularly important for the more-than-human ethnographic situation overdetermined by uncertainty. Apart from thinking through writing, that in itself is a precious in-between step to various research contexts, writing essays allows us to be freer with the choice of words. This seems an important consideration when researching a river, or other more-than-human subjects. Metaphors and unshackled expressions effectively invite uncertainty to be discussed and promise to open the windows to new ideas. In a way, writing a research essay gave us the freedom to verbally touch the invisible present and provide the opportunity to express uncertain predictions or informed guesses; to reflect on stereotypes (humans as saviours) and prejudices (how the river should look); to write about the hints the river gave us; to describe the overall atmosphere, reaching the point where writing finds the form adequate to what it describes. The burden of detailed and comprehensive field notes, or the burden of finalizing a publication intended for an academic audience or a broader public, did not constrain us. The words flew easily down the slope of the screen.

The seven essays are accompanied by introductory reflections on walking and writing. The chapter on walking begins by distinguishing two lines of inquiry among re-

searchers, namely the study of walking as a general and specific human practise, and walking as a method – the subject of this book. Here, different ways of using walking in the research process are discussed: walking as a way to engage and present the fieldwork site, walking interviews, mobile participant observation, and more complex walking methodologies, that connect with art and activism. While walking as a method has been adopted more frequently in recent decades, especially in the context of sensory anthropology, anthropology of the senses, and the mobile turn, the situation is somewhat different regarding writing as a research method. The introductory text on anthropology and writing examines writing from three perspectives: writing as an object of research, writing as a method of anthropological research, and reflection on anthropological writing itself. It considers experimental ethnographic writing as well as sets out a path that reflects on writing linked with walking. The discussion on the link between walking and writing as two methods of anthropological research is summarised in the epilogue of the book. Here we elaborate on walking-writing meditation as a specific methodological and epistemological intervention that allows for spatial and temporal expansion and the meditative deepening of the ethnographic event through the use of walking and writing. The walking meditation thus becomes an arena of co-becoming that transforms the meanings of the research event and opens up new questions that go beyond the final word. The epilogue embraces uncertainty, admits to unknowability, and is open to the unexpected – all too often forgotten quality of scientific research.

Literatura

- Anderson, Jon. 2004. Talking whilst Walking: A Geographical Archaeology of Knowledge. *The Royal Geographical Institute of British Geographers* 36 (3): 254–261.
- Asad, Talal. 1986. The concept of Cultural Translation in British Social Anthropology. V *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*, ur. James Clifford in George E. Marcus, 141–164. Berkeley in Los Angeles: University of California Press.
- Bajič, Blaž in Sandi Abram. 2019. Čutnobiografski sprehodi: Med antropologijo čutov in antropologijo digitalnih tehnologij. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 59 (1): 27–38.
- Bajič, Blaž, Sandi Abram in Rajko Muršič. 2022. Obzorja čutnih raziskav: Antropologija, umetnost in čutne transformacije. V *Občutki mest: Antropologija, umetnost, čutne transformacije*, ur. Rajko Muršič, Blaž Bajič in Sandi Abram, 13–46. Ljubljana: Založba Univerze v Ljubljani.
- Ballestero, Andrea. 2019. Touching with Light, or, How Texture Recasts the Sensing of Underground Water. *Science, Technology, & Human Values* 44: 762–785.
- Barton, David in Uta Papen (ur.) 2010. *The Anthropology of Writing: Understanding Textually Mediated Worlds*. Bloomsbury: Continuum.
- Baskar, Bojan. 2002. Med regionalizacijo in nacionalizacijo: Iznajdba šavrske identitete. *Annales: Series historia et sociologia* 12 (1): 115–132.
- Baskar, Bojan. 2015. Claude Lévi-Strauss med idealom »pravšnje razdalje« in ekstremnimi fantazijami ali veselim tropom naproti: Sprema študija. V *Žalostni tropi*, Claude Lévi-Strauss, 525–559. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Basso, Keith H. 1974. The Ethnography of Writing. V *Explorations in the Ethnography of Speaking*, ur. Richard Bauman in Joeel Sherzer, 425–432. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bataille, Georges. 2001. *The Impossible*. New York: City Lights Publishers.
- Bates, Charlotte in Alex Rhys-Taylor (ur.) 2017. *Walking Through Social Research*. London in New York: Routledge.
- Bates, Charlotte in Alex Rhys-Taylor. 2017a. Finding Our Feet. V *Walking Through Social Research*,

- ur. Charlotte Bates in Alex Rhys-Taylor, 1–11. New York: Routledge.
- Battistig, Luisa. 2004. *Skrivnost dveh bregi*. Špeter: Planinska družina Benečije.
- Battistig, Luisa. 2019. *Živiet na planinah*. Čedad: Most.
- Baudelaire, Charles. 1863. *Le peintre de la vie moderne*. Collections Litteratura.com. https://edisciplinas.usp.br/pluginfile.php/14785/mod_resource/content/1/BAUDELAIRE_le%20peintre.pdf. Dostopano 28. 12. 2022.
- Bauman, Zygmunt. 1996. From Pilgrim to Tourist – or a Short History of Identity. V *Questions of Cultural Identity*, ur. Stuart Hall in Paul Du Gay, 18–36. London: Thousand Oaks, Calif: Sage.
- Bavčar, Rok. 2019. *Na šverc! Tihotapstvo na Goriškem po drugi svetovni vojni*. Nova Gorica: Goriški muzej Kromberk.
- Behar, Ruth in Deborah A. Gordon. 1996. *Women Writing Culture*. Berkeley: University of California Press.
- Benedict, Ruth. 1986. Our task is Laughter. *Dialectical Anthropology* 11 (2/4): 169–174.
- Benedict, Ruth. 2008. *Vzorci kulture*. Maribor: Aristej.
- Benjamin, Walter. 1996. *Selected Writings*. Cambridge in Mass: Belknap Press.
- Benjamin, Walter. 1998. *Izbrani spisi*. Ljubljana: SH – Zavod za založniško dejavnost.
- Bloch, Maurice. 1990. Language, Anthropology and Cognitive Science. *Man* 126 (2): 183–198.
- Bna. 1948. Tito v goriški okolici. *Demokracija* 34, 20. 8. 1948.
- Bourdieu, Pierre. 1977. *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Boyer, Dominic. 2016. The Necessity of Being a Writer in Anthropology Today. V *The Anthropologist as Writer: Genres and Contexts in the Twenty-first Century*, ur. Helena Wulff, 33–45. New York: Berghahn Books.
- Brancati, Vittorio. 2004. Meja brez ograje. *Primorski dnevnik* 60 (13. 2. 2004): 1.
- Brenneis, Don. 2016. Reading, Writing, and Recognition in the Emerging Academy. V *The Anthropologist as Writer: Genres and Contexts in the Twenty-first Century*, ur.

- Helena Wulff, 46–59. New York: Berghahn Books.
- Büscher, Monika in John Urry. 2009. Mobile Methods and the Empirical. *European Journal of Social Theory* 12 (1): 99–116.
- Büscher, Monika, John Urry in Katian Witchger (ur.) 2011. *Mobile Methods*. London in New York: Routledge.
- Callon, Michel, Pierre Lascoumes in Yannick Barthe. 2001. *Agir dans un monde incertain: Essai sur la démocratie technique*. Paris: Editions du Seuil.
- Cernetig, Marina, Špela Ledinek Lozej, Barbara Ivančič Kutin in Andrej Furlan. 2015. Muzej varha Matajura. V *Kulturna dediščina med Alpami in Krasom: Vodnik po zbirkah*, ur. Saša Poljak Istenič, 104–106. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.
- Cevc, Tone (ur) 2006. *Človek v Alpah*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Chartier, Roger. 1986. Les pratiques de l'écrit. V *Histoire de la vie privée* 3, ur. Paul Aries in Georges Duby, 113–162. Paris: Seuil.
- Chartier, Roger. 1994. *The Order of Books, Readers, Authors, and Libraries in Europe between the Fourteenth and Eighteenth Centuries*. Cambridge: Polity Press.
- Clifford, James. 1986a. Introduction: Partial Truths. V *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*, ur. James Clifford in George E. Marcus, 1–26. Berkeley in Los Angeles: University of California Press.
- Clifford, James. 1986b. On Ethnographic Allegory. V *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*, ur. James Clifford in George E. Marcus, 98–121. Berkeley in Los Angeles: University of California Press.
- Clifford, James in George E. Marcus (ur.) 1986. *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley in Los Angeles: University of California Press.
- Cohen, Erik. 1985. The Tourist Guide: The Origins, Structure and Dynamics of a Role. *Annals of Tourism Research* 12 (1): 5–29.
- Crang, Philip. 1997. Performing the Tourist Product. V *Touring Cultures: Transformations of Travel and Theory*, ur. Chris Rojek in John Urry, 137–154. New York: Routledge.

- Crapanzano, Vincent. 1986. Hermes' Dilemma: The Masking of Subversion in Ethnographic Description. V *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*, ur. James Clifford in George E. Marcus, 51–76. Berkeley in Los Angeles: University of California Press.
- Crawford, Peter. 2003. *Alfred Melotu – the Funeral of a Paramount Chief*. <https://boap.uib.no/index.php/jaf/article/view/3697/3523>. Dostopano 28. 12. 2022.
- Creswell, Timothy. 2006. *On the Move: Mobility in the Modern Western World*. New York: Routledge.
- Creswell, Timothy. 2019. *Maxwell Street: Writing and Thinking Place*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Creswell, Tim in Peter Merriam (ur.) 2011. *Geographies of Mobilities: Practices, Spaces, Subjects*. Farnham in Burlington: Ashgate.
- Cvitanič, Irena, Mojca Dobnikar-Tehovnik, Marina Gacin, Brigita Jesenovec, Eva Plestenjak, Mateja Poje, Edita Sodja in Melita Velikonja. 2020. *Kemijsko stanje površinskih voda v Sloveniji*. Poročilo za Leto 2019. Ljubljana: Ministrstvo za okolje in prostor, Agencija RS za okolje. <https://www.gov.si/assets/organi-v-sestavu/ARSO/Vode/Stanje-voda/Porocilo-o-kemijskem-stanju-povrsinskih-voda-za-let-2019.pdf>. Dostopano: 29. 12. 2022.
- Deloria, Ella Cara. 1988. *Waterlily*. Lincoln: University of Nebraska Press.
- Derrida, Jacques. 1993. *Specters of Marx : The State of the Debt, the Work of Mourning and the New International*. New York in London: Routledge.
- De Certeau, Michel. 2007. *Iznajdba Vsakdanjosti. 1, Umetnost Delovanja*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Di Battista, Alenka. 2021. *Ravnikarjevi bloki v Novi Gorici: Umetnine v žepu 20*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Di Battista, Alenka in Katarina Mohar. 2019. *Občinska stavba v Novi Gorici: Umetnine v žepu 17*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Eriksen, Thomas Hylland. 2002. *Ethnicity and Nationalism*. London: Pluto Press, 2002.
- Evans, James in Phil Jones. 2011. The Walking Interview: Methodology, Mobility and Place. *Applied Geography* 31 (2): 849–858.

- Falzon, Mark-Anthony. 2009. Introduction. V *Multi-sited Ethnography: Theory, Praxis and Locality in Contemporary Research*, ur. Mark-Anthony Falzon, 1–24. London in New York: Routledge.
- Feldman, Jackie in Jonathan Skinner. 2018. Tour Guides as Cultural Mediators: Performance and Positioning. *Ethnologia Europaea* 48 (2): 5–13.
- Figelj, Klavdija. 2020. The Founding of Nova Gorica. V *Art at a Cultural Crossroads: The Municipality of Nova Gorica*, ur. Helena Seražin in Katarina Mohar, 124–129. Ljubljana: Založba ZRC.
- Filak, Manca. 2017. A Long Term Visual Ethnography in a Bosnian Village: Tracking Epistemological and Methodological Issues. *EtnoAntropoZem* 16: 251–297.
- Finnström, Sverker. 2016. O Anthropology, Where Art Thou? An Auto-Ethnography of Proposals. V *The Anthropologist as Writer: Genres and Contexts in the Twenty-first Century*, ur. Helena Wulff, 46–59. New York: Berghahn Books.
- Franca, Marija. 1990. *Šavriške zgodbe*. Koper: Fontana.
- Franca, Marija. 1992. *Šavriške zgodbe*. 2. Koper: Fontana.
- Franca, Marija. 1995. *Šavriške zgodbe*. 3. Koper: Fontana.
- Gaspari, Andrej in Miran Erič. 2005. *Poročilo o podvodnih arheoloških raziskavah struge Rižane na območju vpadnic v Luko Koper*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije.
- Gašperič, Primož, Renata Šolar in Matija Zorn. 2020. *Kartografski zakladi slovenskega ozemlja*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Gee, James Paul. 1996. *Social Linguistics and Literacies: Ideology in Discourses*. London: Taylor & Francis.
- Geertz, Clifford. 1983. *Local Knowledge: Further Essays in Interpretive Anthropology*. New York: Basic Books.
- Geertz, Clifford. 1988. *Works and Lives: The Anthropologist as Author*. Stanford: Stanford University Press.
- Geertz, Clifford. 2019. *Interpretacija kultur*. Maribor: Aristej.
- Gerrard, Jessica, Sophie Rudolph in Arathi Sriprakash. 2017. The Politics of Post-Qualitative

- Inquiry: History and Power. *Qualitative Inquiry* 23 (5): 384–394
- Ghosh, Amitav. 1992. *In an Antique Land*. New York: Vintage.
- Gibbs, Anna. 2007. Writing as Method: Attunement, Resonance, and Rhythm. V *Affective Methodologies*, ur. Britta Timm Knudsen in Carsten Stage, 222–236. London: Palgrave Macmillan.
- Gibson, Katherine, Deborah Bird Rose in Ruth Fincher (ur.) 2015. *Manifesto for Living in the Anthropocene*. Brooklyn: Punctum Books.
- Goody, Jack. 1993. *Med pisnim in ustnim: Študije o pisanosti, družini, kulturi in državi*. Ljubljana: Škuc, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Gottlieb, Alma. 2016. The Anthropologist as Storyteller. V *The Anthropologist as Writer: Genres and Contexts in the Twenty-first Century*, ur. Helena Wulff, 93–117. New York: Berghahn Books.
- Gottlieb, Alma in Philip Graham. 1993. *Parallel Worlds: An Anthropologist and a Writer Encounter Africa*. Chicago: University of Chicago Press.
- Green, Sarah. 2005. *Notes from the Balkans: Locating Marginality and Ambiguity on the Greek-Albanian Border*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Gregorač, Andrej. 2005. Romanje in identitetni procesi. *Etnolog* 15: 205–227.
- Gregorič Bon, Nataša. 2016. Rooting Routes: (Non)Movements in Southern Albania. V *Moving Places: Relations, Return and Belonging*, ur. Nataša Gregorič Bon in Jaka Repič, 63–84. New York in Oxford: Berghahn.
- Gregorič Bon, Nataša in Jaka Repič (ur.) 2016. *Moving Places: Relations, Return and Belonging*. New York in Oxford: Berghahn.
- Gregorič Bon, Nataša, Jaka Repič in Alenka Janko Spreizer. 2013. *(Ne) gibanje in vzpostavlanje kraja*. Ljubljana: Založba ZRC. <https://zalozba.zrc-sazu.si/sl/publikacije/ne-gibanje-in-vzpostavlanje-kraja>. Dostopano: 28. 12. 2022.
- Haderlap, Maja. 2012. *Angel pozabe*. Maribor: Litera, Celovec: Drava.
- Hafstein, Valdimar Tryggvi in Martin Skrydstrup. 2020. *Patrimonialities: Heritage vs. Property. Elements in Critical Heritage Studies*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Handke, Peter. 2011. *Še vedno vihar*. Celovec: Wieser.
- Harrison, Rodney. 2013. *Heritage: Critical Approaches*. London: Routledge.
- Harvey, David. 2015. Landscape and Heritage: Trajectories and Consequences. *Landscape Research* 40 (8): 911–924.
- Heath, Shirley Brice. 1983. *Ways with Words: Language, Life and Work in Communities and Classrooms*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Herzfeld, Michael. 1997. *Cultural Intimacy: Social Poetics in the Nation-state*. New York in London: Routledge.
- Hočevar, Zdravko, Kristjan Knez, Sara Krbavčič, Darij Križman, Silvano Sau, Darij Valentič in Ivan Žigon. 2010. Od pomanjkanja vode do vodovoda v Istri. V *Rižanski vodovod Koper – 75 let*, ur. Sara Krbavčič, 29–64. Koper: Rižanski vodovod Koper.
- Holloway, John Christopher. 1981: The Guided Tour – A Sociological Approach. *Annals of Tourism Research* 8 (3): 377–402.
- Hurston, Zora Neale. 1935. *Mules and Men*. Philadelphia: J.B. Lippincott Company.
- Ingold, Tim. 2000. *The Perception of the Environment: Essays on Livelihood, Dwelling and Skill*. London, New York: Routledge.
- Ingold, Tim. 2004. Culture on the Ground: The World Perceived Through the Feet. *Journal of Material Culture* 9 (3): 315–340.
- Ingold, Tim. 2007. *Lines: A Brief History*. London, New York: Routledge.
- Ingold, Tim. 2011. *Being Alive: Essays on Movement, Knowledge and Description*. London: Routledge.
- Ingold, Tim in Jo Lee Vergunst (ur.) 2008. *Ways of Walking: Ethnography and Practice on Foot*. Hampshire in Burlington: Ashton.
- Ingold, Tim in Jo Lee Vergunst 2008a. Introduction. V *Ways of Walking: Ethnography and Practice on Foot*, ur. Tim Ingold in Jo Lee Vergunst, 1–20. Hampshire in Burlington: Ashton.
- Ipavec, Vesna Mia. 2008. *Murve in kavalirji: Svilogojsstvo na Goriškem*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Irving, Andrew. 2007. Ethnography, Art and Death. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 13 (1): 185–208.

- Järviluoma, Helmi. 2016. Art and Science of Sensory Memory Walking. V *The Routledge Companion to Sounding Art*, ur. Marcel Cobussen, Vincent Meelberg in Barry Truax, 191–204. London in New York: Routledge.
- Jerman, Katja. 2008: *Dve Gorici – eno mesto: Konstrukcija urbanega*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo.
- Jirón, Paola. 2011. On becoming 'la sombra/the shadow'. V *Mobile Methods*, ur. Monika Büscher, John Urry in Katian Witchger, 36–53. London in New York: Routledge.
- Joffe, Daniela Franca. 2018. Timeline. V *Walking Seminars: Embodied Research in the Emergent Anthropocene*, ur. Nick Shepherd, Christian Ernten in Dirk-Jan Visser, 29–32. Amsterdam: University of the Arts.
- Klemenčič, Drago. 1966. V mestu brez zvonikov. *Družina* 15 (3): 34.
- Klun, Lucija. 2022. *Kdo so ljudje za žico?* Prispevek na znanstvenem posvetu Življenje z/brez žice v organizaciji Inštituta za slovensko izseljenstvo in migracije ZRC SAZU, Atrij ZRC, Ljubljana, 17. 11. 2022.
- Kohn, Eduardo. 2013. *How Forests Think: Toward an Anthropology Beyond the Human*. Berkeley: University of California Press.
- Kolenc, Petra. 2016. Novogoriški grb in njegova predzgodba. *Izvestja Raziskovalne postaje ZRC SAZU v Novi Gorici* 13: 17–21.
- Kopič, Mario. 1999. Spremna beseda. V *Pandorino upanje*, ur. Bruno Latour, 337–359. Ljubljana: Študentska založba.
- Kosovel, Blaž. 2015–2019. *Goriški sprehodi*. <https://www.youtube.com/playlist?list=PL5Z9C1q16b-RxU3mk8UunbrO8SPITG4qu>. Dostopano: 29. 12. 2022.
- Kosovel, Blaž. 2018. *Nova Gorica: Pot po zgodovini mladega mesta: Od socialistične izložbe na Zahod do Evropske unije*. Nova Gorica: Turistična zveza TIC.
- Kosovel, Blaž. 2022. *Zakaj ZDA nimajo ministrstva za kulturo: Od agrikulture do kulturne industrije, od mesta Rim do ameriške civilizacije*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Kosovel, Blaž. 2022a. *Insider Tours*. https://www.facebook.com/Insider-tours-104149218046634/?ref=page_internal. Dostopano: 29. 12. 2022.

- Kosovel, Blaž in Miha Kosovel (ur.) 2017. *Razpotja Nove gorice: 1947–2017: Posebna številka ob 70-letnici mesta*. Nova gorica: Društvo humanistov Goriške.
- Kozar Mukič, Marija. 1998. Delaj mi pošliček...: Izdelovanje papirnatih cvetlic v Porabju. *Etnolog* 8: 217–224.
- Kozorog, Miha, Tatiana Bajuk Senčar, Katalin Munda Hirnök in Ingrid Slavec Gradišnik. 2022. *Meje: Antropološki uvidi*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Kusenbach, Margarethe. 2003. Street Phenomenology: The go-along as Ethnographic Research Tool. *Ethnography* 4 (3): 455–485.
- Kusserow, Adrie. 2017. Anthropoetry. V *Crumpled Paper Boat: Experiments in Ethnographic Writing*, ur. Anand Pandian in Stuart McLean, 71–90. Durham: Duke University Press.
- Kuwabara, Takeo. 1963. Oriental Echoes of the 'Social Contract'. *The UNESCO Courier* 16 (3): 24–26.
- Lampič, Barbara. 2012. Globalization and Foreign Amenity Migrants: The Case of Foreign Home Owners in the Pomurska Region of Slovenia. V *European Countryside* 1: 45–56.
- Lather, Patti in Elisabeth A. St. Pierre. 2013. Post Qualitative Research. *International Journal of Qualitative Studies in Education* 26: 629–633.
- Latour, Bruno. 2005. *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Learner, Sam. 2022. River-runner Global. <https://river-runner-global.samlearner.com>. Dostopano: 6. 1. 2023.
- Ledinek, Špela. 1999. *Planina Krstenica*. Diplomaska naloga. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, oddelk za etnologijo in kulturno antropologijo.
- Ledinek, Špela in Nataša Rogelja. 1997. *Potepanje po poteh Marije Franca*. Seminarska naloga, Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo.
- Ledinek, Špela in Nataša Rogelja. 2000. *Potepanja po poteh Šavrinke Marije*. Ljubljana: Glasnik Slovenskega etnološkega društva.
- Ledinek Lozej, Špela. 2002. Pričevanja o nekdanji ureditvi in življenju v planini Krstenica. *Traditiones* 31 (1): 69–90.

- Ledinek Lozej, Špela. 2014. Šavrinke – preprodajalke med osrednjo Istro in obalnimi mesti ter no-silke simbolnih identifikacij: Družbenozgodovinske okoliščine delovnih migracij in šavrinizacije istrskega podeželja. *Dve domovini* 40: 47–55.
- Ledinek Lozej, Špela. 2017. *Zoccoli Caldi*. Università degli studi di Udine, Dipartimento di lingue e letterature, comunicazione, formazione e società.
- Ledinek Lozej, Špela. 2018. Prolegomena observatoriju (novo)goriške dediščine. *Izvestje Raziskovalne postaje ZRC SAZU v Novi Gorici* 15: 3–7.
- Ledinek Lozej, Špela. 2019. Planinsko pašništvo na Matajurju. V *Živiet na planinah*, ur. Luisa Battistig, 13–19. Čedad: Most.
- Ledinek Lozej, Špela in Nataša Rogelja. 2014. Vloga preprodajalk med osrednjo Istro in obalnimi mesti z začetka 20. stoletja v procesih regionalizacije in nacionalizacije Istre. V *Ponovno izrisovanje meja: Transformacije identitet in redefiniranje kulturnih regij v novih političnih okoliščinah: 12. slovensko-hrvaške vzporednice*, ur. Marijana Belaj, Zoran Čiča, Anita Matkovič, Tita Porenta in Nevena Škrbić Alempijević, 109–125. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo, Ljubljana: Slovensko etnološko društvo.
- Ledinek Lozej, Špela in Nataša Rogelja. 2021. Hoditi z mejami: Med pozabo, spominom in zgodovino koroških grap. *Alternator* 1/2021. <https://www.alternator.science/sl/daljse/hoditi-z-mejami-med-pozabo-spominom-in-zgodovino-koroskih-grap>. Dostopano: 29. 12. 2022.
- Ledinek Lozej, Špela, Nataša Rogelja in Urša Kanjir. 2018. Walks through the Multi-layered Landscape of Šavrinkas' Istria: Eggs, Books, Backpacks and Stony Paths. *Landscape Research* 43 (5): 600–612.
- Ledinek Lozej, Špela in Saša Roškar. 2018. Planine v Julijskih Alpah pred sodobnimi izzivi: Primera planin pod Montažem in v Bohinju. V *Etnologija i selo 21. stoljeća: Tradicionalno, ugroženo, kreativno*, ur. Klementina Batina, Jasna Fakin Bajec, Tihana Petrović Leš in Saša Poljak Istenič, 189–209. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo, Ljubljana: Slovensko etnološko društvo.
- Lee Vergunst, Jo in Tim Ingold. 2006. Fieldwork on Foot: Perceiving, Routing, Socializing. V *Locating*

- the Field: Space, Place and Context in Anthropology*, ur. Simon Coleman in Peter Collins, 67–85. Oxford: Berg,
- Lee Vergunst, Jo in Tim Ingold. 2008. Preface and Acknowledgment. V *Ways of Walking: Ethnography and Practice on Foot*, ur. Tim Ingold in Jo Lee Vergunst, ix. Hampshire in Burlington: Ashton.
- Lefebvre, Henri. 2013. *Produkcija prostora*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Lévi-Strauss, Claude. 1963. Rousseau, Father of Anthropology. *The UNESCO Courier* 16 (3): 10–15.
- Lévi-Strauss, Claude. 2015. *Žalostni Tropi*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Lipuš, Florjan. 2003. *Boštjanov let*. Maribor: Litera.
- Lorimer, Hayden. 2011: Walking: New Forms and Spaces for Studies of Pedestrianism. V *Geographies of Mobilities: Practices, Spaces, Subjects*, ur. Tim Creswell in Peter Merriam, 19–34. Farnham in Burlington: Ashgate.
- Lorimer, Hayden in Katrín Lund. 2003. Performing Facts: Finding a Way over Scotland's Mountains. *The Sociological Review* 51 (2): 130–144.
- Low, Setha M. in Denise Lawrence-Zúñiga (ur.) 2003. *The Anthropology of Space and Place: Locating Culture*. Malden, Oxford, Carlton in Berlin: Blackwell Pub.
- Lund, Katrín. 2005. Seeing in Motion and the Touching Eye: Walking over Scotland's Mountains. *Etnofoor* 1 (1): 27–42.
- MacDougall, David in Judith MacDougall. 1979. *Lorang's Way*. Canberra. <https://archive.org/details/lorangsway/lorangswayreel1.mov>. Dostopano: 28. 12. 2022.
- Malečkar, Franc. 2004. *Vodnik po učno-rekreacijski poti Ivana Juga: Po stezah graničarjev in skozi kamnolome Miljskih hribov*. Hrvatini: Krajevna skupnost.
- Malinowski, Bronisław. 1967. *A Diary in the Strict Sense of the Term: With New Introduction by Raymond Firth*. Stanford: Stanford University Press.
- Malinowski, Bronisław. 2017. *Argonavti zahodnega Pacifika: Pripoved o podjetnosti in dogodivščinah domačinov v arhipelagih melanezijske Nove Gvineje*. Maribor: Aristej.
- Manning, Erin in Brian Massumi. 2014. *Thought in the Act: Passages*

- in the Ecology of Experience*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Marcus, George E. in Michael M. J. Fischer. 1986. *Anthropology as cultural Critique: An Experimental Moment in the Human Sciences*. Chicago: University of Chicago Press.
- Martelanc, Tanja. 2016. V mestu brez zvonikov: Nekaj paberkov o novo-goriškem župnijskem središču. *Izvestja Raziskovalne postaje ZRC SAZU v Novi Gorici* 13: 26–33.
- Martin, Henri-Jean in Roger Chartier (ur.) 1982. *Histoire de l'édition française*. Paris: Promodis.
- Marušič, Branko. 2017. Krajevna skupnost Solkan in sedemdeset let Nove Gorice. *Solkanski časopis* 24 (93): 3–4.
- Maučec, Jaka. 2018. Mnogi Britanci razočarani prodajajo hiše in odhajajo, Škota v Prekmurju uživata že 12 let. V *Sobotainfo* (10. 10. 2018), <https://sobotainfo.com/novica/lokalno/mnogi-britanci-razocarani-prodajajo-hise-odhajajo-skota-v-prekmurju-uzivata-ze-12>. Dostopano: 29. 12. 2022.
- Mauss, Marcel. 1996. *Esej o daru in drugi Spisi*. Ljubljana: ŠKUC, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Medved, Anja in Nadja Velušček. 2005. *Mesto na travniku: Videosej o Novi Gorici*. Gorica: Zavod Kinoateljce.
- Medvešček, Pavel. 2018. *Iz nevidne strani neba: Razkrite skrivnosti staroverstva*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Melik, Anton. 1950. *Planine v Julijskih Alpah*. Ljubljana: Inštitut za geografijo.
- Mendiževc, Aleš. 2016. *Žalostni tropi*. Radio Študent: Teorema. <https://radiostudent.si/kultura/teorema/%C5%BEalostni-tropi>. Dostopano: 28. 12. 2022.
- Merchant, Carolyn. 1990. *The Death of Nature: Women, Ecology and the Scientific Revolution*. New York: Harper Collins.
- Merleau-Ponty, Maurice. 1968. *The Visible and the Invisible: Followed by Working Notes*. Evanston: Northwestern University Press.
- Michael, Mike. 2017. Walking, Falling, Telling: The Anecdote and the Mis-Step as a 'Research Event'. V *Walking Through Social Research*, ur. Charlotte Bates in Alex Rhys-Taylor, 128–143. New York: Routledge.
- Mittermaier, Amira. 2021. Beyond the Human Horizon. *Religion and Society* 12 (1): 21–38.

- Moeran, Brian. 2016. The Craft of Editing: Anthropology's Prose and Qualms. V *The Anthropologist as Writer: Genres and Contexts in the Twenty-first Century*, ur. Helena Wulff, 60–72. New York: Berghahn Books.
- Mukič, Francek. 2010. *Vtrgnjene korenje*. Murska Sobota: Franc-Franc, Monošter: Zveza Slovencev na Madžarskem.
- Muratović, Amir. 2021. *Idealna mesta*. Ljubljana: RTV Slovenija.
- Muršič, Rajko. 2011. *Metodologija preučevanja načinov življenja: Temelji raziskovalnega dela v etnologiji ter socialni in kulturni antropologiji*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Muršič, Rajko, Blaž Bajič in Sandi Abram (ur.) 2022. *Občutki mest: Antropologija, umetnost, čutne transformacije*. Ljubljana: Založba Univerze v Ljubljani.
- Muzaini, Hamzah in Claudio Minca (ur.) 2018. *After Heritage: Critical Perspectives on Heritage from Below*. Northampton: Edward Elgar.
- Nic Craith, Máiréad. 2016. The Anglicization of Anthropology: Opportunities and Challenges. V *The Anthropologist as Writer: Genres and Contexts in the Twenty-first Century*, ur. Helena Wulff, 161–171. New York: Berghahn Books.
- Noorani, Tehseen in Julian Brigstocke. 2018. *More-Than-Human Participatory Research*. Bristol: University of Bristol.
- Novak, Anka. 1970. *Planšarstvo v Bohinju*. DDU Univerzum.
- Novak, Anka, Tone Cevc in Naško Križnar. 1976. Živinoreja. V *Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja: Vprašalnice 1*, ur. Slavko Kremenšek, Vilko Novak in Valens Vodusek, 21–81. Ljubljana: Raziskovalna skupnost Slovenije.
- Nora, Pierre (ur.) 1989. *Les Lieux de mémoire 1*. Pariz: Gallimard.
- Nusdorfer Vuksanović, Metka. 2002. Ko so na solkanskem polju še orali: Kje je zrasla Nova Gorica. *Zbornik Pokrajinskega arhiva v Novi Gorici: Ob 30. obletnici ustanovitve*, ur. Drago Trpin, 219–244. Nova Gorica: Pokrajinski arhiv.
- Nyqvist, Anette. 2016. On some Nice Benefits and One Big Challenge of the Second File. V *The Anthropologist as Writer: Genres and Contexts in the Twenty-first Century*, ur. Helena Wulff, 161–171. New York: Berghahn Books.

- Orman, Jon. 2008. *Language Policy and Nation-Building in Post-Apartheid South Africa*. Dordrecht: Springer.
- Ostoia K. Vera in Nobuko Kajitani. 1972. Two Riddles of the Queen of Sheba. *Metropolitan Museum Journal* 6: 73–103.
- O'Neill, Maggie. 2015. Participatory Biographies: Walking, Sensing, Belonging. V *Advances in Biographical Methods: Creative Applications*, ur. Maggie O'Neill, Brian Roberts in Andrew Sparkes, 73–89. Abingdon: Routledge.
- O'Neill, Maggie in Brian Roberts. 2020. *Walking methods: Research on the move*. New York: Routledge.
- Pandian, Anand in Stuart McLean (ur.) 2017. *Crumpled Paper Boat: Experiments in Ethnographic Writing*. Durham: Duke University Press.
- Pandian, Anand in Stuart McLean. 2017a. Prologue. V *Crumpled Paper Boat: Experiments in Ethnographic Writing*, ur. Anand Pandian in Stuart McLean, 1–10. Durham: Duke University Press.
- Paper Boat Collective. 2017. Introduction: Archipelagos, a Voyage in Writing. V *Crumpled Paper Boat: Experiments in Ethnographic Writing*, ur. Anand Pandian in Stuart McLean, 11–28. Durham: Duke University Press.
- Pasut, Davide. 2013. *Rilievi agronomici e vegetazionali sulle malghe del territorio regionale*. Končno poročilo. Videm: ERSA.
- Pasut, Davide. 2015. *Elaborazione di dati agronomici, gestionali e strutturali delle malghe del Friuli Venezia Giulia e realizzazione applicazione GIS*. Končno poročilo. Videm: ERSA.
- Pasut, Davide. 2016. *Scenari per l'alpicoltura friulana*. Gorica: ERSA.
- Pasut, Davide, Alberto Romanzin in Stefano Bovolenta. 2016. *Malga Montasio: Una storia friulana*. San Michele all'Adige: Edizioni SoZooAlp.
- Pavel, Avgust. 1930. Odprta ognjišča v kuhinjah rabskih Slovencev. *Etnolog* 4: 126–145.
- Pihlar, Tatjana. 2006. Prekmurje je my doma, tukaj jaz ostanem!. V *Dnevnik*, 29. 4. 2006. <https://www.dnevnik.si/177445>. Dostopano: 29. 12. 2022.
- Pink, Sarah. 2007. Walking with Video. *Visual Studies* 22 (3): 240–252.

- Pink, Sarah, Phil Hubbard, Maggie O'Neill in Alan Radley. 2010. Walking across Disciplines: From Ethnography to Arts Practice. *Visual Studies* 25 (1): 1–7.
- Pisk, Marjeta. 2020. Dediščinjenje Trianonske pogodbe. *Heriskop* 1: 24–33. <https://dediscina.zrc-sazu.si/sl/2020/09/dediscinjenje-trianonske-pogodbe>. Dostopano: 29. 12. 2022.
- Plut, Dušan. 1980. Geografske značilnosti poplavnega sveta ob Rižani in Badaševici. *Geografski zbornik* 19: 101–153.
- Podjed, Dan. 2021. *Opazovanje opazovalcev: Antropološki pogled na ornitološko organizacijo*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- Podjed, Dan in Rajko Muršič. 2021. Biti ali ne biti tam: Etnografija na daljavo med krizo in onkraj nje. *Etnolog* 31: 15–51.
- Poje, Mateja, Mojca Dobnikar-Tehovnik, Marjeta Krajnc, Niko Trišič, Petra Krsnik in Polonca Mihorko. 2008. *Kakovost površinskih virov pitne vode v Sloveniji*. Ljubljana: Agencija RS za okolje, Urad za hidrologijo in stanje okolja.
- Postma, Metje. 1998. *Of Men and Mares*. University of Leiden.
- Prah, Jože. 2017. Nova evropska pešpot E 12 vabi. Radio Ognjišče. <https://radio.ognjisce.si/sl/185/slovenija/22693>. Dostopano: 29. 12. 2022.
- Pratt, Mary Luise. 1986. Fieldwork in Common Places. V *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*, ur. James Clifford in George E. Marcus, 27–50. Berkeley in Los Angeles: University of California Press.
- Psarras, Bill. 2018. Walking the Senses, Curating the Ears: Towards a Hybrid Flaneur/Flaneuse as 'Orchestrator'. *Sound Curating: Leonardo Electronic Almanac* 22 (3). <https://www.leoalmanac.org/walking-the-sensescurating-the-ears-towards-a-hybrid-flaneur-flaneuse-as-orchestrator-bill-psarras>. Dostopano: 18. 6. 2021.
- Radmilovič, Marko. 1995. *Marš sir-kovih metel*. Ljubljana: RTV Slovenija.
- Ramšak, Jure. 2015. *Ab initio: Moderne ideologije in izgradnja novega urbanega prostora: Zgodovina, arhitektura in perspektive kulturenega turizma v Novi Gorici in Raši*. Koper: Univerzitetna založba Annales.

- Rapport, Nigel. 1994. *The Prose and the Passion: Anthropology, Literature, and the Writing of E. M. Forster*. Manchester: Manchester University Press.
- Ravnikar, Edvard. 1984: Nova Gorica po 35 letih. *Arhitektov bilten* 8 (68–69): 43–46.
- Razpotja 2022. Razpotja: O reviji. <https://old.razpotja.si/o-reviji>. Dostopano: 29. 12. 2022.
- Register 2022. Register nesnovne kulturne dediščine: Izdelovanje papirnatih rož. https://www.gov.si/assets/ministrstva/MK/DEDISCINA/NESNOVNA/RNSD_SI/Rzd-02_00009.pdf. Dostopano: 29. 12. 2022.
- Repič, Jaka. 2014. Gibanje kot prostorske prakse in ekonomske strategije na primeru družinskega sirarstva v Bohinju. *Ars & Humanitas* 8 (1): 38–57.
- Rogelja, Nataša in Alenka Janko Spreizer. 2017. *Fish on the Move: Fishing Between Discourses and Borders in the Northern Adriatic*. Cham: Springer.
- Rogelja, Nataša in Špela Ledinek. 1996. Šavrinka, Šavrini, Šavrinija. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 26 (2/3): 40–43.
- Rogelja, Nataša in Špela Ledinek. 1997. Šavrinka kot oseba in simbol. *Etnolog* 7: 131–145.
- Rogelja, Nataša in Špela Ledinek Lozej. 2014. Šavrinke: Ženske delovne migracije v prvi polovici 20. stoletja v Istri in popularizacija Šavrink danes. Spletna razstava. <https://razstave-i-sim.zrc-sazu.si/sl/galleries/show/14/%C5%A0avrinkas>. Dostopano: 15. 6. 2021.
- Rogalja Caf, Nataša. 2021. Kje je Rižana? *Alternator* 39/2021. <https://www.alternator.science/sl/daljse/kje-je-rizana/>. Dostopano: 19. 2. 2023.
- Rogelja Caf, Nataša in Špela Ledinek Lozej. 2021. Hodim, pišem, raziskujem: Refleksija hoje in pisanja v etnološkem in antropološkem raziskovanju. *Etnolog* 31: 67–86.
- Rousseau, Jean-Jacques. 1955. *Izpovedi 1*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Rousseau, Jean-Jacques. 2000. *The Reveries of the Solitary Walker: Botanical Writings and Letter to Franquières*. Hanover: University Press of New England.
- Salazar, Noel. 2010. *Envisioning Eden: Mobilising Imaginaries in Tourism and Beyond*. Oxford: Berghahn Books.

- Salazar, Noel. 2014. Culture Broker, Tourism. V *Encyclopedia of Tourism*, ur. Jafar Jafari in Xiao Honggen, 1–2. Basel: Springer International Publishing.
- Schuster, Caroline. 2022. Gender and Smuggling. V *The Routledge Handbook of Smuggling*, ur. Max Gallien in Florian Weigand, 168–180. London in New York: Routledge.
- Seal, Bobby. 2012. From Streetwalker to Street Walker: The Rise of the Flâneuse. *Psychogeographic Review*. <https://psychogeographicreview.com/from-streetwalker-to-street-walker-the-rise-of-the-flneuse> Dostopano: 28. 12. 2022.
- Selwyn, Tom. 2012. Shifting Borders and Dangerous Liminalities: The Case of Rye Bay. V *Liminal Landscapes: Travel, Experience and Spaces In-between*, ur. Hazel Andrews in Les Roberts, 169–184. London in New York: Routledge.
- Selwyn, Tom. 2018. Tourism, Travel, and Pilgrimage. V: *The International Encyclopedia of Anthropology*, ur. Hillary Callan. Hoboken in Chichester: Wiley Blackwell. <https://doi.org/10.1002/9781118924396.wbiea230>. Dostopano: 28. 12. 2022.
- Serres, Michel. 1997. *Troubadour of Knowledge*. Michigan: University of Michigan Press.
- Sheller, Mimi in John Urry. 2006. The New Mobilities Paradigm. *Environment and Planning A: Economy and Space* 38 (2): 207–226.
- Shepherd, Nick, Christian Ernten in Dirk-Jan Visser. 2018. Embodied Research in Emergent Anthropocene Landscapes. V *Walking Seminars: Embodied Research in the Emergent Anthropocene*, ur. Nick Shepherd, Christian Ernten in Dirk-Jan Visser, 4–5. Amsterdam: University of the Arts.
- Simikič, Alenka. 2003. 'Jaz sem pa mislila, da je kakšen vohun': Ob stoletnici rojstva dr. Borisa Orla in petinpetdesetletnici odhoda prve t. i. Orlove ekipe na teren. *Etnolog* 13: 109–131.
- Smith, Laurajane in Gary Campbell. 2015. The Elephant in the Room: Heritage, Affect and Emotion. V *A Companion to Heritage Studies*, ur. William Logan, Mairead Nic Craith in Ullrich Kockel, 443–460. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Smith Bowen, Elenore [Laura Bohannan]. 1954. *Return to Laughter: An Anthropological Novel*. New York: Anchor Books.

- Solnit, Rebecca. 2014. *Wanderlust: A History of Walking*. New York: Penguin Books.
- Sosič, Barbara. 2012. 'Čim več rešiti – to je bila zanj prva naloga muzeja': Spominski utrinki Fanči Šarf na Borisa Orla. *Etnolog* 22: 217–228.
- Springgay, Stephanie in Sarah E. Truman. 2017. On the Need for Methods beyond Proceduralism: Speculative Middles, (In) tensions, and Response-ability in Research. *Qualitative Inquiry* 24 (3). <https://doi.org/10.1177/1077800417704464>. Dostopano: 28. 12. 2022.
- Springgay, Stephanie in Sarah E. Truman. 2018. *Walking Methodologies in a More-than-human World: WalkingLab*. London in New York: Routledge in Taylor & Francis Group.
- Stankiewics, Damien. 2012. Anthropology and Fiction: An Interview with Amitav Ghosh. *Cultural Anthropology* 27 (3): 535–541.
- Stevenson, Lisa. 2017. A proper Message. V *Crumpled Paper Boat: Experiments in Ethnographic Writing*, ur. Anand Pandian in Stuart McLean, 209–221. Durham: Duke University Press.
- Stoller, Paul. 1997. *Sensuous Scholarship*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Stoller, Paul. 2016. Writing for the Future. V *The Anthropologist as Writer: Genres and Contexts in the Twenty-first Century*, ur. Helena Wulff, 118–128. New York: Berghahn Books.
- Stoller, Paul in Cheryl Olkes. 1987. *In Sorcery's Shadow: A Memoir of Apprenticeship among the Songhay of Niger*. Chicago: University of Chicago Press.
- Street, Brian. 1984. *Literacy in Theory and Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- St. Pierre, Elisabeth A. 2015. Practices for the »New« in the New Empiricisms, the New Materialisms, and Post Qualitative Inquiry. V *Qualitative Inquiry and the Politics of Research*, ur. Norman Denzin in Michael Giardina, 75–95. Walnut Grove: Left Coast Press.
- St. Pierre, Elisabeth A. 2016. The Empirical and the New Empiricisms. *Cultural Studies-critical Methodologies* 16: 111–124.
- Sundberg, Juanita. 2014. Decolonizing Posthumanist Geographies. *Cultural Geographies* 21 (1): 33–47.

- Sušnik, Eva. 2022. Introvertirana Nova Gorica. *Outsider*. <https://outsider.si/eva-susnik-introvertirana-nova-gorica>. Dostopano: 29. 12. 2022.
- Sušnik, Eva in Miha Kosovel. 2022. O dilemah prenove modernističnega mesta: Primer Nova Gorica. *Outsider*. <https://outsider.si/o-dilemah-prenove-modernisticnega-mesta-primer-nova-gorica>. Dostopano: 29. 12. 2022.
- Širok, Kaja. 2010. Spomeniki, javni Prostor in spomin: Izgradnja družbene preteklosti na obmejnem območju. *Goriški letnik* 33/34: 631–642.
- Škrlič, Monika. 2020. Camino de Santiago: Transformacija srednjeveške romarske tradicije v evropsko kulturno pot. *Etnolog* 30: 125–138.
- Štok - Vojska, Nelda. 1999. *Pride vse en vse pasá: Pesmi o Istri in njenih ljudeh*. Marezige: Samozaložba.
- Šumi, Irena. 2000. *Kultura, etničnost, mejnost*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Thoreau, Henry David. 2019. *Hoja*. Ljubljana: UMco.
- Thrift, Nigel. 2007. *Non-representational Theory: Space, Politics, Affect*. London: Routledge.
- Ticineto Clough, Patricia in Bibi Calderaro. 2018. Foreword. V *Walking Methodologies in a More-than-human World: WalkingLab*, ur. Stephanie Springgay in Sarah E. Truman, xii–xiv. London in New York: Routledge in Taylor & Francis Group.
- Tilley, Christopher. 1994. *A Phenomenology of Landscape: Places, Paths, and Monuments*. Oxford: Berg.
- Tilley, Christopher. 2008. Phenomenological Approaches to Landscape Archaeology. V *Handbook of Landscape Archaeology*, ur. Bruno David in Julian Thomas, 271–276. Walnut Creek: Left Coast Press.
- Tolia-Kelly, Divya P., Emma Waterton in Steve Watson. 2017. Introduction: Heritage, Affect and Emotion. V *Heritage, Affect and Emotion: Politics, Practices and Infrastructures*, ur. Divya P. Tolia-Kelly, Emma Waterton in Steve Watson, 1–11. London in New York: Routledge.
- Tomšič, Marjan. 1986. *Šavrinke*. Ljubljana: Kmečki glas.
- Toso, Tricia, Cassandra Spooner-Lockyer in Gregg Hetherington. 2020. Walking with a Ghost River: Unsettling Place in the

- Anthropocene. *Anthropocenes – Human, Inhuman, Posthuman* 1 (1): 1–13. <https://www.anthropocenes.net/article/662/gallery/4358/view>. Dostopano: 29. 12. 2022.
- Tuma, Henrik. 1924. Naše planine. V *Jadranski almanah*, ur. Janko Kralj, 76–94. Trst: Naša založba.
- Tuma, Henrik. 1925. Naše planine. V *Gospodarska čitanka*, ur. Josip Rustja, 36–47. Gorica: Goriška Mohorjeva družba.
- Tuma, Henrik. 1937. *Iz mojega življenja: Spomini, misli in izpovedi*. Ljubljana: Naša založba.
- Turk, Valentina, Patricija Mozetič in Alenka Malej. 2007. Overview of Eutrophication-related Events and other Irregular Episodes in Slovenian Sea (Gulf of Trieste, Adriatic sea). *Annales: Series Historia Naturalis* 17 (2): 197–216.
- Turnbull, Colin. 1961. *The Forest People: A Study of the Pygmies of the Congo*. New York: Simon & Schuster.
- Turner, Victor. 1976. African Ritual and Western Literature: Is a Comparative Symbology Possible? V *The Literature of Fact*, ur. Angus Fletcher, 45–81. New York: Columbia University Press.
- Tyler, Stephen A. 1986. Post-Modern Ethnography: From Document of the Occult to Occult Document. V *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*, ur. James Clifford in George E. Marcus, 122–140. Berkeley in Los Angeles: University of California Press.
- Urry, John. 2007. *Mobilities*. Cambridge: Polity Press.
- Vannini, Phillip in April Vannini. 2021. Wild Walking: A Twofold Critique of the Walk-along Method. V *Walking Through Social Research*, ur. Charlotte Bates in Alex Rhys-Taylor, 178–195. New York: Routledge.
- Vranješ, Matej. 2008. *Prostor, teritorij, kraj: Produkcije lokalnosti v Trenti in na Soči*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.
- Vuga, Tomaž. 2018. *Projekt: Nova Gorica*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Walking Artist Network. 2023. Walking Artist Network. <https://www.walkingartistsnetwork.org/> Dostopano: 21. 1. 2023.
- Weiler, Betty in Rosemary Black. 2015: *The Changing Face*

- of the Tour Guide: One-way Communicator to Choreographer to Co-creator of the Tourist Experience. *Tourism Recreation Research* 40 (3): 364–378.
- Welz, Gizela, 2020. A common cultural basis for a European demos? Heritage making and participatory memory practices in Europe. POEM Conference Keynote 13. 12. 2018. <https://www.poem-horizon.eu/keynotes>. Dostopano: 29. 12. 2022.
- Woolf, Virginia. 1930. *Street Haunting*. San Francisco: The Westgate Press.
- Wulff, Helena (ur.) 2016. *The Anthropologist as Writer: Genres and Contexts in the Twenty-first Century*. New York: Berghahn Books.
- Wulff, Helena. 2016a. Introducing the Anthropologist as Writer: Across and Within Genres. V *The Anthropologist as Writer: Genres and Contexts in the Twenty-first Century*, ur. Helena Wulff, 1–20. New York: Berghahn Books.
- Wylie, John. 2005. A Single Day's Walking: Narrating Self and Landscape on the South West Coast Path. *Transactions of the Institute of British Geographers* 30 (2): 234–247.
- Yi'En, Cheng. 2014. Telling Stories of the City: Walking Ethnography, Affective Materialities, and Mobile Encounters. *Space and Culture* 17 (3): 211–223.
- Zuanella, Božo. 1991. Kazoni na Matajure: Tisti Na tlaki an tisti Na babi. *Dom* 17: 3.
- Zurn, Perry. 2021. A Critical Phenomenology of Walking: Foothpaths and Flight Ways. *Puncta* 4 (1). <https://journals.oregondigital.org/index.php/pjcp/article/view/4878>. Dostopano: 28. 12. 2022.

Urednika zbirke: Nataša Gregoric Bon in Žiga Kokalj, ZRC SAZU

Zbirka je namenjena objavi tematsko zaokroženih znanstvenih raziskav s področja sodobnega merjenja prostora, ki temeljijo na geografskih informacijskih sistemih in daljinskem zaznavanju, kot tudi na družbenih in kulturnih konstrukcijah prostora in časa: kako ljudje v različnih obdobjih in pokrajinah mislimo prostor in čas, kako ju živimo, čutimo, ustvarjamo, spreminjamo in uporabljamo.

Hodopisna meditacija je specifično človeška, kognitivno-fizična raziskovalna dejavnost, nedokonč(a)na, nelinearna, meandrirajoča, tipajoča, odprta za nove zaključke in začetke, nove vhode in izhode. Kot taka se izmika opredelitvi, lažje jo ugledamo posredno, v zrcalnih podobah in sledih. Hodopisna meditacija je sopostajanje s pastirji, je hodeče in pišoče podoživljanje istrske trgovske poti in katranastega spomina na drugo svetovno vojno med koroškimi grapami, sooblikovanje (dediščinskih) uvidov v raziskovalni skupini, grajenje znanj v dialogu med hojo ali druženjem, bodisi s sogovorci, raziskovalci, kravami, reko ali mestom. V hodopisni meditaciji raziskovalec oz. raziskovalka in raziskovano sonastajata in sopostajata, transformirata pomen raziskovalnega dogodka in omogočata odpiranje novih vprašanj onkraj pike.

zalozba.zrc-sazu.si — 24 €

ISBN 978-961-05-0707-9

9 789610 507079

Založba ZRC